

75.8 (V.111)

Н 61

А. Низамиев

**ТУРИЗМДИН
НЕГИЗДЕРИ**

УДК 379.8

ББК 75.81

Н – 61

Басууга Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунушталган.

Редактор: Айтмамбетов А. Б.

Рецензенттер: Экономика жана ишкердик университетинин экономика кафедрасы (кафедра башчысы, экономика илимдеринин кандидаты, доцент **Кочкорбаева М.Д.**), экономика илимдеринин доктору, профессор **Карыбаев С.К.**

Низамиев А. Г.

Н - 61 Туризмдин негиздери: Окуу куралы. -Ош, 2010. -128 б.

ISBN 978-9967-03-559-1

Окуу куралында туризмдин илимий-теориялык негиздери ачып көрсөтүлүп, туризм тармагынын өнүгүүсүнүн негизги багыттары келтирилген. Ошондой эле азыркы дүйнөлүк туризмдин өнүгүүсү, дүйнө аймактарынын, өлкөлөрүнүн туристтик потенциалы мүнөздөлүп, эл аралык туризмдеги ээлеген ордулары көрсөтүлгөн.

Жогорку окуу жайларында «социалдык-маданий сервис жана туризм» жана «география» адистиктери боюнча билим алып жаткан студенттерге, ошондой эле туризм ишмердүүлүгүндө алектенген кызматкерлерге арналат.

Китептин мукабасында 1-сүрөттө: Анталия курорттук шаарындагы мейманканалардын көрүнүшү; 2-сүрөттө: Айгүл гүлү кыргыз туризминин символу болуп эсептелет.

Автордун фотосүрөттөрү.

Н 4205000000-09

ISBN 978-9967-03-559-1

УДК 379.8

ББК 75.81

©Низамиев А.Г., 2010

КИРИШУУ

Азыркы мезгилде туризм тармагы Жер шарынын көптөгөн аймактарынын жана өлкөлөрүнүн социалдык-экономикалык жактан өнүгүүсү, дүйнө калкынын мейкиндик боюнча жылуусу менен байланышкан глобалдуу географиялык кубулушка айланды жана тарыхый кыска убакыттын ичинде дүйнөлүк экономиканын, эл аралык экономикалык байланыштардын маанилүү сектору болуп калды. Эл аралык туристтик ишмердүүлүккө бүгүн дүйнөлүк дүң продукциянын 5-6%ы, дүйнөлүк инвестициянын 7-8%ы, дүйнөлүк жумуш орундардын 8%ы, салык түрүндө түшүүлөрдүн 5%ы туура келет. Туристтердин жалпы чыгымдары дүйнөлүк керектөө чыгымдарынын 11%ын түзөт.

Мына ушуга байланыштуу дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттеринде туризм индустриясын калыптандырууга жана өнүктүрүүгө бир топ ишчаралар каралып, арбын каражаттар тартылууда. Туризм киреше түзүүчү негизги тармактардын бирине айлануу менен мамлекеттик бюджетти калыптандыруу, өлкөнүн ичинде өнүгүүнүн аймактык теңсиздигин жоюу, калктын бардар жыргалчылыгын көтөрүү иштеринде чечүүчү мааниге ээ болуп жатат. Буга мисал катары дүйнөнүн алдынкы туризм өлкөлөрүн – Австрия, АКШ, Германия, Греция, Испания, Италия, Мексика, Улуу Британия, Франция ж.б. келтирүүгө болот. Ал эми айрым өлкөлөр жаратылыштык-географиялык балакеттерге (жакынкы жылдардагы Индонезия, Таиланддагы цунами кырсыктары, Кытай, Гаитидеги жер титирөөлөр ж.б.), социалдык-саясий турмушундагы олку-солкулуктарга (Непалдагы монархиянын кулашы, Таиланддагы өкмөткө каршы массалык көтөрүлүүлөр ж.б.), эл аралык террористтик коркунучтарга (Египет, Израиль, Түркия ж.б.) карабай, туризмдин сандык жана сапаттык жактан туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылып келе жатышат.

Дүйнөлүк урбанизация, көп аймактарда экологиялык маселелердин курчушу, адамдардын керектөө жүрүм-турумунун кескин өсүшү эл аралык туризмдин географиясынын тынымсыз өзгөрүүсүнө алып келүүдө. Туристтик агымдардын багыгы дүйнөнүн жаңы, туризм багытында эми өздөштүрүлө баштаган аймактарга бурулуп жатат. Акыркы жылдары эл аралык туристтик базар түзүмүндө Азия жана Африканын үлүшү бир кыйла өсүп, Океания өлкөлөрү (Тынч океан аймагы) өзүнчө келечектүү географиялык сегмент катары пайда болду.

Бул жагдайдан алып караганда, мурунку СССРдин аймагы, анын Борбордук Азия бөлүгү азыркы эл аралык туризмдин өнүгүүсүндө жаңы, рекреациялык ресурстарга бай, туристтик мүмкүнчүлүгү зор чөлкөм катары бааланып жатат. Аймактын өлкөлөрүнүн өз алдынчалуулукка ээ болушу, дүйнөлүк саясатка жана экономикага ар тараптуу аралашышы, тышкы базарга чыгуусу эл аралык туристтик байланыштардын калыптануусуна баштапкы негиз болуп калды. Туризмдин улуттук экономиканын өнүгүүсүндөгү, эл аралык байланыштарды чыңдоодогу олуттуу салымын эске алуу менен Борбордук Азия өлкөлөрүндө мамлекеттик деңгээлде көңүл бурулуп жатат.

Кыргыз Республикасында туризм ишмердүүлүгү эл чарбасынын өнүгүүсүндө артыкчылыктуу тармак катары таанылып, мамлекет тарабынан анын өнүгүшү үчүн укуктук, экономикалык жана уюштуруучулук жактан ыңгайлуу шарттар түзүлүп жатат. Мында туристтик адистерди даярдоо өлкөдө тармактын калыптануу жана ургаалдуу өнүгүүсүнүн башкы багыттарынын бири катары каралууда. Азыркы мезгилде республиканын 10дон ашык жогорку окуу жайларында туризм чөйрөсү үчүн адистер даярдалып жатат. Атайын адистешкен Туризм академиясы, ошондой эле Кыргыз улуттук университети, Кыргыз экономикалык университети жана Ош технологиялык университети бул багытта алгылыктуу иш алып барышууда. Ата мекендик окумуштуулар тарабынан окуу процессине зарыл окуулуктар, окуу куралдары, окуу-усулдук материалдары чыгып жатат. Республикада туристтик билим берүүнүн илимий-теориялык, маалыматтык жана окуу-усулдук базасы түптөлдү.

Сунушталып жаткан окуу куралынын предмети болуп туризмди уюштуруунун айрым теориялык жана практикалык маселелери эсептелет. Анын максаты – азыркы туризмдин илимий-теориялык негиздерин ачып көрсөтүү менен анын өнүгүү багыттары, өзгөчөлүктөрү жана географиясы боюнча билимдерди, ык-шыктарды калыптандыруу.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй иш-милдеттерди чечүү алдыга коюлат:

- туризм боюнча билимдердин бирдиктүү түзүмүн калыптандыруу;
 - туризмди мүнөздөөчү түшүнүктөр, критерийлер аппаратын аныктоо;
 - туризмдин негизги түрлөрү жана формаларына мүнөздөмө берүү; алардын уюштуруучулук өзгөчөлүктөрүн кароо;
 - туризмдин тармак катары өнүгүүсүнүн негизги багыттарын ачып көрсөтүү;
 - туризмдин өнүгүүсүн укуктук, рыноктук жана экологиялык жактан жөнгө салуу, туризмде коопсуздукту камсыз кылуу маселелерин кароо;
 - дүйнөлүк туризмдин азыркы өнүгүү тенденцияларына, географиялык багыттарына жана көйгөйлүү маселелерине талдоо жүргүзүү;
 - дүйнө бөлүктөрүнүн туристтик потенциалы, алардын азыркы эл аралык туризмдеги ордун, келечегин кароо, туризмдин эл аралык сегменттери катары маанилерин аныктоо;
 - өлкөлөрдүн (Түркия туризм индустриясы өнүккөн, Кыргызстан туризм тармагы калыптануу жолундагы өлкө катары мисалында) туризм тармагынын өнүгүүсүнүн өбөлгөлөрүн, азыркы абалын, келечегин кароо.
- Окуу курсун окуп-үйрөнгөндөн кийин студент төмөнкүлөргө ээ болушу керек:
- окуу курсунун негизги түшүнүктөрүн, кесиптик жана атайын терминологияны түшүнө билүү жана колдонуу;
 - туризм адамзат коомунун өзгөчө формадагы ишмердүүлүгү катары анын калыптануу жана өнүгүү себептерин аныктай билүү;
 - туризмдин классификациясын, анын түрлөрүнүн жана формаларынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

-азыркы дүйнөлүк туризмдин территориялык уюштурулушу, анын негизги аймактары, өнүгүү тенденциялары жөнүндө билимдерге ээ болуу;
-аймакка (өлкөгө) тутумдаш (комплексстүү) туристтик мүнөздөмө берүү.

Туризмдин негиздери – туризм тармагы үчүн адистерди даярдоо маселесиндеги маанилүү окуу предмети. Азыркы мезгилде республикадагы туристтик ишкана-уюмдарда эмгектенген жаш адистердин көпчүлүгүндө туризмдин түшүнүк аппараты, анын тармак катары калыптануу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрү, багыттары жөнүндө билимдер, ык-шыктар жетишсиз болуп, ошондой эле географиялык билимдүүлүк төмөн болуп жатат. Мына ушуга байланыштуу аталган окуу куралы туризм жөнүндө алынган билимдерди илимий-теориялык жактан бышыктап, жалпы географиялык маданиятты көтөрүү менен экономиканын бул маанилүү тармагында иштеп жаткан (же келечекте иштей турган) адистердин маданий жана кесиптик билим деңгээлдерин жакшыртууга жардам берет деген тилектебиз.

Окуу куралы жогорку окуу жайларында “социалдык-маданий сервис жана туризм” жана “география” адистиктери боюнча билим алып жаткан студенттерге, ошондой эле туризм алкагындагы ишкердикте алектенген кызматкерлерге арналат.

І бөлүм. ТУРИЗМДИН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Туризм түшүнүгү жана анын критерийлери

Туризм татаал географиялык жана социалдык-экономикалык категория катары тарыхый узак процесстин натыйжасында пайда болду. Анын жаралышы адамзат коомунун баштапкы этаптарына таандык. Адам аң-сезимдүү жандык катары ар дайым жашоо үчүн материалдык гана эмес, руханий байлык да издеп келет: өзүнүн жашаган жайынан, жашоо образынан тышкары кандайдыр бир жаңы, көнүмүш эмес жерлерди, нерселерди таанып-билүүгө умтулат. Мына ушул аракет азыркы дүйнөлүк туризм индустриясынын калыптанышына, дүркүрөп өнүгүшүнө алып келди.

Саякат, башкача айтканда, адамдын өзүн курчап турган көнүмүш чөйрөсүнөн башка, жаңы, тааныш эмес чөйрөдө болуусу ага дем алуу, сергүү, көңүл ачуу, аңгемелешүү, пикир алмашуу түрүндө рахат алып келет. Бөлөк чөлкөмдөргө, ыйык жайларга, шыпаалуу жерлерге барган алгачкы саякатчылардын кыдыруу себептерин таанып-билүү, ден соолукту чыңдоо, руханий өрчүү, диний умтулуу түзүп, булар азырга чейин туристтик керектөөнүн калыптанышында алдыңкы саптарды ээлеп келишет.

Жаңы жерлерди табуу жана эзлөө, соода жолдорун ачуу, башка элдер менен алака түзүү, ыйык жайларга сыйынуу, дары булактарга баруу ж.б. байланышкан адамдардын алгачкы дүйнө таанып-билүү, чарбалык аракеттери азыркы туризмдин баштапкы пайдубалын түзөт. Ибн Баттута, Марко Поло, Фернан Магеллан, Васко да Гама, Христофор Колумб, Америго Веспуччи, Афанасий Никитин, Давид Ливингстон, Николай Миклухо-Маклай, Тур Хейердал сыяктуу саякатчылардын сапар жыйынтыктары (алардын көпчүлүгүнүн максаттары туризмден алда канча алыс болсо да) туризм тармагынын илимий-теориялык жана методологиялык жактан калыптанышына зор көмөкчү болду. Туризмдин оболку базасын түзгөн алгачкы илимий маалыматтар, баяндамалар, географиялык карталар, топографиялык пландар, чиймелер, жол көрсөткүчтөр пайда болду.

Адамзаттын коомдук-экономикалык өнүгүү формацияларында туризм узак убакыт бою нукура социалдык максатты көздөп келди. Башкача айтканда, туризмдин түздөн-түз функциясы адамдардын денебой, акыл жана рухий жактан өсүп-өнүгүшүнө көмөктөшүү болгон. Кийинки убактарда Европа мамлекеттеринде рыноктун, рыноктук мамилелердин пайда болушу менен тиешелүү эрежелерге негизделген туризмдин экономикалык функциясы жаралды. Жеке адамга же алардын тобуна туристтик кызмат көрсөтүү аркылуу киреше тапкан жеке ишкерлер, же алардын уюму – ишканалар пайда болду. Ошентип, өзгөчө продукт болгон туристтик кызматты базарда сунуш кылган атайын адистешкен ишканалардын (туристтик фирмалардын) ишмердүүлүгү көп өлкөлөрдө жайыла баштады.

Тарыхта биринчи коммерциялык туризмдин калыптанышына мисал катары англиялык ишкер Томас Куктун 1841-жылы темир жол аркылуу уюштурган туру белгилүү. Кийинки мезгилде туристтик суроо-талаптардын өсүшү менен англичандардын Европанын башка өлкөлөрүнө, АКШга уюшулган саякаттары башталган. Ошондой эле Испания, Италия, Франция, Швейцарияда туристтик компаниялар кеңири иш алып барып, туризмдин географиясы андан ары да кеңейе берет.

Туризм ишинин экономикалык жактан пайдалуулугу анын андан ары ургаалдуу өнүгүшүнө башкы түрткү болду. Эл аралык сооданын кеңейиши, капиталды жумшоо чөйрөлөрүн жана соода өнөктөштөрүн издөө дүйнө калкынын кыймылдуулугун, активдүүлүгүн жогорулатты. Жолдор, жүк которуштуруу пункттары, конок үйлөрү, коомдук тамактануу жайлары курулуп, туризм тармагынын инфраструктурасы калыптана баштады.

Мына ошентип, туризмдин элементтери байыркы замандарда пайда болгондугуна карабастан, XVIII-XIX кылымдарда гана саякатчылардын мындай тобун «туристтер» деп атап, бул чөйрөгө тиешелүү ишканаларды, чарбалык уюштуруу иш-аракеттерин жалпысынан «туризм» тармагына бириктирүү башталды.

Ушундан кийин гана туризм тармагынын маңызын иликтөө, ага аныктама берүү зарылчылыктары келип чыкты.

Бирок туризм түшүнүгүнө алигиче чейин эл аралык деңгээлде бирдиктүү аныктама бериле элек. Мындай абал көпчүлүк маселелерде, мисалы, туризм чөйрөсүндө кызматташуу, туристтик агымдын санын, тармактын натыйжалуулугун эсептөө жол-жобосун иштеп чыгууда олуттуу кыйынчылыктарды туудуруп жатат. Ошондуктан көпчүлүк учурларда эл аралык масштабда туристтик көрсөткүчтөр (сандык жана сапаттык) боюнча келишпестиктер, дал келбестиктер келип чыгууда.

Туризмдин аныктамасы боюнча биринчи аракет 1937-жылы Улуттар лигасы комитети тарабынан жасалган. Анда ким өзү жашабаган өлкөдө 24 сааттан кем болбосо турист катары эсептөөнү сунуш кылат.¹ Бирок бул аныктама бир топ жөнөкөй айтылып калган: мында чет өлкөдө 24 сааттан кем болбогон бардык адамдар (чет элдик жумушчулар, качкындар, дипломаттар ж.б.) турист болуп эсептелип калат. Ошондой болсо да анын биринчи аныктама катары мааниси бар жана чет элдик көпчүлүк окумуштуулар азырга чейин ушундай эле пикирде болуп келишет.²

1954-жылы Туристтер үчүн бажы жеңилдиктери жөнүндө эл аралык конвенцияда туризмге бир топ кеңири аныктама берилет: ар бир адам расасына, жынысына, тилине жана динине карабай, ал өзү жашабаган өлкөнүн территориясына кирип, ал жерде 12 айлык мезгилде 24 сааттан кем эмес, бирок 6 айдан ашык эмес мөөнөттө иммиграция максатынан

¹ Доклад Лиги Наций. Экономический комитет «Исследование туристской поездки как международного фактора». - Женева, 1937.

²Frangois V., Lionel B. International tourism An Economic Perspective. 1995.

башка, башкача айтканда, үй-бүлө катнашы, эс алуу, ойноо, спорт, дарылануу, окуу, диний зыяратчылык же ишкердик максаттар менен барган болсо турист деп аталат¹. Бирок бул түшүнүк боюнча чет өлкөдө 6 айдан ашык эмес иштеп, пайда тапкан ишкерлер туристтердин катарына кирип, ал эми 6 айдан ашык дем алуучулар, дарылануучулар алардын катарынан чыгып калышат.

Илимий адабияттарда да туризм түшүнүгүнүн көптөгөн аныктамалары бар. Негизинен туризмди «саякатчынын коммерциялык жана кесиптик себептерге байланышпаган өзү жашаган жерди убактылуу жана ыктыярдуу түрдө алмашуусуна байланышкан өз ара мамилелердин жана кызматтардын бирлиги»,² же «жумуш жана туруктуу жашоону өзгөртүүгө байланышпаган бош мезгилде уюштурулган жүрүштөр, ошондой эле туристтердин керектөөсүн канааттандырууга багытталган тейлөө чөйрөсү» катары карашат³.

Жогоруда келтирилген аныктамалар ар кандай деңгээлде татаал туристтик түзүмдүн ар түрдүү жактарын чагылдырат.

Ал эми туризмдин так аныктамасы төмөнкү принциптерге негизделиши талапка ылайыктуу:

- а) туризм – бул адамдардын өзү туруктуу жашаган жеринен башка жерге (өлкөгө) баруусу;
- б) бул кыймыл убактылуу жана адам сөзсүз түрдө туруктуу жашаган жерине (өлкөгө) кайтып келет;
- в) саякатчы барган жерде (өлкөдө) иштеп пайда табууну максат кылбайт;

г) саякаттын максаттары ар кандай болушу мүмкүн: дем алуу, ден соолукту чыңдоо, дарылануу, спорт, айлана-чөйрөнү (жаратылыш, маданият, эл чарбасы ж.б.) таанып-билүү, зыяратчылык, туугандарда жана тааныштарда конокто болуу, илимий жана ишкердик иш сапарлары (конференцияларга, семинарларга, көргөзмөлөргө катышуу, бизнес-өнөктөштөрдү табуу, келишимдерди түзүү, керектүү товарларды сатып алуу ж.б.);

д) саякатчы тарабынан ар түрдүү жайгаштыруу каражаттары (отелдер, мейманканалар, ижарага алынган үйлөр, боз үйлөр, чатырлар ж.б.) пайдаланылат.

Жыйынтыктап айтканда, жогорку жана башка ой-пикирлерди, принциптерди эске алуу менен туризмге мындайча тутумдаш аныктама берүүгө болот: *Туризм – адамдардын өзү туруктуу жашаган жайынан (өлкөдөн) башка жерге (өлкөгө) ар кандай максаттарда, анын ичинде эс алуу аракети басымдуулук кылуу менен, бирок барган жерде иш акы табууну жана ал жерде туруктуу жашап калууну көздөбөгөн ыктыярдуу саякат жасоосу.*

¹ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР и иностранными государствами. Вып. XXI. - Москва, 1957.

² Bernecher P. Fundamentals of tourism. - Geneva, 1964.

³ Квартальнов В.А., Романов А.А. Международный туризм: политика развития. Москва: Советский спорт, 1998.

Албетте, бул акыркы, туризмге мүнөздүү касиеттердин баарын камтыган аныктама эмес. Туризм – дайыма динамикалуу өсүштө болуп турган татаал социалдык-экономикалык кубулуш, мамлекеттик жана эл аралык саясаттын жана экономиканын өзгөрүшү менен анын да маани-маңызы, функциясы, көрсөткүчтөрү, акыры барып түшүнүгү да өзгөрүп турат.

Жогоруда келтирилген туризм түшүнүгүнөн аныктама түзүүчү элементтерди – критерийлерди бөлүп көрсөтүүгө болот: туруктуу жашаган жайынан башка жерге саякаттоо, саякаттын максаттары жана анда эс алуу иш-аракетинин басымдуулук кылуусу, барган жерде (өлкөдө) иш акы табууну жана туруктуу жашап калууну көздөбөө, саякаттын ыктыярдуулугу.

Аларды өз-өзүнчө талдап көрөлү.

Саякаттоо критерийи туризмдин башкы аныктоочу белгиси болуп, ал *адамдардын туруктуу жашаган жайынан (өлкөсүнөн) башка жерге (өлкөгө) барып, сөзсүз түрдө кайра кайтып келүүсүн* түшүндүрөт.

Демек, саякат – *убактылуу кубулуш*. Тактап айтканда, туристтик саякат убакыт боюнча чектелип, саякаттын башка түрлөрүнө караганда салыштырмалуу кыска убакытка созулат, мөөнөтү көбүнчө алдын ала (жолдомо, чакыруу каты ж.б. боюнча) белгилүү болот. Мында сөзсүз түрдө 6 же 12 ай деп, туристтик саякаттын максималдуу чегин коюнун кажети жок. Анткени, анык туристтик максатта жүргөн адам каржылык (финансылык) гана эмес, психологиялык, көндүм, жүрүш-туруш, үй-бүлөлүк себептерге байланыштуу да башка жерде узак жүрө албайт (каалабайт дагы). Дегеле туристтик жүрүштөрдүн 80%ы 3 күндөн 20-25 күнгө созулат. Узак убакытка созулган саякаттар өтө сейрек кездешип, кээ бир өзгөчө максатка ээ болгон инсандарга («фанаттарга») гана тиешелүү.

Мында көңүл буруучу жагдай, турист өз жеринен (өлкөсүнөн) башка жерге (өлкөгө) барганда *өз жашоо образынан тышкары жерде* болот. Көпчүлүк адамдардын, алардын кандайдыр бир максат (же муктаждык) менен бириккен тобунун бир аймактан экинчи бир аймакка тынымсыз жылып жүрүүсү кадимки жашоо образын түзөт. Дипломаттар, деңиз балыкчылары, деңиз аскерлери, аба жана деңиз транспортунун экипажы ж.б. бир топ убакыт башка аймактарда (өлкөлөрдө) болгону менен иш акыларын ал жерде эмес, өз өлкөлөрүндө алышат. Көчмөн элдердин бир жерден экинчи бир жерге (алсак, белунжилер мал жайыт үчүн Пакистандан Афганистанга өтүп турушат) жылып жүрүүсү түздөн-түз алардын жашоо образы катары каралат. Демек, жогоруда аталган категориядагы адамдар жер кыдырып жүрүшсө да, туристтердин катарына кошулушпайт.

Саякаттоонун максатынын көп түрдүүлүгү жана анда эс алуу аракетинин басымдуулук кылышы. Туризм өз функциясы боюнча жагымдуу эмоция жана рахат алууга негизделген эс алуу максатындагы иш-аракет. Саякаттоонун мотивине ылайык туризмдин төмөнкү максаттарын бөлүп көрсөтүүгө болот: эс алуу, көңүл ачуу, ден соолукту

чыңдоо, дарылануу, спорт менен машыгуу, курчап турган чөйрөнү таанып-билүү, дене-бой жана рухий керектөөлөрдү канааттандыруу, зыяратчылык, спорттук, маданий ж.б. иш-чараларды тамашалоо, коммерциялык, илимий жана кесиптик иштер, тууган-туушкандарга каттоо ж.б.у.с. Туристтик жүрүштөрдө мындай максаттардын бири башкы (аныктоочу, чечүүчү) мааниге ээ болсо, кээ бирлери көмөктөш болушу мүмкүн. Мисалы, курорттук туризмде дарылануу башкы максатты түзүп, андан башка айлана-чөйрөнү таанып-билүү, спорттук, маданий ж.б. иш-чараларды тамашалоо, рухий керектөөлөрдү канааттандыруу сыяктуу кошумча максаттар болот.

Мына ошого карабастан, аталган максаттарды ишке ашырууда көпчүлүк туристтик саякаттарда эс алуу аракети басымдуулук кылуусу мыйзам ченемдүү. Бирок туризмдин айрым түрлөрүнүн өзгөчөлүгү бар. Алсак, иштиктүү туризмдин маңызын коммерциялык, илимий жана кесиптик иштер түзөт. Бирок мында да сөзсүз түрдө эс алуу элементтери катышат. Анткени, ишкердүүлүк максат менен башка өлкөгө барган адамдардын (ишкерлер, “челнокчулар”, окумуштуулар ж.б.) саякаты көпчүлүк учурда маданий эс алуу программалары менен коштолот (тарыхый жерлерди кыдыруу, көңүл ачуучу жайларда болуу ж.б.).

Саякатчынын барган өлкөдө иш акы табууну көздөөсү туристтик ишмердүүлүктү экономикалык жактан айырмалоочу фактор болуп саналат. Чет өлкөдө жүргөн мекендештерибизди турист же турист эмес экендигин ушул критерий боюнча биле алабыз. Саякатта жүргөн адамдын жүрүм-туруму анын көнүмүш жашоо образынан (күндөлүк жумушунан, үй тиричилигинен) кескин айырмаланып, ал “чыгымдоо жана керектөө” принциби менен жашайт. Бул критерийдин талабы боюнча турист барган жерде (өлкөдө) өз ачка каражаттарын мүмкүн болушунча калтырып (жумшап), жергиликтүү калкка жумушчу орун түзүүгө өбөлгө бериши зарыл.

Деги туристтин кыдырган өлкөсүндө акы алынуучу иш менен аракеттенүүсүнө мыйзам чегинде тыюу салынат жана ал кирүүгө уруксат берилүүчү документтерде (визаларда) белгиленет. Мисалы, Австралиянын визасында “иштөөгө же окууга укугу жок” деп даана көрсөтүлөт.

Саякатчынын барган өлкөдө туруктуу жашап калууну көздөөсү туристте барган өлкөдө туруктуу жашап калуу максаты, ою болбош керектигин аныктап турат.

Саякаттын ыктыярдуулугу туристтик жүрүш өз алдынча ыктыярдуу болуш керектигин түшүндүрөт. Кандайдыр бир факторлордун тасири астында башка жакка муктаждык (же зордук) менен жылуу (мисалы, качкындар, эмгек мигранттары ж.б.) туризм эмес.

Текшерүү үчүн суроолор:

1.«Саякат» түшүнүгүн кандай чечмелөөгө болот? Ал «туризм» түшүнүгүнөн эмнеси менен айырмаланат?

2.Биринчи коммерциялык турду ким, качан уюштурган?

3. Туризмдин аныктамасы кандай принциптерге негизделиши керек?
4. Туризм түшүнүгүнө аныктама бер.
5. Туризм түшүнүгү кандай критерийлерге ээ?
6. Туризмди экономикалык жактан кайсы критерий аныктап турат?

1.2. Туризм иш-аракетинин өзгөчөлүктөрү

Туризм тармагынын функциялык иш-аракетинде өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар. Алар боюнча жалпы маалыматты 1-табл. келтирип, ар бирине өзүнчө токтолуп өтөбүз.

1-таблица

Туризмдин аракеттенүү өзгөчөлүктөрү жана анын өнүгүү стратегиясы боюнча сунуштар

№	Туристтик ишмердүүлүктүн өзгөчөлүктөрү	Өнүгүү стратегиясы боюнча сунуштар
1	Сунуштун туруктуулугу жана суроо-талаптын кыймылдуулугу	Жарнама, заманбап туристтик инфраструктура түзүү, тейлөөнүн жогорку деңгээлин сунуштоо
2	Туристтик кызматтарды пайдалануунун территориялык айырмачылыгы	Алдын ала буйрутма берүү, брондоо, турдун убактысын талапка ылайык өткөрүү
3	Туризмге болгон суроо-талаптын ийкемдүүлүгү	Суроо-талапка карап ийкемдүү баа саясатын жүргүзүү, керектөөчүлөрдүн төлөм жөндөмдүүлүгүн изилдөө, баа жеңилдиктерин жүргүзүү
4	Туризм ишмердүүлүгүнүн сезондуулук касиети	Бааны сезонго карап түзүү, сезондук жеңилдиктер, кызыктыруулар, жумушчу күчүн ийкемдүү пайдалануу
5	Туристтик кызматтардын сапатынын аткаруучулардын аракетинен көз карандылыгы	Өз кесибин сүйүү, аткаруучулардын жоопкерчилиги, тейлөө кызматын так жана туура жүргүзүү
6	“Карама-каршылык” эффектисинин натыйжасы	Уникалдуу, экзотикалуу жана өзгөчө мүнөздөгү туристтик продукцияны сунуш кылуу, кардарлардын улуттук өзгөчөлүктөрүн иликтөө
7	Өлкөнүн чегинен чыкпай жүргүзүлгөн экспорт	Дүйнөлүк туристтик рыноктун абалын иликтөө, туристтик продукциянын сапатына көңүл буруу

Туристтик сунуштун туруктуулугу жана суроо-талаптын кыймылдуулугу (мобилдүүлүгү). Туристтик ишканалардын жайгашышы ресурстар багытка ээ. Мына ошондуктан көпчүлүк туристтик ишканалар социалдык инфраструктуранын бир бөлүгү катары сөзсүз түрдө калк (керектөөчүлөр) жайгашкан жерден орун албай, туристтик ресурстар бар жерге жайгашат. Башкача айтканда, туристтик ресурстарды керектөө процесси ал жайгашкан жерде жүрөт. Туристтик ресурс бир аймактан (өлкөдөн) экинчи бир аймакка (өлкөгө) керектөөчүнү карай жылбайт. Ошондуктан кардар-туристтин ресурс бар жерге баруусу туристтик саякаттын башкы өбөлгөсү, шарты болуп эсептелет.

Мында маркетингдик ишмердүүлүктүн башкы максаты туристтик ресурстар жайгашкан жерге кардар-туристтерди ар кандай жолдор менен кызыктыруу, жеткиликтүү маалыматтарды берүү аркылуу аларды тартуу болуп саналат. Бул үчүн, биринчи кезекте, кеңири масштабдагы жарнама, эл аралык талаптарга туура келген жол тармактарын куруу, заманбап автокаражаттарын пайдалануу керек.

Туристтик кызматтарды керектөөнүн территориялык айырмачылыгы. Туристтик ишканалар тарабынан сунушталуучу кызматтар пакеги территориялык жактан бөлүнөт: туристтер баштапкы кызматтарды (мисалы, туристтик ресурстар боюнча маалымат алуу, жолдомо, жол билетин сатып алуу) өзү жашаган жеринен, экинчилик кызматтарды туристтик объектилерге бараткан жолдо (транспорттук кызматтар, тамактануу), ал эми үчүнчүлүк кызматтарды (мейманканага жайгашуу, тамактануу, экскурсиялык кызматтар ж.б.) туристтик ресурстар жайгашкан жерде алышат. Алардын бирдиктүү жыйынтыгы гана туристтик керектөөлөрдүн канааттануу деңгээлин (бүтүндүгүн) аныктайт. Мына ушуга байланыштуу туристтин чыгымдарын оптималдаштыруу милдеттери келип чыгат. Башкача айтканда, ишканалардын коммерциялык саясатынын башкы максаты туристтин келген жеринде жогорку тейлөө сервисин, кызматтардын ар кандай түрүн сунуш кылуу аркылуу кирешелерин көбөйтүү болушу зарыл.

Туристтик суроо-талаптын ийкемдүүлүгү. Туристтик суроо-талаптын өзгөчөлүгү анын сунушталган баага карай ийкемдүүлүгүндө (сезгичтүүлүгүндө) жатат. Тактап айтканда, туристтик кызматтарды керектөө ар кандай баа факторлоруна жараша өзгөрүшү мүмкүн. Керектөөчүлөр баалардын бир аз өзгөрүшүнө да өтө сергек мамиле кылышат. Себеби, туристтик кызматтар адамдардын керектөө продукцияларынын ичинде маанилүүлүгү (зарылдыгы) боюнча акыркы орундарда турат. Демек, акча кирешелеринин азайышы менен адамдар өз керектөөлөрүн кыскартканда, биринчи кезекте туризм түшүп калышы ыктымал.

Туризм ишмердүүлүгүнүн сезондуулук касиети көбүнчө жыл ичиндеги климаттык шарттардын мезгилдик өзгөрүшү менен түшүндүрүлөт. Мына ошондуктан туристтик кызматтарга болгон суроо-талаптардын сезондук термелүүсү туристтик ишканалардын чарбалык ишмердүүлүгүнө кыйла тоскоол кылат. Алар жыл бою кирешелүү иштей алышпайт жана сезон мезгилинде мүмкүн болушунча көп пайда табуунун аракетин көрүшөт.

Туризм негизинен рекреация үчүн ыңгайлуу, жагымдуу мезгилди талап кылат. Буга байланыштуу дүйнөлүк туризмдин географиясы, туристтик агымдардын багыты жыл ичинде өзгөрүп турат. Салыштырмалуу суук кышы бар өлкөлөрдүн жашоочулары жай мезгилинде ысык климаттуу өлкөлөргө эс алууга умтулушат. Ошондуктан Жер Ортолук деңиз чөлкөмүнүн курортторуна туристтик жүктөмдүн сезондук пики жай айларына туура келет. Туризм менен алектенүүгө ыңгайлуу шарттар Перс булуңу, Кызыл деңиз, Түштүк-Чыгыш Азиянын курортторунда

кыш мезгилинде жакшы, себеби, климаты жумшак жана анча ысык эмес болот. Орусиянын түндүгү, тагыраак айтканда, Санкт-Петербург, Мурманск туристтик зоналары май-июнь айларында ("буурул түндөр" деп аталган күндүн жарык мезгилинин узак чагы), Индия, Куба, Таиланд сыяктуу тропикалык өлкөлөр үчүн муссондук жаандар өткөн мезгилдерде жагымдуу шарттар түзүлөт. Мексика булуңунун курорттору бардык сезондуу эс алуу жайларынын катарына кирет. Жалпысынан алганда, жогорку кеңдиктерде суук мезгилдин, тропикалык жана экватордук алкактарда ысык аптаптын же нөшөр жаандардын сезонунун башталышы туристтик иш-аракетти басаңдатышы мүмкүн.

Туристтик аймактардын жүктөмүнө климаттык кубулуштар гана эмес, кандайдыр бир масштабдуу иш-чаралар (улуттук майрамдар, каникулдар, диний, спорттук, маданий иш-чаралар ж.б.) да таасир этет. Мисалы, христиан дининдеги элдер үчүн Ыса пайгамбардын туулган күнүнө байланышкан күндөр, Европанын, Американын көп мамлекеттери үчүн жаңы жыл, пасха улуттук майрам болуп эсептелет. Аларда жаңы жылдык эс алуулар башталып, көпчүлүгү сыртка дем алууга умтулушат. Башка ири иш-чаралар (фестивалдар, футбол боюнча чемпионаттар, олимпиада оюндары, карнавалдар, сулуулар конкурстары ж.б.) тиешелүү мезгилдерде миңдеген туристтерди топтошу белгилүү.

Туристтик кызматтардын сапатынын аткаруучулардын аракети менен көз карандылыгы. Туристтик продукциянын булагы болуп табигый жана маданий чөйрө же башка факторлор болушу мүмкүн. Ал эми аларды керектөө продукциясына адамдын эмгеги гана айлантат. Сервистин жогорку деңгээли, ыңгайлуу шарттар, туристтик каражаттардын дизайны, кооз көрүнүшү сунушталуучу туристтик кызматтардын али сапаттуу кепилдиги эмес, болгону алдын ала көрсөтүлүүчү шарты болуп эсептелет. Толук кандуу кызматтардын пакетин турист аткаруучунун – тейлөө кызматкерлеринин (администратор, котормочу, гид, ашпозчу, официант, айдоочу ж.б.) катышуусу менен гана ала алат. Бул аткаруучулардын (кызматкерлердин) бирөөсү эле кардарга терс мамилесин (жоопкерсиздигин, шалаакылыгын, көңүл коштугун) көрсөтүп койсо, ал туристтик кызмат менен толук канааттанбай калат. Мына ушуга байланыштуу тейлөө кызматкерлеринин кесиптик чеберчилигинен, жоопкерчилигинен жана тактыгынан туристтик ишканаланын иш натыйжалуулугу түздөн-түз көз каранды.

«Карам-каршылык» эффектисинин аракети. Эл аралык туризмде тигил же бул өлкөнү кыдыруу боюнча суроо-талап «карама-каршылык» эффектиси боюнча аныкталат. Башкача айтканда, адамдардын чет элдик саякатынын негизги мотиви болуп алардын өзү жашаган жерден (өлкөдөн) башка, өзгөчө контрасттуу жерди (өлкөнү) көрүүгө умтулуусу саналат: түздүктүү өлкөлөрдүн жашоочулары тоолуу өлкөлөрдү, түндүк кеңдиктин тургундары түштүк кеңдиктерди, өнүккөн мамлекеттердин эли өнүгүп келе жаткан мамлекеттерди көрүүнү самашат. Эл аралык кыдыруулардын 60-70%дан ашыгы ушул принциптин негизинде болору анык.

Адамдардын өзүнүн көндүм жайынан башка, бейтааныш жерге ба-
руусу оң физиологиялык-рекреациялык эффект берери далилдүү. Жаны
көз караштар (кыдырган жердин рельефи, ландшафты, климаты, калкы,
маданияты, чарбасы боюнча) адамдын сезүү органдары аркылуу кабыл
алынып, чарчоо, ныксыроо жана ноюу сыяктуу абалды жоготот, жагым-
дуу эмоциялык сезимди пайда кылат, окшош (зеригичтүү) бир
түрдүүлүктөн арылтат. Анын организми курчап турган чөйрөнүн кон-
трасттуу факторлоруна көнүгөт, зат алмашуу кызып, тонус жогорулайт,
нерв системасынын функциялык аракеттери жакшырат.

Туристтик продукцияны экспорттоонун өзгөчөлүгү **өлкөнүн чегинен чыкпай жүргүзүлгөн экспорт** болуп эсептелег. Эл аралык экономикалык байланыштар түзүмүндө, дүйнөлүк соодада туристтик продукцияны керектөө салттан тышкары экспорттоочу өлкөнүн өзүндө жүрөт. Башкача айтканда, сатылган продукция (туристтик кызматтардын пакети) өлкө чегинен чыгарылбай керектелип, “көрүнбөгөн” экспорт ишке ашат. Туризмдин экспортунда сыртка болгону кыдырган өлкө боюнча жыйналган көз караштар, элестер, пикирлер «чыгарылат». Алар туристтердин акча төлөө аркылуу өздөрүнүн өзгөчө керектөөлөрүн канааттандыруусунун жыйынтыгы катары каралат.

Демек, салттуу экспорттоо акча агымы менен товар агымынын багыттары карама-каршы келсе, туристтик продукцияны экспорттоодо акча агымы менен туристтик агымдын багыттары дал келет.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Туризм ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрү кайсылар?
2. Туризмдеги сунуштун туруктуулугун жана суроо-талаптын кыймылдуулугун түшүндүрүп бер.
3. Туристтик кызматтарды пайдалануунун территориялык айырмачылыгы деген эмне?
4. Туризмге болгон суроо-талаптын ийкемдүүлүгүнө жараша кандай маркетингдик иш-аракеттерди жасоо керек?
5. Туризм ишмердүүлүгү эмне үчүн сезондуулук касиетке ээ жана сезондуулукту узартуу үчүн кандай иш-чаралар зарыл?
6. Туристтик кызматтардын сапатынын аткаруучулардын аракетинен көз карандылыгын түшүндүрүп бер.
7. Эл аралык туризмдеги “карама-каршылык” эффектисин кандайча түшүнөсүң?
8. Туристтик продукцияны экспорттоо эмне үчүн өлкөнүн чегинен чыкпай жүргүзүлөт?

1.3. Туризмдин ресурстары

Туризм чарба тармагы катары ресурстар багытка ээ жана анын өсүп-өнүгүшү үчүн туристтик ресурстардын саны, курамы жана сапаты чечүүчү ролду ойнойт. Бул мааниде алганда ал тоо-кен өнөр жайына, айыл чарбасына жана токой өндүрүшүнө жакын.

Туризмдин ресурстары келип чыгуусу боюнча экиге бөлүнөт: табигый жана маданий ресурстар. Биринчисине Жер шарындагы табигый түрдө жаралган жана өнүгүп-өрчүп жаткан жаратылыштын объектилери жана кубулуштары (тоо кыркалары, өрөөндөр, деңиздер, көлдөр, дарыялар, токойлор, жаныбарлар ж.б.) кирет. Ал эми экинчисин адамзат тарабынан ар мезгилде жасалган жана түзүлгөн жасалма предметтер жана кубулуштар (ар түрдүү маанидеги имараттар, курулмалар, эстеликтер ж.б.) түзөт. Бирок бардык эле предметтер же кубулуштар, келип чыгышы боюнча табигый же жасалма болобу, туристтик ресурс боло бербейт. Андай болуш үчүн алар туризм үчүн кызыктуу же маанилүү кандайдыр бир касиетке, өзгөчөлүккө жана белгиге ээ болушу керек (мисалы, тоо чокулары, суусу жылуу деңиздер, термоминералдык булактар, тарыхый эстеликтер, кооз имараттар, улуттук ашканалар, укмуш көрүнүштөр ж.б.).

Эми аталган ресурстардын маани-маңызын карап көрөбүз.

Табигый ресурстар. Адамдын организмдеги физиологиялык процесстердин толук кандуу аракеттенүүсү (иштөөсү) тышкы табигый чөйрө менен тыгыз байланышкандыктан жаратылыш ресурстары жана шарттары (ыңгайлуу ландшафт, жагымдуу климат, таза аба, таза суу ж.б.) рекреациялык ишмердүүлүктүн баштапкы материалы болуп эсептелет. Мына ошондуктан аймакты туристтик максатта пайдаланууда жаратылыш ресурстары чечүүчү фактор катары чыгарын азыркы дүйнөлүк туризмдин жайгашышы жана өнүгүшү далилдеп отурат. Бардык туристтик борборлор табигый-географиялык шарттары ыңгайлуу (деңиз бойлору, тоолуу чөлкөмдөр, токойлуу аянттар ж.б.) жана рекреациялык ресурстар (минералдык булактар, дары баткактар, көлдөр, кооз ландшафттар ж.б.) бар жерлерде орун алган.

Демек, *табигый-туристтик ресурстар* – бул адамдардын турист-тик жүрүш мезгилинде ар кандай суроо-талаптарын, каалоолорун канааттандырууга ылайык болгон жаратылыштын предметтери жана кубулуштары. Мындай ресурстардын башкы бөлүгүн жаратылыштын адамзат коому тарабынан аз «таасирленген» «жашыл» аймактары түзөт. Географиялык иликтөө көрсөткөндөй, туризмди калыптандыруу жана өнүктүрүү планында деңиз бойлору менен тоолуу райондор биринчилик (аныктоочу) мааниге ээ.

Табигый ресурстар туристтердин эс алуу жана кыдыруу жайларын тандоодо чечүүчү ролду ойнойт. Алар рельефтин, ландшафттын жана климаттын өзгөчөлүктөрүн, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгүн, туризмдин сүйүктүү түрлөрү (спорттук оюндар, аңчылык, балык уулоо ж.б.) менен алектенүүнүн табигый мүмкүнчүлүктөрүн эске алышат.

Туризм тармагынын жаратылыштык ресурстары негизинен төмөнкү компоненттерден турат.

Рельеф – территорияны туристтик максатта пайдаланууну жана анын деңгээлин аныктаган башкы фактор. Ал салыштырма бийиктиктин айырмачылыгы, жер бетинин тилмеленүүсү, суу агымдарынын түшүү

деңгээли, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн таркалышы менен аныкталып, территориянын мейкиндик боюнча айырмаланышын пайда кылуу менен туризм үчүн ар кандай кооздук шарттарды жаратат: ар түрдүүлүк, контрасттуулук, пейзаждуулук, уникалдуулук, типтүүлүк ж.б.

1-фотосүрөт. Шаркыратма – рельефтин суу менен айкалышкан кызыктуу формасы (Базар-Коргон району, Кыргызстан).

С.Камчыбековдун фотосүрөтү

Иш жүзүндө рельефтин түздүктүү формасынан тоолуу формасы туризм жактан алда канча ыңгайлуу экендиги далилденип отурат. Жер бетинин деңиз деңгээлинен бир топ жогору жатышы, анын катуу тилмелениши табигый чөйрөнүн же ландшафттардын жана климаттык абалдын өтө ар түрдүү болушун шарттайт. Тоолуу чөлкөмдөр түздүктөргө салыштырганда ар кандай генезистеги жана формадагы геоморфологиялык түзүлүштөргө байлыгы менен айырмаланат: тоо чокулары, ачыкка чыккан тоо катталыштары, үңкүрлөр, жалама аскалар, даңгилер, шаркыратмалар, ашуулар, капчыгайлар, кокту-колоттор, чуңкурлар ж.б.

Мына ошондуктан бүгүнкү күндө тоолуу рекреациялык зоналар деңиз бою зоналары менен тең тайлашып, көп касиеттери боюнча ашып да түшүүдө: Натыйжада Жер шарынын бардык тоо түзүмдөрү (мисалы, Австралия Альпы тоолору, Альпы тоолору, Атлас, Гималай, Кавказ, Карпаттар ж.б.) туристтик максатта өздөштүрүлүп, керектөөчүлөргө ар кандай тейлөө кызматтарын (пассивдүү дем алуудан тартып, өтө кооптуу экстремалдуу турларга чейин) сунуштап жатат. Бул көз карашта алганда, Кыргызстандын аймагындагы Тянь-Шань тоолору дүйнөлүк тоо туризминин, анын экологиялык жана экстремалдык формаларынын өнүгүшүндө жаңы географиялык сегмент болуп саналат.

Пайдалуу кен байлыктардан туризм тармагы үчүн асыл металлдар, асыл жана кооздук таштар, кээ бир башка табигый материалдар,

ошондой эле термоминералдык суулар жана дары баткактар өзгөчө мааниге ээ.

Асыл металлдар (алтын, күмүш), асыл жана кооздук таштар, мрамор, гранит, чопо ж.б. материалдардан элдик кол өнөрчүлүктө, сувенир өндүрүшүндө туристтер үчүн ар кандай буюмдарды жасап чыгарууда ресурс катары пайдаланылат. Мындай буюмдар туристтер үчүн кыдырган аймагы, өлкөсү жөнүндө элести калтыруучу алмашылгыс эстелик (таберик) болуп эсептелет.

Туриеттик максатта түздөн-түз пайдалануучу пайдалуу кен байлыктарга термоминералдык суулар жана дары баткактар кирет. Алар физикалык жана химиялык касиеттери, температурасы, курамындагы бальнеологиялык активдүү микроэлементтердин саны боюнча тиешелүү ооруларга даба болушу мүмкүн. Минералдык булактардын көмүр кычкыл газдуу, сульфиддүү, радондуу, күкүрт-суутектүү, йод-бромдуу, туздуу типтери кеңири таркалып, курорттук туризмдин базалык ресурстарын түзүшөт. Дүйнөгө белгилүү көпчүлүк курорттор термоминералдык булактардын негизинде пайда болгон.

Климат – туризмге түздөн-түз таасир этүүчү жана тигил же бул чөлкөмдүн туристтик баалуулугун аныктоочу табигый фактор. Жалпы рекреациялык мааниде караганда, абанын тазалыгы, инсоляциянын жагымдуу шарттары, абанын температурасынын жана басымынын анчалык эмес термелүүсү, тумандуу жана булуттуу күндөрдүн аздыгы, катуу шамалдардын болбошу ыңгайлуу шарттар болуп саналат.

Азыркы мезгилде туризм жаатында деңиз бою жана тоолуу климаттар интенсивдүү пайдаланууда. Мында медициналык тажрыйба тоолуу климат курорттук туризм үчүн абдан натыйжалуу экендигин далилдейт: абадагы кычкылтектин саны, төмөнкү барометрикалык басым, жогорку инсоляция, ультрафиолеттүү радиация, гравитациялык жана магниттик талаалардагы өзгөрүүлөр, абанын температурасынын жана нымдуулугунун азайышы, шамалдын күчү ж.б. биргеликте же өз-өзүнчө адамдын ден соолугун чыңдоодо, дарылоодо чоң роль ойнойт. Жалпысынан адамдын организми кескин өзгөрүлмөлүү шартка, суукка көнөт (адаптация болот), андагы заттардын алмашуусу жакшырат.

Климаттык шарттары туризм ишмердүүлүгү үчүн абдан жагымдуу болгон өлкөлөргө Жер шарынын орто кеңдиктеринде, негизинен субтропикалык жана тропикалык алкактарда, ошондой эле мээлүн алкактын экваторго жакын зоналарында жайгашкан мамлекеттер кирет: Австралия, АКШ, Болгария, Жаңы Зеландия, Испания, Италия, Мексика, Португалия, Словения, Түркия, Франция, Хорватия ж.б. Аталган өлкөлөрдүн жаратылышы үчүн деңиз бою жана тоолуу климаттык шарттар бирдей таандык.

Деңиз суулары – рекреациянын, туризмдин эң негизги ресурстарынын бири болуу менен байыркы замандардан бери өз маанисин жоготпой келе жатат. Алардын рекреациялык натыйжалуулугу деңиздин географиялык жайгашуу абалы, суунун температурасы, туздуулугу, экологиялык тазалыгы ж.б. өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды. Дүйнөлүк практикада ортолук кеңдиктерде жайгашкан деңиздер туризм

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

17

КИТЕПКАНА

ИНВ №

954598

чөйрөсүндө жагымдуу жана популярдуу болуп эсептелет (Адриат, Жер Ортолук, Кара, Кариб, Кызыл, Эгей деңиздери, Мексика булуңу ж.б.).

Ички суулар – дарыялар жана көлдөр ландшафтты кооздоп, ден соолукка жагымдуу микроклиматты түзөт. Туристтер үчүн суу менен байланышкан туризмдин ар кандай түрлөрү (сууда киринүү, ар түрдүү сүзүү каражаттарын колдонуу менен эс алуу, суу экстремалдуу туризми, балык уулоо ж.б.) менен алектенүүгө мүмкүнчүлүктөрдү жаратат.

Туристтик иш-аракеттердин өзгөчө ресурсу катары дарыялардын жылдан жылга рекреациялык мааниси кеңейип жатат. Салттуу түрдө дарыялар сууга түшүүнүн, жээгинде дем алуунун, балык уулоонун багыты катары пайдаланып, негизинен суусунун молдугу, тазалыгы, жээк боюнун эстетикалык көрүнүшү бааланып келсе, азыркы мезгилде алардын тоолуу шартта агып түшүү деңгээли (тиктиги), жээк бойлорунун кескин тилмеленүүсү ж.б. экстремалдуу касиеттери мааниге ээ болуп жатат (мисалы, ар кандай салдардын жардамы менен агыны катуу дарыяларда агуучу суу туризминин кооптуу түрү).

Көлдөр – белгилүү туристтик ресурстар жана көп чөлкөмдөрдө тармак түзүүчү база катары каралат. Мисалга алсак, эл аралык масштабда туристтик зор кызыгууну туудурган жана туристтердин көп санын тарткан көлдөргө Байкал, Балатон, Виктория, Женева, Улуу көлдөр ж.б. кирет. Кыргызстанда жайгашкан Ысык-Көл дүйнөдөгү бийик тоолуу ири көлдөрдүн бири катары эл аралык туристтик базарда өзгөчө жагымдуу ресурсу (тоо-деңиз климаты жана кооз ландшафттары) менен таанылып келе жатат.

Топурак катмары туризм тармагынын ишмердүүлүгүндө түздөн-түз пайдаланылбайт. Бирок азыркы күндө рекреациялык сунуштун кеңейиши жана адамдардын таанып-билүү кызыгууларынын артышы менен жаратылыштын бул компоненти да туризмдин ресурсу катары колдонула баштады. Мисалы, Маврикий аралында туристтердин көрүүсүнө ар кандай түстөгү («жети түстүү» деп аталат) топурак кыртыштарынан турган атайын аянт түзүлгөн. Бул аймакты кыдырган туристтер үчүн түстүү топурактардан турган «катмарлуу» сувенирлер эң баалуу эстелик болуп саналат.

Өсүмдүктөр дүйнөсү – тигил же бул аймакта туризм тармагынын калыптанышына жана өсүп-өнүгүшүнө таасир этүүчү негизги факторлордун бири. Кайсы гана табигый-туристтик ресурстарды албайлы (өрөөндөр, талаалар, суу бойлору, тоо капталдары ж.б.), аларды өсүмдүктөрсүз элестетүү кыйын. Мында башка чарба тармактары сыяктуу эле туризмде пайдалуу (тамак-аш, витаминдүү, фитонциддүү, декоративдүү, дары-дармек ж.б.) өсүмдүктөрдүн мааниси зор.

Өсүмдүктөр дүйнөсүндө токойлор туризм үчүн өтө баалуу ресурс болуп саналат. Алардын рекреациялык касиети өтө ар түрдүү, эс алуу үчүн эң сонун эстетикалык жана физиологиялык шарттарды жаратат. Башкача айтканда, биологиялык фактор катары айлана-чөйрөнү жакшыртат, аба катмарын кычкылтек менен байытат, шамалдардын ылдамдыгын басаңдатат, аба температурасынын күндүк жана жылдык термелүүлөрүн «жумшартат». Токойлордун кээ бир түрлөрү (арча,

карагай ж.б.) фитонцид заттарын бөлүп чыгаргандыктан аба тазалоочу касиетке ээ. Мөмө-жемиштүү токойлор «жыйноо» туризмнин материалдык негизин түзүп, витаминдүү, аш болумдуу заттар менен туристтердин тамак рационун жакшыртуунун эң сонун каражаттары болуп эсептелет. Бул мааниде алганда Кыргызстандын түштүгүндөгү жаңгак-жемиш токойлорун келечекте өзүнчө туристтик «казына» катары кароого болот.

Жаныбарлар дүйнөсү – илимий-техникалык прогресстин шарапаты менен туристтик маанилүүлүгү, кызыктуулугу артып жаткан туризм ресурсу. Башкача айтканда, азыркы заманбап транспорттук, коргонуучу, ок атуучу, фото- жана видеокаражаттардын пайда болушу менен жаныбарлардын көп түрлөрү туризмдин жеткиликтүү объектисине айланды. Зоотурлардын ар кандай маанидеги, багыттагы формалары (сафари ж.б.) пайда болуп жатат.

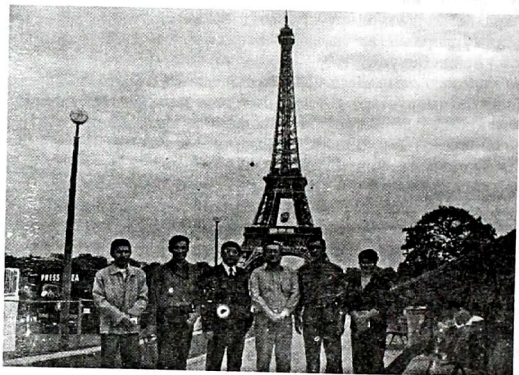
Өзгөчө коргоого алынган аймактарга мамлекет тарабынан коргоодо болгон аймактар (коруктар, улуттук парктар, заказниктер, жаратылыш эстеликтери) кирет. Алсак, корук ар кандай чарбалык иш-аракеттер тыю салынып, жаратылыш комплекси коргоого алынган белгилүү бир территория (акватория) болуп саналат. Алар табигый ландшафттардын аймак үчүн уникалдуулугу же типтүүлүгү менен айырмаланат. Улуттук парктарда да өзгөчө жаратылыш комплекстери коргоого алынып, бирок туризм жана эс алуу иш-аракеттери менен айкалышта жүргүзүлөт. Демейде улуттук парктардын өзөгүн жаратылыштын кандайдыр бир башкача объектиси түзөт. Мында туризм таанып-билүү, илимий максаттарда уюштурулат. Азыркы мезгилде АКШ, Ботсвана, Гренландия, Канада, Монголия сыяктуу өлкөлөрдө аянттары боюнча ири улуттук парктар орун алган. Заказниктер өсүмдүктөр же жаныбарлар дүйнөсүнүн бир же бир канча түрүн коргоо максатында уюштурулуп, аларда кээ бир чарбалык иштерге дайыма же убактылуу тыю салынат. Жаратылыш эстеликтерине табигаттын кандайдыр бир өзгөчө маанидеги, түзүлүштөгү объектилери (шаркыратма, даңги, жер бетине чыккан тоо катталыштары ж.б.) кирип, алар мыйзам тарабынан коргоого алынган.

Маданий ресурстар. Туризм тармагынын калыптануусунда жана жайгашуусунда, айрыкча анын эл аралык секторунун өсүп-өнүгүшүндө маданий (тарыхый-маданий) ресурстар чоң мааниге ээ. Себеби, ар бир аймак, өлкө маданий жактан өнүгүүсү боюнча уникалдуу болуп саналат.

Жалпысынан алганда маданият – адам тарабынан жаралган материалдык жана рухий байлыктардын биримдиги. Ал эми *маданий-туристтик ресурстар деп, адамзат коомунун турмушун, жашоо образын, салт-санаасын, анын ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын чагылдырган туризм үчүн кызыктуу предметтерди жана кубулуштарды айтабыз.* Бул мааниде алганда, материалдык баалуулуктарга тарыхый-маданий эстеликтер (тарыхтын, археологиянын, архитектуранын, искусствонун табериктери), азыркы бардык курулмалар, өнөр жай жана айыл чарба ишканалары, инфраструктура каражаттары, адам тарабынан өзгөрүлгөн жерлер (айыл чарба жерлери, жасалма парктар ж.б.), ал эми рухий баа-

луулуктарга элдердин жашоо турмушу, үрп-адаттары, каада-салттары ж.б. кирет.

Маданият байлыктары материалдык жана рухий баалуулуктардан тургандыктан, туристтик-маданий ресурстар да ошондой эле түрлөргө бөлүнөт. Материалдык ресурстарга адамзат коомунун бардык өнүгүү доорлорунда жаралган өндүрүш, жашоо-турмуш ж.б. материалдык (монументалдык) каражаттар кирет. Ал эми рухий ресурстарды коомчулуктун ар кайсы чөйрөдө (билим берүү, илим, адабият, искусство, спорт, коомдук турмушта же кадимки жашоо-тиричиликте) руханий жактан жетишкендиктеринин натыйжалары, өзгөчөлүктөрү түзөт.

2-фотосүрөт. Эйфель мунарасынын алдында сүрөткө түшүү – ар бир туристтин тилеги (Париж шаары, Франция).

Р. Кермалиевдин фотосүрөтү

Албетте, туризмде маданий ресурстарды тандоодо жана пайдаланууда алардын келип чыгуу убагы, тарыхы чоң мааниге ээ. Ошондуктан туристтик таанып-билүү, кыдыруу үчүн тарыхый-маданий эстеликтер өзгөчө орунда турат. Алар тиешелүү белгилери боюнча 5 түргө бөлүнөт: тарыхтын, археологиянын, архитектуранын, искусствонун эстеликтери жана документалдык эстеликтер. Тарыхый эстеликтерге элдердин, мамлекеттин жана коомдун өнүгүшүндө көрүнүктүү роль ойногон тарыхый окуялар менен байланышкан имараттар, курулмалар, эстелик аянттар, предметтер кирет. Археологиянын эстеликтери – шаар чалдыбарлары, коргондор, чептер, мүрзөлөр, өндүрүштүн жана инфраструктуранын байыркы калдыктары, таш жазуулары, аска сүрөттөрү, байыркы табылгалар ж.б. Архитектуранын (шаар курулушунун) мүнөздүү предметтери-

не төмөнкүлөр кирет: архитектуралык комплекстер, тарыхый борборлор, кварталдар (маалелер), көчөлөр, аянттар, өнөр жай, айыл чарба, аскердик, атуулдук курулмалар ж.б.у.с. Искусство эстеликтерине анын монументалдык, көркөм сүрөт, декоративдик-колдонмо ж.б. түрлөрүнүн буюмдары кирет. Документалдык эстеликтер – бул мамлекеттик бийликтин расмий актылары, башка жазуу же графикалык түрдөгү документтер, кинодокументтер, үн жазуулар, кол жазмалар, фольклордук жазуулар ж.б. архив материалдары.

Жалпысынан азыркы туризмдин, анын эл аралык секторунун өнүгүшүндө тигил же бул предметтин же кубулуштун улуттук касиеттери чечүүчү мааниге ээ болуп жаткандыгында талаш жок. Мына ошондуктан элдик театр, элдик адабият, улуттук музыка, элдик көркөм сүрөт өнөрү, элдик кол өнөрчүлүк, улуттук кийимдер, улуттук ашкана, улуттук туракжай, улуттук оюндар дүйнө таанып-билүүнүн баалуу ресурстарына айланды.

Тарыхый-маданий эстеликтери менен туристтердин чоң агымын өзүнө тарткан өлкөлөргө Бельгия, Греция, Египет, Индия, Испания, Италия, Кытай, Мексика, Орусия, Түркия, Улуу Британия, Өзбекстан, Франция, Япония таандык.

Албетте, туризм тармагынын натыйжалуу өнүгүшүндө жана жайгашуусунда азыркы замандын объектилеринин ролу да зор. Алардын катарына өнөр жай ишканаларын (ири өндүрүш имараттары, ГЭСтер, шахталар ж.б.), айыл чарба курулмаларын (каналдар, суу сактагычтар ж.б.), жол инфраструктурасын (көпүрөлөр ж.б.), социалдык маанидеги ишканаларды (илим мекемелери, жогорку окуу жайлары, банктар, театрлар, спорттук аянттар, аттракциондор, зоопарктар ж.б.) кошууга болот.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Туризм ишмердүүлүгүнүн ресурстарына аныктама бер.
2. Табигый-туристтик ресурстар деп эмнени айтабыз? Алардын негизги компоненттерине мүнөздөмө бер.
3. Тарыхый-туристтик ресурстардын аныктамасын айт жана курамына мүнөздөмө бер.
4. Табигый-туристтик ресурстарга бай мамлекеттерди ата жана негиздеп бер.
5. Тарыхый-маданий жактан потенциалдуу өлкөлөрдү мисалга келтир жана ресурстарына мүнөздөмө берип өт.

1.4. Туризмдин түзүмдүк курамы

Туризм тармагы адамзат коомунун маданий деңгээлинин жана ага жараша суроо-талабынын өзгөрүшүнө байланыштуу дайыма динамикалуу түрдө өнүгүү менен анын түзүмдүк уюштурулушу да тынымсыз өзгөрүп турат. Ошондой эле туризм ишмердүүлүгүнүн көп функциялуулугу, максаттарынын көп түрдүүлүгү, иш-аракеттеринин ар тараптуулугу бирдиктүү классификацияны иштеп чыгууга кыйынчылык

жаратат. Ушуга байланыштуу бүгүнкү күндө туризм тармагынын маңызы, курамы боюнча жалпы кабыл алынган жоболор жок жана ал боюнча түрдүү, көбүнчө карама-каршы ой-пикирлер айтылып келүүдө.

Туризмдин классификациясы деп, туристтик агымга катышуучуларды салыштырмалуу окшош иш-аракеттерине жана аларга көрсөтүлүүчү туристтик кызматтардын мүнөзүнө жараша тиешелүү топторго бөлүштүрүүнү айтабыз. Мында аныктоочу критерийлерге саякаттын максаттары, жүрүү каражаттары, кыдыруунун узактыгы, катышуучулардын саны, сезондук өзгөчөлүктөр ж.б. кириши мүмкүн.

Туризмдин түрдүк курамы боюнча ар кандай пикир келишпестиктерге карабастан, адис-окумуштуулардын жалпы бир көз карашы бар: туризмди классификациялоодо баштапкы пайдубал катары саякаттоонун башкы (аныктоочу) максатын алуу ылайыктуу. Чындыгында туризм жаатындагы ар бир ишкер өзү алектенген базардын сегментин тандоодо, биринчи кезекте туристтин келүү максатын, андан кийин ага танапташ (кошумча) факторлорду (турдун созулушу, курамы, жүрүү каражаттары ж.б.) аныктайт. Башкача айтканда, саякаттоонун максаты, түрткү болгон мотиви, катышуучулардын каалоолору, талаптары жөнүндө талдоо жүргүзүп, ага жараша тиешелүү кызматтардын пакетин сунуш кылат.

Саякаттоонун мотивине ылайык туризмдин максаттарынын төмөнкү 9 тобун бөлүп көрсөтүүгө болот:

- а) курчап турган чөйрөнү таанып-билүү;
- б) эс алуу жана денени чыңдоо;
- в) дарылануу жана ооруларды алдын алуу;
- г) спорт менен машыгуу жана спорттук иш-чараларды тамашалоо;
- д) дене-бой жана рухий керектөөнү канааттандыруу үчүн кандайдыр бир нерсени издөө жана табуу;
- е) курч сезимдерге туш болуу;
- ж) коммерциялык, илимий жана кесиптик иштер;
- з) зыяратчылык;
- и) тааныштарда жана туугандарда конокто болуу.

Жогоруда келтирилген негизги кыдыруу максаттарына же мотивациялык факторлорго таянып, жалпы туризм иш-аракетин 9 негизги түргө бөлүү менен төмөнкү классификацияны сунуштайбыз (2-табл.).

Эми туризмдин аталган түрлөрүнө мүнөздөмө берип өтөбүз.

Таанып-билүү туризминин максаты – табигый, тарыхый жана маданий баалуулуктарды маалыматтык керектөө жолу менен адамдардын рухий жактан өсүп-өнүгүүсү. Мына ошондуктан туризмдин бул түрү ресурстук керектөөсүнө карап, экиге бөлүнөт: жаратылыштык жана маданий.

Жаратылыштык туризмдин ресурстарына түрдүү табигый комплекстер кирет: жаратылыш зоналарынын ландшафттары (токойлор, шалбаалар, талаалар, чөлдөр, суулар ж.б.) жана рельефдин формалары (тоолор, капчыгайлар, тоо чокулары, даңгилер, үнкүрлөр, ашуулар ж.б.). Азыркы туристтер көбүнчө географиялык жактан ар түрдүү,

жаратылышы кооз, табигый чөйрөсү экологиялык жактан жакшы сакталган жана көрүүгө кызыктуу өлкөлөргө, аймактарга саякат жасашууда.

Жаратылыштык туризмдин дүйнөлүк мааниге ээ болгон популярдуу түрү – бул экологиялык же «жашыл» туризм. Ал экологиялык туруктуу өнүгүүгө негизделип, жаратылыш байлыктарын үнөмдүү пайдаланууга жана аларга карата сырткы таасирлерди азайтууга багытталган дене-бой жана эстетикалык дем алуу, экологиялык билим жана тарбия берүү максатында уюшулган туристтик ишмердүүлүк болуп саналат.

2-таблица

**Туризмдин кыдыруунун максаттары боюнча классификациясы
(түрдүк курамы)**

1-денгээлдеги түрү	2-денгээлдеги түрү	3-денгээлдеги түрү
1. Таанып-билүү туризми	1.1. Жаратылыштык 1.2. Маданий	1.1.1. Экологиялык 1.1.2. Токой 1.1.3. Тоо ж.б. 1.2.1. Айыл 1.2.2. Шаар ж.б.
2. Ден соолукту чыңдоо туризми	2.1. Активдүү 2.2. Пассивдүү	2.1.1. Тоо жүрүшү 2.1.2. Сууда сүзүү ж.б. 2.2.1. Сейилдөө ж.б.
3. Дарылануу (курорттук) туризми	3.1. Климаттык дарылануу 3.2. Бальнеотуризм 3.3. Пелондотуризм ж.б.	
4. Спорттук туризм	4.1. Активдүү 4.2. Пассивдүү	4.1.1. Треккинг 4.1.2. Лыжа тебүү ж.б. 4.2.1. Спорттук иш-чараларды тамашалоо
5. Промыселдик туризм	5.1. Аңчылык 5.2. Балык уулоо 5.3. «Жашыл» аңчылык 5.4. «Жыйноо»	5.3.1. Улуттук аңчылык 5.3.2. Фотоаңчылык 5.3.3. Видеоаңчылык ж.б. 5.4.1. Мөмө-жемиштерди терүү 5.4.2. Пайдалуу чөптөрдү чогултуу ж.б.
6. Окуялуу туризм	6.1. Экстремалдуу 6.2. Экзотикалык	6.1.1. Альпинизм 6.1.2. Спелеотуризм 6.1.3. Рафтинг 6.1.4. Космостук ж.б. 6.2.1. Жайлоо-туризм 6.2.2. «Аномалдык» ж.б.
7. Иштиктүү туризм	7.1. Иштиктүү-коммерциялык 7.2. Илимий	7.1.1. Иш сапарлары 7.1.2. «Шоу»-туризм ж.б. 7.2.1. Конгресс-туризм 7.2.2. Экспедициялык ж.б.
8. Диний туризм	8.1. Кичи зыяратчылык 8.2. Чоң зыяратчылык	
9. Конок туризми		

Бүгүнкү күндө экологиялык туризмдин масштабы, максат-талаптары кеңейүү менен анын шарттуу чеги да «жуулуп» баратат. Азыркы ден соолукту чыңдоо, спорттук (табигый чөйрөдө эс алуу, спорт менен шугулдануу), иштиктүү туризмдин (экологиялык багыттагы конференциялар, симпозиумдар) ж.б. өзөгүн экологиялык туризмдин мотивдери түзүп калды. Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмдун (БТУ) маалыматы боюнча, экологиялык туризм 2020-жылга чейин дүйнөлүк туризмдин өнүгүшүнүн беш негизги стратегиялык багыттарынын бирин түзөт. Бүгүнкү күндө анын дүйнөлүк туристтик агымдын жалпы көлөмүндөгү үлүшү 2-4%га барабар. Ал эми жалпы өсүү темпи 30%ды түзөт.¹ Дүйнөлүк туристтик-экологиялык агымдардын негизги бөлүгү Исландия, Норвегия, Орусия, Финляндия (Европа), Индонезия, Таиланд, Филиппиндер (Азия), Кения, Уганда (Африка), АКШ (айрыкча, Аляска аймагы), Бразилия, Канада (Америка), Австралия, Жаңы Зеландия (Австралия) ж.б. таандык. Бул мааниде алганда, экологиялык-экстремалдык турларды уюштуруу боюнча Борбордук Азия чөлкөмүндө «кол тие элек» ландшафттарга эгедер Кыргызстан жана Тажикстандын келечеги кең.

Маданий туризмдин ресурстарын тарыхый маанидеги эстеликтер (пирамидалар, күмбөздөр, чептер, мунаралар, шаар чалдыбарлары, архитектуралык ансамблдер, музей коллекциялары ж.б.) жана азыркы замандын курулмалары (административдик мекемелер, өнөр жай ишканалары, айыл чарба жерлери, имараттар, соода борборлору, көпүрөлөр, плотиналар ж.б.), элдердин маданияты, жашоо турмушу, үрп-адаттары түзөт. Буга карап, ал этнографиялык, археологиялык, музей, фольклордук, өндүрүштүк (айыл чарба жана өнөр жай) ж.б. түрлөргө бөлүнүп кетет.

Маданий-таанып-билүү туризмдин кыдыруу багыты боюнча экиге бөлүп карайбыз: айылдык жана шаардык. Бул «карама-каршылык» эффектисинин натыйжасы катары да каралат: демейде шаар жашоочулары айыл жергесин, ал эми айылдыктар шаарларды көрүүгө кызыкдар.

Айыл туризми кийинки убактарда шаар туризmine караганда сандык жактан өсүп, айрыкча, өнүккөн мамлекеттерде ургаалдуу өнүгүүгө дуушар болууда. Себеби, азыркы урбанизация күч алган заманда шаар турмушу, «капастагы» жашоо, бир түрдүүлүк, өндүрүштүк ызы-чуу ж.б. адамдарды таза, тынч жерлерге чыгууга, эркин дем алууга мажбурлап жатат. Аталган туризм аймакка, айыл тургундарына бир топ пайда алып келип, айыл жерин көтөрүүгө, айыл чарба өндүрүшүн кеңейтүүгө чоң салым кошору анык. Эгерде Кыргызстанда айыл туризмдин иштөөсүнө (чет элдик турист-керектөөчүлөрдү тартуу менен) ыңгайлуу шарттар түзүлсө, айыл жерлери (айыл өкмөттөрү), ишкана-уюмдар (дыйкан жана фермердик чарбалар, кайра иштетүүчү ишканалар ж.б.), жашоочулар үчүн туристтерди жайгашуу каражаттары, тамак-аш менен камсыздоо, аларга айыл чарба продукцияларын, элдик кол

¹Вавилова Е.В. Основы международного туризма: Учебное пособие. -Москва: Гардарики, 2005.

өнерчүлүк буюмдарын сатуу, транспорттук, экскурсиялык, көмөкчү кызматтарды тартуулоо аркылуу кошумча киреше табууга мүмкүнчүлүктөр жаралат.

Шаар туризми – массалык туризмдин пайда болушунун башаты, туризм жаатындагы (чыгуучу да, келүүчү да) керектөөчүлөрдүн негизги багыты. Дүйнөдөгү ар бир шаар, кичинеби же чоңбу, жайгашуу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө жараша туристтик-таанып-билүү жагынан уникалдуу продукт болуп эсептелет. Ошондой болсо да бүгүнкү күндө маданий турлардын катышуучуларын эски да, жаны да көрүнүштөрү менен өзүнө тарткан дүйнөлүк туристтик “меккелерге” төмөнкүлөр кирет: Амстердам, Берлин, Дели, Каир, Лондон, Мадрид, Мехико, Москва, Нью-Йорк, Париж, Рим, Рио-де-Жанейро, Сидней, Сингапур, Стамбул, Токио, Шанхай ж.б.

Ден соолукту чыңдоо туризми жалпы туризм тармагынын өзөгүн түзүп, дүйнө калкынын кенири чөйрөсүнө жеткиликтүү болгон таанымал түрү. Анын ишмердүүлүгү көп жактуулугу менен айырмаланып, катышуучунун кыймыл-аракетине карап активдүү (ар кандай багыттагы жүрүштөргө чыгуу, велосипед, лыжа тебүү, сууда сүзүү ж.б.) жана пассивдүү (сейилдеп басуу, маданий иш-чараларды тамашалоо ж.б.) болуп бөлүнөт.

Дем алуу максатындагы саякаттар дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүндө массалык түргө айлануу менен калктын бош убактысын өткөрүүнүн эң бир пайдалуу каражаты болуп калды. Туризмдин ден соолукту чыңдоо функциясы Австрия, АКШ, Болгария, Египет, Израил, Испания, Италия, Кипр, Мексика, Түркия, Франция, Швейцариянын деңиз бою же тоолуу зоналарына туристтик агымдын массалык келишинин башкы фактору болуп калууда. Кыргызстанда Ысык-Көл өрөөнү ден соолукту чыңдоо туризмдин борбору катары белгилүү. Көлдүн боюндагы адистешкен курорттордон тышкары бардык пансионаттар, санаторийлер, эс алуу үйлөрү калктын ден соолугун чыңдоо иштерине ылайыкташкан.

Дарылануу (курорттук) туризминин жылдан жылга саны артып, маанилүүлүгү жогорулап жатат. Аталган туризмдин ишканалары колдонгон ресурстар булактарына (термоминералдык суулар, дары баткактар, климаттык факторлор, деңиз суусу, ландшафттын ар түрдүүлүгү ж.б.) карап, бальнеологиялык, пелоиддик, талассотерапиялык, климаттык дарылоого адистешет. Ошондой эле адамдардын ден соолугунун абалына, курак жашына, каалоо-тилегине жараша кошумча кызматтар сунуш кылынат: ингаляция, электр менен дарылоо, ванна процедуралары, укалоо, дарылоо тамактануусу, дарылык дене-бой көнүгүүлөрү ж.б.

Дарылануу туризмине тиешелүү дүйнөдөгү атактуу курортторго «Абано-Терме» (Италия), «Атами» (Япония), «Баден-Баден», «Висбаден» (Германия), «Баден-бей-Вин» (Австрия), «Бурса» (Түркия), «Виттель», «Виши» (Франция), «Карловы Вары» (Чехия), «Саратога-Спрингс», «Хот-Спрингс» (АКШ) ж.б. кирет.

Кыргызстандын территориясында мурун союздук мааниге ээ болуп, ар түрдүү ооруларды айыктырууга жана алдын алууга багытталган ку-

порттук ишканалар жайташкан: «Ак-Суу», «Жалал-Абад», «Жети-Өгүз», «Жыргалан», «Ысык-Ата» ж.б. Алар негизинен климаттык жана бальнеологиялык дарылоого адистешкен. Мындан ары курорттук кызматтарды тышкы атаандаштыкка турукташтыруу, алардын ассортименти кенейтүү, керектөөчүлөрдүн санын көбөйтүү максатында салттуу эмес курорттук дарылоолорду кеңири сунуштоо талапка ылайык. Алсак, кымыз, бал, мөмө ширеси, туз, мумия, дары чөптөр менен дарылоону уюштуруу боюнча өлкө аймактарынын табигый мүмкүнчүлүктөрү талапка жооп берет.

Спорттук туризм адамдын дене-бой күчүн калыбына келтирүүгө жана өнүктүрүүгө багытталган. Ал салттуу (кадимки) спорттон эмнеси менен айырмаланат? Спорттук-туристтик турларга катышуучулар негизинен сүйүктүү спорт менен гана машыгып, алардын башкы максаты спорттук ык-шыктарды (мисалы, спорттук наам) алуу эмес, денени чыңдоо, көңүл ачуу, эс алуу болуп эсептелет. Ошондой эле спорттук туризмде көбүнчө командалык мелдештер жана көрүүчүлөр (күйөрмандар) болбойт.

Туризмдин бул түрү да катышуучулардын кыймыл-аракети боюнча активдүү жана пассивдүү болуп бөлүнөт.

Активдүү формасы менен алектенүү көбүнчө дене-күч жүктөмүн талап кылгандыктан, катышуучунун тиешелүү спорттук даярдыгы болушу керек. Ошондой эле спорттук турларды уюштуруу үчүн табигый комплекстерде ар кандай тоскоолдуктардын болушу, маршруттун узактыгы жана татаалдыгы ж.б. талап кылынып, атайын инженердик курулмалар (трассалар, спорт аянттары, туристтик каражаттар ж.б.) жана камсыздоо-тейлөө ишканалары (базалар, лагерлер, көмөкчү кызматтар ж.б.) болушу абзел. Азыркы мезгилде дүйнөнүн жогорку деңгээлде урбанизацияланган аймактарынын калкы үчүн кыймыл-аракеттин активдүү формалары жылдан жылга популярдуу болууда. Адамдар негизинен дүйнөнүн тоо зоналарын, башкача айтканда, вело- жана мототуризм, лыжа туризми, треккинг ж.б. менен шугулданууга мүмкүн болгон жерлерди тандашууда. Мисалы, Альпы тоолорунун туристтик базаларынын басымдуу бөлүгү тейлөөнүн жогоркудай түрлөрүн сунуш кылат.

Спорттук туризмдин пассивдүү формасына ар кандай багытта уюшулган спорттук иш-чараларды тамашалоо кирет. Эл аралык спорттун өнүгүшү менен туризмдин бул түрү массалык мүнөзгө ээ болду. Дүйнөнүн ар кайсы өлкөлөрүндө өткөрүлгөн ири спорттук иш-чаралар (олимпиада оюндары, футбол боюнча чемпионаттар, бокс боюнча эл аралык таймаштар ж.б.) миндеген күйөрман-туристтерди тартуу менен сезилерлик экономикалык пайда алып келүүдө. 2008-жылы Пекинде (Кытай) өткөрүлгөн Олимпиада оюндарына 204 мамлекеттен 11 миңден ашык спортчулар, аларды колдоого келген 400 миңден ашык туристтер катышты. Меймандардын төлөм жөндөмдүүлүк активдүүлүгү өлкөнүн экономикасына олуттуу салым кошту. Мисалы, иш-чаранын биринчи күнүндө эле бир эле виза картасы менен 10 млн АКШ долларына соодасатык жүргөн.

Кыргызстандын табигый-географиялык, тарыхый, этнографиялык жана азыркы чарбалык өнүгүүсү спорттук туризмдин төмөнкү түрлөрүн кеңири жайылтууга өбөлгө түзөт: ат туризми, вело- жана мототуризм, тоо шартында лыжа тебүү, тоо жөө жүрүштөрү, суу туризми ж.б. Ал эми улуттук оюндарды (ат чабыш, жорго салыш, улак тартыш, кыз куумай, күрөш ж.б.) демонстрациялоо аркылуу да туристтердин кеңири катмарын тартууга болот.

Промыселдик туризм адамдардын рухий жана материалдык керектөөлөрүн канааттандыруу максатында кандайдыр бир нерсени (предметти) издөө жана табуу аракетине негизделип, тиешелүү дене-күч даярдыгын талап кылат.

Ал аңчылык, балык уулоо, «жашыл» аңчылык жана «жыйноо» туризми болуп, 4 түргө бөлүнөт.

Аңчылык туризми – аталган туризмдин башкы тармагы. Анын мүнөздүү белгилерине төмөнкүлөр кирет: аңчылыкка уруксат (лицензия) алуу, анын салыштырмалуу кымбат баасы, турга адамдардын тобу менен катышуусу, алардын тажрыйбалуу инструкторлор жана жергиликтүү жандоочулар менен коштолушу, куткаруучу кызматтын болушу, тейлөө жагынан жогорку деңгээлдеги комфортту талап кылбагандыгы, экологиялык жактан кооптуулугу. Алсак, сафари-турлардын негизги керектөөчүлөрү болуп өнүккөн өлкөлөрдүн (айрыкча, Европа, Түндүк Американын) жашоочулары саналат жана алар мындай рахат үчүн чоң өлчөмдөгү акча каражаттарын сарптоого даяр.

Мына ушуга байланыштуу аңчылык туризми Кыргызстанда экономикалык жактан бир кыйла пайдалуу сектор катары каралып, элитардык мүнөзгө ээ. Өлкөнүн жаныбарлар дүйнөсү промыселдик түрлөрдүн көптүгү менен мүнөздөлүп, алардын көпчүлүгүнүн (тоо эчки, донуз, коен, карышкыр, чөө бөрү, түлкү, кызыл суур, ачкүсөн, кыргоол, кекилик, бөдөнө ж.б.) саны аңчылык иштерин сарамжалдуу алып барууга мүмкүнчүлүк түзөт. Белгилеп өтсөк, чет өлкөлүк мергенчи-туристтердин бийик тоолуу аймактарда таркалган Марко Поло архарына аңчылык кылуу суроо-талабы басымдуу.

Балык уулоо туризми промыселдик гана мааниси менен чектелбейт, ал ошондой эле спорттук багыттагы ден соолукту чыңдоочу эң сонун каражат. Туризмдин бул ышкылуу түрүн өнүктүрүүгө көп (айрыкча, тоолуу, деңиз боюнда жайгашкан) өлкөлөрдүн, аймактардын табигый мүмкүнчүлүктөрү жетиштүү. Мисалы, Түркиянын Стамбул шаарына кирип турган деңиз булуңдарында туристтер үчүн балык уулоо менен көңүл ачууга ыңгайлуу шарттар бар (балыктын көптүгү, көпүрөлөрдүн болушу, балык уулоо үчүн керектүү каражаттардын ошол жерде сатылышы ж.б.). Тоолуу Кыргызстан дарыя торчолоруна өтө бай болгондуктан, балык уулоону жаратылыш чөйрөсүндө эс алуунун эң натыйжалуу ыкмасы катары тааныта билүүсү керек.

«Жашыл» аңчылык – туризмдин экологиялык жактан маанилүү тармагы катары курамына улуттук аңчылык, фото- жана видеоаңчылык ж.б. кирет. Дүйнө жаратылышын коргоо боюнча талаптардын курчушу туризмдин бул түрүн ар тараптуу өнүк-

түрүү зарылчылыгына алып келди. Мындан улам көп өлкөлөрдө бул маселе боюнча алгылыктуу иштер алынып барууда (мисалы, Африка өлкөлөрүнүн жаратылыш парктарында ири жаныбарларга да «аңчылык» кылууга мүмкүнчүлүк бар).

Улуттук аңчылыктын бул курамга кириши анын жаратылыш чөйрөсүнө болгон минималдык таасири менен түшүндүрүлөт (бирок айрым элдердин улуттук аңчылыгы колдонуу куралына, аңчылык ыкмаларына карап «жашыл» түргө кирбей калышы мүмкүн). Анын үстүнө туризмдин бул түрүн атайын аянттарда (стадиондордо) колго багылган айбандарды жана канаттууларды (түлкү, коен, кыргоол ж.б.) колдонуу менен уюштурса болот. Алгыр куштар жана тайгандар менен ууга чыгуу чет элдик туристтер үчүн эң баалуу экзотикалык тур катары белгилүү. Ошондуктан Кыргызстандын азыркы шартында промыселдик туризм ишин эл аралык масштабга чыгаруунун маанилүү жактарынын бири – улуттук аңчылыкты өнүктүрүү жана даңазалоо.

3-фотосүрөт. Жаратылышка болгон көз караштын өзгөрүшү менен видеоаңчылык көпчүлүктүн ышкылуу иш-аракетине айланды. «Жашыл» туризмдин жактоочусу М.Парпиназаров Бабаш-Ата тоосунда «аңчылыкта» (Базар-Коргон району, Кыргызстан)

М.Розувдин фотосүрөтү

«Жыйноо» туризми жер-жемиштерди, козу карындарды терүү, пайдалуу чөптөрдү чогултуу ж.б. иш-аракеттер менен мүнөздөлөт. Азыркы учурда айыл жана шаар жашоочуларынын эс алуусунун активдүү бир формасы катары да, алардын тамак-аш рационун экологиялык жактан таза, аш болумдуу жана витаминдүү элементтер менен байытуунун ыкмасы катары да белгилүү.

Кыргызстандын өсүмдүктөр дүйнөсүнүн байлыгы жана ар түрдүүлүгү аталган туризмди бардык аймактарда ийгиликтүү жайылтууга шарт түзөт. Бизде пайдалуу өсүмдүктөрдүн 1600 түрү белгилүү. Алардын ичинен туризм үчүн тамак-аш жана дарылык мааниси бар өсүмдүктөр өтө баалуу: дарак, бадал, жарым бадал жана чөп түрүндөгү мөмө-жемиштер (грек жаңгагы, жапайы алма, өрүк, алча, жийде, бадам, мисте, чычырканак, чын карагат, бөрү карагат, ит мурун, кожомат, бүлтүркөн ж.б.), дары чөптөр (чай чөп, каакым, бозынач, архар от, кийик от ж.б.). Албетте, бул багытта дүйнөлүк мааниси бар жаңгак-жемиш токойлору, ошондой эле бадам жана мисте аянттары жайгашкан өлкөнүн түштүк бөлүгүнө чоң роль таандык.

Окуялуу туризм – туризмдин жаңы түрү, жылдан жылга туристтердин сандык жана сапаттык катнаштары өсүп, түрдүк курамы да кеңейип жатат. Мында туристтик иш-аракет өзгөчө шарттарга жана каражаттарга негизделип, курч сезимдерге туш болуу, тобокелчилик элементтери басымдуулук кылат. Бул түрдүн артыкчылыгы – жылдын сезон өзгөчөлүктөрүнөн көз карандысыздыгы, ал эми айырмачылыгы – рельефи татаал, климаты катаал арenalарга негизделиши. Тобокелчиликтин денгээли, ыктымалдуулугу кадимки туризмге караганда бир кыйла жогору. Азыркы урбанизация «жыргалчылыгы» адамдардын муктаждык-керектөөлөрүн, жашоо баалуулуктарын, мүмкүнчүлүктөрүн, жүрүш-турушун өзгөртүп, туризмдин бул түрүнүн аракет чөйрөсү да кеңейди: аска-зоолордон, көпүрөлөрдөн парашют же аркан менен секирүү, агыны катуу дарыяларда агуу, тик аскаларга тырмышып чыгуу, кумдуу чөлдөр, тропикалык жунгли токойлору аркылуу кезүү ж.б.у.с.

Окуялуу туризм экстремалдык жана экзотикалык болуп, экиге бөлүнөт. Биринчисинде туризмде катышуучулар өздерүнүн өзгөчө денекүч жана психологиялык аракеттеринин, ашыкча тобокелчиликтин негизинде (активдүү аракетте) кайталангыс, курч сезимдерге туш болсо, экинчисинде алар кандайдыр бир предметтерди, кубулуштарды, адамдардын, жаныбарлардын өзгөчө аракеттерин көрүү, байкоо жана тамашалоо аркылуу (пассивдүү аракетте) курч сезимдерге туш болушат.

Мында *экстремалдуу туризм* кеңири белгилүү. Эгер мурунку мезгилде альпинизм, спелеотуризм, жалама аскага тырмышып чыгуу ж.б. спорттук туризмге тиешелүү болуп келсе, бүгүнкү күнү экстремалдуу туризмдин калыптанышы менен анын курамына кошулду. Популардуу мүнөзгө ээ болуп жаткан түрлөрүнө виндсервинг, дайвинг, джипинг, каякинг, маунтинбайкинг, рафтинг, серфинг, сноуборд, суу лыжасы, парашют менен секирүү, аба шарлары жана дельтаплан менен учуу, Жер уюлдарына саякат жасоо ж.б. кирет. Азыркы мезгилде космостук туризм экстремалдуу туризмдин өзгөчө бир түрү катары элитардык формага ээ болду (бир космотурдун баасы 30-40 млн АКШ долларынын тегерегинде). 2008-жылдын 12-октябрында «Байконур» космодромунан (Казакстан) космос мейкиндигине 6-космотурист (америкалык Ричард Гэриот) учканы белгилүү болду.

Тоолуу Кыргызстан – экстремалдуу туризмдин аренасы, келечекте эл аралык тобокелчиликтүү (кооптуу) туризм рыногунун таанымал сегментине айланышы ыктымал. Рельефдин татаалдыгы жана кескин тилмелениши, ар түрдүү геоморфологиялык формалар (тоо чокулары, аскалар, капчыгайлар, үңкүрлөр, даңгилер, ашуулар, шаркыратмалар ж.б.), шар аккан дарыялар, көлдөр (анын ичинде Ысык-Көл көлү), мөңгүлөр, тоолуу климат, аба ырайынын тез өзгөрүшү, сшондой эле тоолуу райондордо инфраструктуранын (биринчи кезекте, жол торчолорунун) начар абалы же жоктугу, калктуу пункттардын сейректиги ж.б. факторлор экстремалдуу туризмдин кеңири чөйрөдөгү – жер үстүндөгү жана астындагы, абадагы, суу үстүндөгү жана астындагы түрлөрүн уюштурууга айкын жол ачат.

Экзотикалык туризм экстремалдуу түрлөрдө ашыкча дене-бой күчтөрүн, тобокелчиликти талап кылбаганы менен өз иш-аракетинде катышуучуларды окуялуу турмушка, кызыктуу ой-пикирлерге, курч сезимдерге туш кылат. Ага алыскы (табигый-географиялык, этнографиялык жактан айырмаланган) өлкөлөрдү кыдыруу, жабык түзүмдөгү (аскердик, стратегиялык, пенитенциардык ж.б.) атайын мекеме-уюмдарга баруу, аномалдуу (же «табышмактуу», «сырдуу») деп эсептелген жерлерде болуу, өзгөчө касиеттерге ээ адамдарга (табыптар, көзү ачыктар, бакшылар ж.б.) жолугуу ж.б. кирет. Бир катар мисалдарга токтолобуз. Украиналык туроператорлор кыйроого учураган Чернобыль АЭСине «экзотикалык» кыдырууларды уюштурууда. Орусиянын Владимир шаарында каалоочулар үчүн атайын түрмө турмушу менен жакын таанышуу турлары бар. Филиппиндердеги элдик дарыгерлер – хилерлердин хирургиялык аспаптарсыз көг ооруларды айыктырганы, Индиядагы йогдордун адамзатына мүнөздүү эмес кыймыл-аракеттерди жасаганы, Кытайдагы тибет элинин табышмактуу жашоо турмушу, шамандардын (Орусиянын Сибирь аймагы) арбактар менен сүйлөшүүсү менен таанышууну экзотикалык тур катары караса болот.

Экзотикалык турда катышуучулар гарабанан алынган курч сезимдер коркунучтуу же жагымдуу (таң калыштуу) көрүнүштөр, кубулуштар аркылуу болушу мүмкүн. Буга мисал катары Түштүк-Чыгыш Азиянын туристтик өлкөлөрүндө (айрыкча, Таиландда) чет элдик туристтер үчүн уюштурулган ар кандай көрсөтүүлөрдү келтирсе болот. Мисалы, коркунуч туудуруучу жаныбарлар менен тамаша куруу (уулуу жыландар менен ойноо, крокодилдин ачылган оозуна аткаруучунун башын тосуусу, пил буту менен аткаруучунун белин укалоосу ж.б.) коркуу, сестенүү, айбыгуу сезимдери аркылуу өзгөчө канааттанууну жаратса, айрым жаныбарлардын таң калыштуу, кызыктуу кыймыл-аракеттерди жасоосу (пилдердин сүрөгчүлүк «чыгармачылыгы», дельфиндердин акробатикалык «бийлери», тоту куштардын математикалык «жөндөмдүүлүктөрү» ж.б.) жагымдуу сезимдер аркылуу рахат алып келет.

Кыргызстандын шартында жайлоо-туризм саякаттоонун экзотикалык түрүн ийгиликтүү уюштуруунун, дүйнөлүк туристтик рынокко өзүбүздүн уникалдуу продукциябызды сунуш кылуунун мыкты каражаты

болуп саналат. Чет элдик туристтерге кыргыздардын жайлоодогу турмушун, жашоо образын, үрп-адаттарын жана чарбалык ишмердүүлүгүн (мисалы, боз үйдөгү жашоо, боз үйдүн түзүлүшү, анын эмеректери, тамак даярдоо, жайлоодо мал багуу ж.б.) көрсөтүү, кандайдыр бир иш-аракеттерге (мисалы, жайлоолордо өткөрүлүүчү улуттук оюндарга, килем, шырдак жасоого, кымыз, башка улуттук тамак-аштарды даярдоого ж.б.) туристтердин өзүн катыштыруу кайталангыс сезимдерге туш кылып, кызыктуу ой-пикирлерди жаратары анык. Демек, Кыргызстанда жайлоо-туризм экзотикалык туризмди өнүктүрүүнүн негизи, кыргыз жергесинин жаратылышын, кыргыз элинин маданиятын таанытуучу кызыктуу тур катары өнүгүшү керек.

Иштиктүү туризм – кирешелүү туристтик тармак, себеби, анын катышуучуларынын башка категориядагы туристтерге караганда үч-төрт эсе көп чыгымдоого мүмкүнчүлүктөрү бар. Алардын жылып жүрүү, жайгашуу, тамактануу ж.б. чыгымдарын өздөрүнөн тышкары мамлекеттик мекемелер, жеке менчик ишканалар, ар түрдүү фонддор каржылашы мүмкүн. Демек, аталган туризмдин экономикалык өзгөчөлүгү төмөндөгүчө аныкталат: биринчиден, анда төлөм жөндөмдүүлүгү жогору адамдар (ишкерлер, мамлекеттик кызматкерлер, илимпоздор, ишкана-уюмдардын кызматкерлери ж.б.) катышуу менен авиатранспортту пайдалануу, люкс-номерлерге жеке жайгашуу, кымбат апартаменттерде токтоо сыяктуу тейлөөлөргө талап коюшат; экинчиден, иштиктүү туризм жылдын бардык мезгилинде өз ишмердүүлүгүн аткарып, сезондук шарттарга көз каранды эмес. Ошондуктан аны сезон эмес мезгилдерде уюштуруу бир топ жакшы натыйжаларды алып келет.

Иштиктүү туризмдин географиясы жылдан жылга кеңейүүдө. Азыркы мезгилде дүйнөдө жылына 3 миңден ашуун ири конференциялар, семинарлар жана симпозиумдар өткөрүлүп, катышуучулардын саны 100 млн дон ашты. Бизнес-кыдыруулардын негизги агымы Америка континентинде АКШ, Канада, Европада Бельгия, Германия, Италия, Улуу Британия, Финляндия, Франция, Швейцария, Азияда Кытай, Сингапур, Тайвань, Япония сыяктуу өнүккөн өлкөлөргө карай багытталган. Кээ бир өлкөлөр туризмдин бул пайдалуу түрүнө адистешип калды десек да болот. Алсак, Бельгия Европа союзунун, НАТОнун жана башка эл аралык уюмдардын борбору болгон үчүн жылына миндеген иштиктүү туризмдин катышуучуларын кабыл алат, ал эми Финляндия “конгресс туризмдин өлкөсү” катары белгилүү. Бул өлкөлөрдө бардык мезгилде туристтерди тартууга, айрыкча, сезон эмес убакта уюштуруу бош мейманкана жана ресторандарды «жүктөөгө» шарт түзөт.

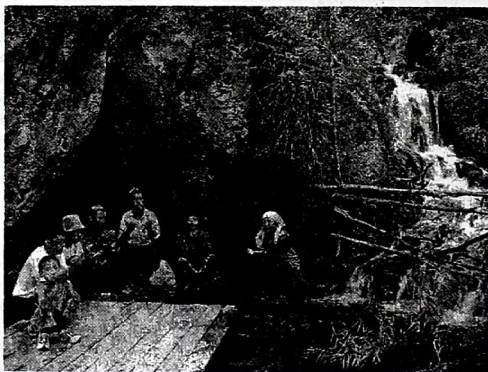
Иштиктүү туризм *иштиктүү-коммерциялык* жана *илимий* болуп, эки бөлүктөн турат. Биринчисине иштиктүү жана ишкердик максатта жүргүзүлгөн бардык иш сапарлары кирет: мамлекеттик кызматкерлердин ар түрдүү денгээлдеги иш сапарлары, бизнес-турлар, ишкер-өнөктөштөр менен байланышуу, коммерциялык келишимдерди түзүү, «шоп»-турлар, соода көргөзмөлөрү, иштиктүү багыттагы жолугушуулар, семинарлар ж.б. Экинчисин илимий иш сапарлары түзөт: илимий экспедициялар,

илимий-техникалык көргөзмөлөр, илимий багыттагы тажрыйба алмашуулар, конференциялар, симпозиумдар ж.б.

Иштиктүү туризм – Кыргызстан үчүн жаңы багыт. Өлкөнүн эгемендүүлүккө жетиши, дүйнөлүк коомчулукка кошулушу, эл аралык базарга чыгышы иштиктүү туризмдин жаралышына түздөн-түз шарт түздү. Кыргыз атуулдарынын иштиктүү себептер менен, айрыкча, коммерциялык максатта чет өлкөлөргө чыгышы көнүмүшкө айланып калды. Коммерциялык турлардын катышуучуларынын көпчүлүк бөлүгүн «челнокчулар» түзөт. Чет өлкөлөргө эл керектөөчү товарларды сатып алуу максатында саякат кылган атуулдардын иш-аракетин чоң өндүрүштүк ишканалар менен салыштырууга болот. Алар кыдырган өлкөлөргө негизинен БАЭ, Германия, Кытай, Польша, Түркия кирет. Ал эми чет элдик ишкерлердин, адистердин, илимий кызматкерлердин биздин өлкөдөгү иш-аракеттери бул тармактын эл аралык масштабда ийгиликтүү өнүгүп жатканын далилдейт.

Диний туризм да өз ишмердүүлүгүндө дүйнө калкынын көп массасын камтыйт. Азыркы учурда эл аралык туристтик агымдын 200 млн дон ашык санын диний себеп менен сапар тарткандар түзөт.

Диний максатта кыдырган туристтердин тобун экиге бөлүп карайбыз.

4-фотосүрөт. Кыргызстандын аймагы табигый маанидеги сыйынуучу жайларга бай. Кожокелендин ыйык булагына сыйынуу учуру (Кара-Суу району, Кыргызстан)

М.Парпиназаровдун фотосүрөтү

Кичи зыяратчылык саякатынын географиясы жергиликтүү, улуттук жана аймактык масштабда болот. Баарынан жергиликтүү маанидеги

ыйык жайлар өтө кеңири таркалган. Алар мазар, күмбөз, шаар чалдыбары, долот, дарак, булак, үңкүр ж.б. түрүндө болушу мүмкүн. Кыргызстандын мисалында жергиликтүү ыйык жайларга Чаткалдагы Ыдрыс пайгамбардын күмбөзүн, Нарындагы Чеч-Төбөнү, ошондой эле Арстанбап, Абшыр-Сай, Падыша-Ата, Сафедбулан сыяктуу ыйык жайларды, улуттук маанидегиге Таластагы Манастын күмбөзүн, ал эми аймактык маанидеги ыйык жайга Ош шаарындагы Сулайман-Тоону киргизүүгө болот. Аймактык масштабдагы зыярат жайлары эл аралык мааниге ээ. Борбордук Азияда ислам динин кармагандар үчүн Өзбекстандагы Бухара жана Самарканд шаарлары да аймактык маанидеги зыярат борборлоруна кирет. Ал эми христиан динин тутунгандардын ыйык жайлары Брюгге (Бельгия), Варшава (Польша), Монсеррат (Испания), Париж, Лурд (Франция), Рим (Италия), Фатима (Португалия) сыяктуу калктуу пункттарда, Афон тоосунда (Греция) жайгашкан. Будда дининин өкүлдөрүнүн Канди (Шри-Ланка) жана Нара (Япония) шаарларында сыйынуу жайлары бар.

Чоң зыяратчылык дин өкүлдөрүнүн башкы диний борборуна сыйынуусу менен мүнөздөлөт. Алсак, мусулмандар ажы сапары менен Мекке жана Мединага барышат. Мындан тышкары Ватикан (католиктик чиркөөнүн борбору), Лхаса (будда дининдегилер үчүн) Иерусалим ж.б. чоң зыяратчылык борборлору катары белгилүү. Мында Иерусалим шаары өзгөчө орунда турат десек болот. Анткени, ал үч динди тутуучулардын ыйык жайы катары эсептелет: иудаизм дининдегилер (еврейлер) Ый дубалына сыйынуу үчүн Ыйык шаарга барышат; христиандар үчүн ыйык жер болуп Вознесение храмы саналат; ал эми мусулмандар эзелтен ыйык эсептелген Омардын мечитине сыйынышат.

Конок туризми тууган-туушкан, достор жана тааныштарда конокто болуу, тарыхый мекендерине сапар тартуу сыяктуу максаттарды көздөйт. Акыркы жылдары туризмдин бул түрү сандык жактан бир кыйла өсүп, географиясы кескин өзгөрдү десек болот. Буга дүйнөдөгү коммунисттик блоктун кыйрашы, СССРдин быдырашы, андагы жана Чыгыш Европадагы мамлекеттердин тышкы дүйнөгө эшик ачышы түрткү болду. Алсак, эки немис өлкөлөрүнүн (ГФР менен ГДР) биригиши, мурунку СССРдин курамындагы Прибалтика республикаларынын эркиндикке чыгышы немис калкынын тарыхый жерлери боюнча саякат жасоолоруна кеңири жол ачты. Мурунку кездерде ар кандай себептер менен башка мамлекеттерде (Австралия, АКШ, Пакистан, Түркия ж.б.) калып калган кыргыз атуулдары да 1991-жылдан кийин тарыхый мекендерин көрүү максатында өлкөбүзгө келип-кетүүсү башталды.

Албетте, жогоруда келтирилген туризмдин түрлөрүнүн ортосунда бири-биринен ажыратып туруучу так чек ара жок, мындай болүү шарттуу түрдө гана. Анын үстүнө туризмдин көп түрлөрү аралашма, өтмө мааниде болот: ден соолукту чыңдоо жана спорттук, таанып-билүү жана иштиктүү, окуялуу жана промыселдик, спорттук жана экстремалдык, таанып-билүү жана экзотикалык ж.б. Ошон үчүн туризмдин максатынын, каражаттарынын, талаптарынын, шарттарынын өзгөчөлүгүнө, анан катышуучунун жүрүм-турум аракетине

карап, туризмдин кандайдыр бир түрү экинчи бир түргө өтүп кетүүсү мүмкүн. Мисалы, аңчылык туризми промыселдик туризмдин түрү болсо да, кайсы бир учурда спорттук же окуялуу туризмдин курамына кошулуп кете берет. Айыл туризмдин таанып-билүү объектиси боюнча жаратылыштык да, маданий да түрлөргө кошсо болот.

Туризм ишмердүүлүгүнүн ар тараптуулугу, көп функциялуулугу анын уюштуруучулук белгилери боюнча да классификациялоону талап кылат (3-табл.).

3-таблица

**Туризмдин уюштуруучулук жактап классификациясы
(формалык курамы)**

Классификациялык белги	Туризмдин формалары	
1. Географиялык	1.1. Ички 1.2. Эл аралык	1.1.1. Жакынкы 1.1.2. Алыскы 1.2.1. Кирүүчү (чет элдик) 1.2.2. Чыгуучу
2. Уюштуруу мүнөзү	2.1. Уюшулган 2.2. Өз алдынча	
3. Жылып жүрүү ыкмасы	3.1. Жөө 3.2. Транспорттук 3.3. Аралаш	3.2.1. Автомобилдик 3.2.2. Авиациялык 3.2.3. Темир жол 3.2.4. Суу жол ж.б.
4. Катышуучулардын саны	4.1. «Жалгыз» (индивидуалдык) 4.2. Топтук	4.2.1. Курама 4.2.2. Үй-бүлөлүк
5. Катышуучулардын жаш курагы	5.1. Балдар 5.2. Чоңдор	5.2.1. Жаштар 5.2.2. Жетилген курактагы 5.2.3. Улгайган курактагы
6. Турдун узактыгы	6.1. Кыска мөөнөттүү 6.2. Орто мөөнөттүү 6.3. Узак мөөнөттүү	
7. Турдун интенси-вдүүлүгү	7.1. Туруктуу 7.2. Сезондуу	7.2.1. Жайкы 7.2.2. Кышкы 7.2.3. Сезон аралык
8. Кыймыл-аракеттердин мүнөзү	8.1. Активдүү 8.2. Пассивдүү	
9. Каржылоонун булагы	9.1. Коммерциялык 9.2. Инсентив-тур 9.3. Социалдык	
10. Катышуучулардын төлөм жөндөмдүүлүгү	10.1. «Арзан» 10.2. «Орто» 10.3. Элитардык	

Ушул жерде белгилеп өтүүчү жагдай, эгер туристтерди келген максаттары боюнча классификациялык белгиси «түрдү» түзсө,

уюштуруучулук жактан топтоштурууда «форма» категориясын колдонобуз. Мисалы, таанып-билүү туризми кыдыруу объектилери боюнча жаратылыштык жана маданий туризм болуп, эки түргө бөлүнгөн болсо, катышуучулардын географиялык өзгөчөлүктөрү боюнча эл аралык жана ички туризм формаларынан турат.

Туризмди уюштуруучулук жактан классификациялоодо, албетте, анын географиялык белгиси боюнча эл аралык жана ички туризмге бөлүнүүсү өзгөчө көңүл бөлүүнү талап кылат. Тактап айтканда, туризмдин эл аралык формасы экономикалык жактан эффективдүү ишмердүүлүк катары мамлекеттин тышкы саясатында, жалпы экономикасын өнүктүрүү, мамлекеттик бюджетти толтуруу иш-аракеттеринде маанилүү ролго ээ болсо, ички туризм аймактык өнүгүү, бирдиктүү социалдык саясатты жүргүзүү, калктын бардык катмарынын туризмге болгон суроо-талаптарын канааттандыруу ж.б. маселелеринде көрүнүктүү орунду ээлейт.

Эл аралык туризм саякаттоочулардын ар кандай туристтик максаттар менен өз өлкөсүнөн тышкары чыгуусун камтыйт. Мамлекеттик чек араны кесип өтүү тиешелүү гартип-эрежелер менен коштолот: чет өлкөлүк паспортторго ээ болуу, виза алуу, чек ара жана бажы процедураларынан, валюталык, медициналык ж.б. көзөмөлдөрдөн өтүү. Мамлекеттик чек араны кесип өтүү менен байланышкан туристтик формалдуулуктар эл аралык туризмдин негизги өзгөчөлүгү болуп саналат. Бул процедураны жөнөкөйлөштүрүү (же татаалдаштыруу) эл аралык туристтик агымга түздөн-түз таасир берет. Виза алууну жеңилдетүү (же айрым өлкөлөр үчүн такыр алып салуу), төлөмдөрдү азайтуу, чек ара жана бажы текшерүү убактарын кыскартуу, чет элдик туристтерди өлкөгө пайда алып келүүчү мейман катары кабыл алуу ж.б. эл аралык туристтердин санын жылдан жылга көбөйтүүгө шарт түзөт. Бул өз кезегинде эл аралык туризмдин оң экономикалык мүнөзүн аныктайт. Чет өлкөлүк туристтер кыдырган өлкөдө керектүү товарларды жана кызматтарды сатып алуу менен мамлекеттин бюджетине (чет элдик валюта түрүндө) олуттуу салым кошушат, анын төлөм балансын бышыктайт.

Ички туризм адамдардын өз өлкөсүнүн ичиндеги туристтик кыдыруулар менен байланышкан. Мында мамлекеттик чек арадан өтүү, валюталык, тилдик өзгөчөлүктөр болбойт. Атуулдардын өз өлкөсүн толук таанып-билүү, аны сүйүү, социалдык стабилдүүлүк, улуттук биримдик үчүн, ошондой эле акча каражаттарын сыртка көп чыгуусуна жол бербөө максатында мамлекет ички туризмди өнүктүрүү саясатын колдош керек.

Азыркы мезгилде Кыргызстанда ички туризмди негизинен өз алдынча саякат кургандар түзөт. Бул өлкөнүн калкынын көпчүлүк массасынын төлөм жөндөмдүүлүгү али начар абалда экендиги, алар туристтик базарда сунушталган кызматтарды сатып алууга дараметтери жок экендиги менен түшүндүрүлөт.

Өз алдынча («жапайы») туризмдин катышуучулары өз каалоолору менен жылуу жана өзүн-өзү тейлөө принциптери менен саякат жасашат. Алардын туристтик ишканалардын, башка уюштуруучулардын алдында эч кандай милдеттемелери жок. Көпчүлүк бөлүгү жайгаштыруу

каражаты катары жеке автомобилдерин, чатырларды пайдаланып, тамак-аш менен өзүн-өзү камсыздашат. Акы төлөөчү кызматтарга сейрек кайрылышат. Мына ошондуктан «жапайы» туристтерден аймак үчүн пайда аз түшөт (же түшпөйт). Бирок буга карабастан өз алдынча туризмди калктын бош убактысын пайдалуу өткөрүүсүнүн, ден соолугун чыңдоосунун каражаты катары борбордук жана жергиликтүү бийлик органдары ар тараптуу колдоо көрсөтүүсү керек. Ошону менен бирге рекреациялык зоналарда экологиялык же социалдык «басымды» болтурбоо максатында туристтик баш-аламан кыймылдарды жөнгө салуу талапка ылайык.

Ички туризмди өнүктүрүү саясатында мамлекеттик башкаруу органдары сөзсүз түрдө социалдык туризмди да кошо карашы зарыл. Баарыбызга белгилүү болгондой, совет доорунда туризмдин бардык иш-аракети социалдык (ошондой эле идеологиялык) мааниде болуп, калктын дээрлик бардык катмарын өз ичине камтыган. Ал эми азыркы социалдык туризм калктын кандайдыр бир бөлүгүн, башкача айтканда, төлөм жөндөмдүүлүгү начар катмарларды (студенттер, окуучулар, пенсионерлер, согуш ардагерлери, майыптар ж.б.) тейлөөгө багытталган. Ал мамлекеттик, мамлекеттик эмес уюмдар, ишкана-мекемелер, жеке адамдар, кайрымдуулук фонддору аркылуу каржыланышы мүмкүн. Аталган туризм мамлекеттин социалдык саясат жүргүзүүнүн, бардык атуулдарынын дем алууга болгон конституциялык укуктарын жүзөгө ашыруунун маанилүү каражаты болуп саналат. Ошондуктан мамлекеттик бийлик органдары ага ар тараптуу жана жеткиликтүү көңүл буруусу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген туристтик ишмердүүлүктүн мотивациялык жана уюштуруучулук белгилери боюнча классификациялары анын бардык түзүмдүк курамын чагылдырбайт жана бул акыркы бүтүм эмес. Адамдардын керектөөлөрүнүн татаалдашы көтөрүлгөн маселенин да дайыма түзүмдүк жактан өзгөрүп турушун аныктайт. Тактап айтканда, дүйнөдөгү, аймактардагы жана өлкөлөрдөгү социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөргө, илимий-техникалык прогресстин алдыга жылышына, коомчулуктагы маданий баалуулуктардын түзүмдүк өзгөрүшүнө байланыштуу туризмдин кандайдыр бир түрлөрү же формалары пайда болуп, экинчи бирөөлөрү өздөрүнүн маанисин жоготуп турат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Туризмдин классификациясы деп эмнени айтабыз?
2. Саякаттоонун мотивине ылайык туризм иш-аракети кандай максаттар тобуна бөлүнөт?
3. Туризмдин кыдыруу максаты боюнча классификациясына мүнөздөмө бер.
4. Таанып-билүү туризминин функциясын жана курамын айт.
5. Ден соолукту чыңдоо туризминин функциясын мүнөздөп бер.

арылануу (курорттук) туризмдин ресурстук булактарына мүнөздөмө бер. Дүйнөдөгү жана Кыргызстандагы негизги ишканаларын ата-атадан спорттук туризмдин функциясын айт. Ал салттуу спорттон эмнеси менен айырмаланат?

Эксплуатациялуу туризмдин келип чыгуу зарылчылыгын түшүндүрүп бер. Эксплуатациялык жана экзотикалык туризмдин айырмасы кандай?

Өнүккөн өнүккөн туризмдин мааниси кандай? Бул туризмдин өнүккөнүндө Кыргызстандын потенциалын түшүндүрүп бер.

Иштиктүү туризмдин максатына жана курамына мүнөздөмө бер. Диний туризмге мүнөздөмө берип, кыдыруу объектилерин атап бер.

Жонок туризмдин мааниси кандай чечмеленет?

Туризмдин уюштуруучулук белгилери боюнча классификациясын ажырат.

Эл аралык туризм деп эмнени айтабыз?

1.5. Туризмдин инфраструктурасы

Туризмдин инфраструктурасы – туристтик товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүүгө, таркатууга, сатууга жана керектөөгө багытталган ишкана-уюмдардын өз ара байланышкан түзүмү. Ал өз кезегинде 5 функциялык секторлордон (ташуу, жайгаштыруу, тамактануу, көнүктүрүү, кошумча кызматтар) турат. 4-табл. туризмдин инфраструктурасы жана алардын объектилери келтирилген.

Туризмдин башкы мүнөздүү касиети саякаттоо (кыдыруу) болгондуктан, анын негизги аныктоочу бөлүгүн ташуу сектору түзөт. Азыркы дүйнөлүк туризмдин географиясы дээрлик бүт Жер шарын камтыйт. Анын маңызына байланыштуу туризм ишмердүүлүгүн ташуусуз элестетүү кыйын.

Ташуу инфраструктурасынын объектилерине автомобиль, темир, аба жана суу жолдору менен кошо вокзалдар, порттор, терминалдар, станциялар, аялдамалар, транспорт каражаттарынын бардык түрлөрү кирет. Транспорттун өсүп-өнүгүү деңгээли жалпысынан илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү, мамлекеттин социалдык-экономикалык абалы, ишканалардын техникалык жактан жабдылышы менен мүнөздөлөт. Ал эми туристтик чарбалардын, аймактардын өнүгүү деңгээли транспорт торчосунун өнүгүү абалына түздөн-түз көз каранды экендигин практика далилдеп турат. Транспорт түзүмүнүн үзгүлтүксүз иштөөсү, коопсуздугу, жол боюндагы сервис – туризм тармагынын жеткиликтүү өнүгүшүнүн башкы өбөлгөсү.

Ташуу сектору жалпы транспорт тармагынын түрлөрүнө карай бир канча тармактарга бөлүнөт.

Автомобиль транспорту темир жана аба жол транспортторунун дүңдөрү менен өнүгүшүнө, алар туристтердин негизги катмарын өзүнө тартышына карабастан, өз маанисин жоготпой келе жатат. Себеби,

каражаты катары жеке автомобилдерин, чатырларды пайдаланып, тамак-аш менен өзүн-өзү камсыздашат. Акы төлөөчү кызматтарга сейрек кайрылышат. Мына ошондуктан «жапайы» туристтерден аймак үчүн пайда аз түшөт (же түшпөйт). Бирок буга карабастан өз алдынча туризмди калктын бош убактысын пайдалуу өткөрүүсүнүн, ден соолугун чыңдоосунун каражаты катары борбордук жана жергиликтүү бийлик органдары ар тараптуу колдоо көрсөтүүсү керек. Ошону менен бирге рекреациялык зоналарда экологиялык же социалдык «басымды» болтурбоо максатында туристтик баш-аламан кыймылдарды жөнгө салуу талапка ылайык.

Ички туризмди өнүктүрүү саясатында мамлекеттик башкаруу органдары сөзсүз түрдө социалдык туризмди да кошо карашы зарыл. Баарыбызга белгилүү болгондой, совет доорунда туризмдин бардык иш-аракети социалдык (ошондой эле идеологиялык) мааниде болуп, калктын дээрлик бардык катмарын өз ичине камтыган. Ал эми азыркы социалдык туризм калктын кандайдыр бир бөлүгүн, башкача айтканда, төлөм жөндөмдүүлүгү начар катмарларды (студенттер, окуучулар, пенсионерлер, согуш ардагерлери, майыптар ж.б.) тейлөөгө багытталган. Ал мамлекеттик, мамлекеттик эмес уюмдар, ишкана-мекемелер, жеке адамдар, кайрымдуулук фонддору аркылуу каржыланышы мүмкүн. Аталган туризм мамлекеттин социалдык саясат жүргүзүүнүн, бардык атуулдарынын дем алууга болгон конституциялык укуктарын жүзөгө ашыруунун маанилүү каражаты болуп саналат. Ошондуктан мамлекеттик бийлик органдары ага ар тараптуу жана жеткиликтүү көңүл буруусу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда келтирилген туристтик ишмердүүлүктүн мотивациялык жана уюштуруучулук белгилери боюнча классификациялары анын бардык түзүмдүк курамын чагылдырбайт жана бул акыркы бүтүм эмес. Адамдардын керектөөлөрүнүн татаалдашы көтөрүлгөн маселенин да дайыма түзүмдүк жактан өзгөрүп турушун аныктайт. Тактап айтканда, дүйнөдөгү, аймактардагы жана өлкөлөрдөгү социалдык-экономикалык жана саясий өзгөрүүлөргө, илимий-техникалык прогресстин алдыга жылышына, коомчулуктагы маданий баалуулуктардын түзүмдүк өзгөрүшүнө байланыштуу туризмдин кандайдыр бир түрлөрү же формалары пайда болуп, экинчи бирөөлөрү өздөрүнүн маанисин жоготуп тушат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Туризмдин классификациясы деп эмнени айтабыз?
2. Саякаттоонун мотивине ылайык туризм иш-аракети кандай максаттар тобуна бөлүнөт?
3. Туризмдин кыдыруу максаты боюнча классификациясына мүнөздөмө бер.
4. Таанып-билүү туризминин функциясын жана курамын айт.
5. Ден соолукту чыңдоо туризминин функциясын мүнөздөп бер.

6. Дарылануу (курорттук) туризмдин ресурстук булактарына мүнөздөмө бер. Дүйнөдөгү жана Кыргызстандагы негизги ишканаларын ата.

7. Спорттук туризмдин функциясын айт. Ал салттуу спорттон эмнени менен айырмаланат?

8. Окуялуу туризмдин келип чыгуу зарылчылыгын түшүндүрүп бер. Экстремалдык жана экзотикалык туризмдин айырмасы кандай?

9. Промыселдик туризмдин мааниси кандай? Бул туризмдин өнүгүүсүндө Кыргызстандын потенциалын түшүндүрүп бер.

10. Иштиктүү туризмдин максатына жана курамына мүнөздөмө бер.

11. Диний туризмге мүнөздөмө берип, кыдыруу объектилерин атап бер.

12. Конок туризмдин мааниси кандай чечмеленет?

13. Туризмдин уюштуруучулук белгилери боюнча классификациясын ажырат.

14. Эл аралык туризм деп эмнени айтабыз?

1.5. Туризмдин инфраструктурасы

Туризмдин инфраструктурасы – туристтик товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүүгө, таркатууга, сатууга жана керектөөгө багытталган ишкана-уюмдардын өз ара байланышкап түзүмү. Ал өз кезегинде 5 функциялык секторлордон (ташуу, жайгаштыруу, тамактануу, көңүл ачуу, кошумча кызматтар) турат. 4-табл. туризмдин инфраструктурасы жана алардын объектилери келтирилген.

Туризмдин башкы мүнөздүү касиети саякаттоо (кыдыруу) болгондуктан, анын негизги аныктоочу бөлүгүн ташуу сектору түзөт. Азыркы дүйнөлүк туризмдин географиясы дээрлик бүт Жер шарын камтыгандыгына байланыштуу туризм ишмердүүлүгүн ташуусуз элестетүү кыйын.

Ташуу инфраструктурасынын объектилерине автомобиль, темир, аба жана суу жолдору менен кошо вокзалдар, порттор, терминалдар, станциялар, аялдамалар, транспорт каражаттарынын бардык түрлөрү кирет. Транспорттун өсүп-өнүгүү деңгээли жалпысынан илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү, мамлекеттин социалдык-экономикалык абалы, ишканалардын техникалык жактан жабдылышы менен мүнөздөлөт. Ал эми туристтик чарбалардын, аймактардын өнүгүү деңгээли транспорт торчосунун өнүгүү абалына түздөн-түз көз каранды экендигин практика далилдеп турат. Транспорт түзүмүнүн үзгүлтүксүз иштөөсү, коопсуздугу, жол боюндагы сервис – туризм тармагынын жеткиликтүү өнүгүшүнүн башкы өбөлгөсү.

Ташуу сектору жалпы транспорт тармагынын түрлөрүнө карай бир канча тармактарга бөлүнөт.

Автомобиль транспорту темир жана аба жол транспортторунун дүркүрөп өнүгүшүнө, алар туристтердин негизги катмарын өзүнө тартканына карабастан, өз маанисин жоготпой келе жатат. Себеби,

туристтер көздөгөн көпчүлүк объектилер (кооз капчыгайлар, деңиз бойлору, көлдөр, маданий-тарыхый эстеликтер ж.б.) автомобиль каражаттары гана жете ала турган жерлерде жайгашкан. Дүйнө аймактарын кыдыргын туристтердин 70-80%ы транспорттун ушул түрүнөн пайдаланышат.

4-таблица

Туризмдин инфраструктурасы жана анын объектилери

Туризмдин инфраструктурасы	
Негизги (тейлөөчү) сектор	Кошумча (камсыздоочу) сектор
Ташуу (автомобиль, аба, темир жана суу жол торчолору, транспорттук каражаттар: автомобилдер, уяктар, поезддер, кемелер, мотоциклдер, велосипеддер, кайыктар, мингич жаныбарлар ж.б.)	Байланыш жана маалыматтык камсыздоо (телефон станциялары, телеграф, почта, уюлдук байланыш, интернет, радио жана телеберүү, газета-журналдар, таркатуучу маалымат каражаттары ж.б.)
Жайгаштыруу (мейманканалар, отелдер, кемпингдер, туристтик айылдар, боз үйлөр, чатырлар, ижарага алынган үйлөр, батирлер ж.б.)	Банк системасы жана финансылык камсыздоо (банктер, банкоматтар, акча алмаштыруучу жайлар, накталай эмес төлөм тартиби ж.б.)
Тамактануу (ресторандар, кафелер, ашканалар, чайканалар, талаа шартындагы ашканалар, тез тамактануу пункттары ж.б.)	Соода (соода борборлору, маркеттер, базарлар, дүкөндөр, күркөлөр ж.б.)
Көңүл ачуу (бий клубдары, оюн залдары, музейлер, көргөзмөлөр, аттракциондор, цирктер, театрлар, зоопарктар, диснейленддер, океанариумдар, дельфинарийлер, аквапарктер, эс алуу парктары, базарлар, соода түйүндөрү ж.б.)	Элдик кол өнөрчүлүк (элдик кол өнөрчүлүктүн борборлору)
	Туризм алкагында илим изилдөө жана билим берүү (илим изилдөө институттары, атайын орто жана жогорку окуу жайлары, ар кандай багыттагы окуу курстары ж.б.)
	Тармактык адиштешкен кызматтар (юридикалык, медициналык, камсыздоо, жарнамалык, көзөмөлдөө-куткаруу ж.б.)

Темир жол транспортунун да өз артыкчылыктары бар: аба ырайына көз карандысыз, массалык ташууга ыңгайлуу, арзан тарифтүү. Азыркы ылдамдатылган темир жолдор (саатына 360 км ге чейин) айрым өлкөлөрдө (Германия, Италия, Франция, Япония ж.б.) кээ бир багыттар боюнча кайрадан авиаташуулар менен тең агаандашып келүүдө.

Суу транспортунун да туризмдеги ролу жылдан жылга өсүүдө. Ал ташуучу кызматты гана аткарбастан, бир эле мезгилде эс алуучу, көңүл ачуучу кызматтарды аткара баштады (мисалы, деңиз жана дарыя круиз-

дери). Колдонуучу каражаттары да ар түрдүү: деңиз жана дарыя кемелери, катерлер, кайыктар, салдар ж.б.

Аба транспорту транспорттун салыштырма жаны түрү болгону менен массалык мүнөзгө ээ болууда. Азыркы авиалайнерлер 300дөн ашык жүргүнчүлөр менен 12 миң км ге чейин учуп, Жер шарынын бардык жерлерине туристтердин жетишин камсыз кылды. Ири, тез учуучу жана коопсуз учактар континенттер аралык кыдырууларды тездетти. Азыркы авиатехниканын ылдамдыгы территориялык гана эмес, убакыт мейкиндигин да өзгөртүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Айтсак, Европадан чыгышты карай учуп, эл аралык даталар алмашуу сызыгынан өтүү менен АКШдагы кечээги күнгө туш болууга болот.

Туристтик ташууда жана кыдырууда *мингич жана жүк ташыгыч жаныбарлар* көбүнчө техникалык каражаттар жете алгыс, рельефи татаал жерлерде колдонулат. Ошондой эле транспорттун бул түрү, айталы, тиешелүү аймактарда пил, төө, топоз, лама, ат, өгүз, бугу, эшек, ит ж.б. менен кыдыруу чет элдик туристтер үчүн кызыктуу экзотикалык тур болуп саналат.

Жайгаштыруу сектору – туризм тармагынын маанилүү элементи, меймандостук ишинин маңызы. Ал эми меймандостук адамзат коомунун алгачкы өнүгүү этаптарынан бери келаткан ар бир элге тиешелүү салт, тартип жана милдет болуп калды.

Жайгаштыруу объектилери – убактылуу туруучулар үчүн түнөөгө ылайыкташкан жана түрдүү денгээлдеги сервиске ээ болгон ар кандай көрүнүштөгү, тартиптеги жана типтеги негизги каражаттар (чатырдан тартып, эң чоң отелге чейинки).

Эл аралык классификация боюнча, бардык жайгаштыруу каражаттары эки бөлүккө бөлүнөт: жамааттык (коллективдик) жана жекече (индивидуалдык).

Жамааттык жайгаштыруу каражаттарына мейманканалар жана аларга окшош башка жолоочуларды жайгаштыруу ишканалары кирет. *Мейманкана* – туристтерди жайгаштыруунун негизги, классикалык ишкана тиби. Ал тиешелүү сандагы номерлерден туруу менен сөзсүз түрдөгү айрым кызматтарды сунуш кылат: номерди тазалоо, төшөнчүлөрдү алмаштыруу ж.б. Эл аралык практикада мейманканалардын сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү боюнча ар кандай маанидеги классификация жүргүзүлөт: жылдыз (бирден бешке чейин), тамга (А-В-С-Д), «ачкыч», балл ж.б. системалары. Булардын ичинен мейманканаларды жылдыз боюнча бөлүү дүйнөдөгү кеңири таралган ыкма болуп эсептелет. Бирок бүгүнкү күнгө чейин бирдиктүү түзүмдөгү классификацияны киргизүү ишке ашпай келе жатат.

Азыркы замандын мейманкана ишканалары өз карамагындагы жабдууларына, сунуш кылган кызматтарына карап төмөнкүдөй типтерге бөлүнөт: отель, мотель, курорттук мейманкана, кемпинг, ротель, флотель, ботель, туристтик база, пансион ж.б.

Отель – кеңири профилге адистешкен мейман тейлөөчү ишкана. Негизинен шаарларда, туристтик борборлордо жайгашып, жогорку ком-

форттук сервисти тартуулайт. Дүйнөдөгү мейманкана ишканаларынын көпчүлүк бөлүгүн жана ирилери отелдер түзөт. Алсак, Аккор эл аралык мейманкана түзүмү дүйнөнүн ар кандай өлкөлөрүндө бирдей тейлөө стандартында иштеген 1100 мейманканага ээ.

Мотель автожол бойлоруна жайгашып, негизинен автотуристтерди тейлөөгө адистешет. Кардарларга ыңгайлуу жатак шарттарын түзүү менен автомашиналар үчүн токтоочу жай, техникалык тейлөө сунуштайт.

Курорттук мейманканалар жаңы типтеги жайгаштыруу каражаттары болуп саналат. Алар жаратылышы кооз жерлерге, деңиз бойлоруна жайгашуу менен көрсөтүлгөн кызматтары анча кымбат эмес болот.

Кемпинг – авто-, мото- жана велотуристтер үчүн шаардан тышкары жерлерде жайгашкан атайын лагерь. Туристтерге түнөк жай чатырларда, жайкы үйлөрдө берилет, ашканаларда жекече тамак даярдоого шарттары бар.

Ротель – бир же эки жатак орундуу вагондорго ээ болгон жылып жүрүүчү мейманкана. Жалпы ашкана жана башка кызмат көрсөтүүчү бөлүмдөрү болушу мүмкүн.

5-фотосүрөт. Ботель жайгашуу гана эмес, көңүл ачуу каражаты катары да белгилүү (Амстердам шаары, Нидерланддар).

Автордун фотосүрөтү

Флотель – суудагы чоң отель же атайын жабдууланган кеме-мейманкана. Туристтер комфортабелдүү номерлерге жайгашып, алар үчүн тиешелүү кызматтар сунушталат: бассейндер, суу лыжасы, суу парашюту, суу астында сүзүү жана балык уулоо үчүн каражаттар ж.б. Мындай мейманканаларда конференция, концерт жана башка иш-чараларды өткөрүү үчүн залдар, жабдуулар да бар.

Ботель тиешелүү талапта жабдылган анча чоң эмес кеме-мейманканасы.

Туристтик базада туристтерди кабыл алуучу жана жайгаштыруучу бөлмөлөрү, ашканасы, активдүү дем алууну камсыз кылуучу кызматтар бар. Ал тоолуу жана башка жаратылышы өзгөчө (токой, көл бар) райондордо жайгашуу менен тоого чыгуу, сууда агуу, лыжа тебүү, жөө жүрүү сыяктуу кыдыруунун активдүү ыкмаларын сунуш кылат.

Пансион – 10-15 адамга эсептелген чоң эмес мейманкана, көбүнчө бир үй-бүлөгө таандык болуп, бир үйдү толук ээлеши мүмкүн. Мына ошондуктан анда токтогон туристтер үйдөгүдөй шарттарга, мамилеге туш болушат.

Жекече жайгаштыруу каражаттарынын мүмкүнчүлүктөрү өтө кенири. Туристтер шаар сыртындагы менчик үйлөрүндө, ижарага алынган батирлерде, тааныштарынын же туугандарынын үйлөрүндө токтошу ыктымал.

Белгилеп өтсөк, азыркы кезде эл аралык базардагы атаандаштыкка туруктуу болуу, керектөөчүлөрдүн көп санын тартуу максатында уюштуруучулар кардар-туристтер үчүн жайгашуунун өзгөчө бир, оригиналдуу формаларын тартуулап жатышат: үңкүрдүн негизинде (Уругуп, Түркия), муздан (Квебек, Канада), мурунку түрмөнүн базасында (Улуу Британия), токой дарактарынын бийиктигинде курулган (Манаус, Бразилия) ж.б. типтеги мейманканалар.

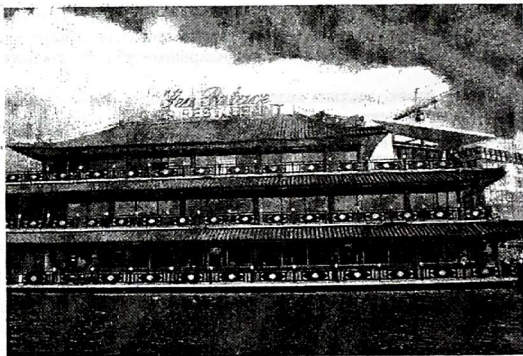
Тамактануу сектору туризмде маанилүү функцияны аткарат. Анткени, туристтер башка чөйрөдө, айрыкча, активдүү дем алууда тамактануунун өзгөчө режимин, рационун талап кылышат. Турист-кардарларды тиешелүү калориядагы жана сапаттагы тамак-аш менен камсыз кылуу – аларга жогорку квалификациялуу кызмат көрсөтүүнүн бир формасы. Ошондой эле туризмде тамактануу туристтердин физиологиялык гана эмес, рухий-эстетикалык (эс алуу, көңүл ачуу, жергиликтүү маданиятты, анын ичинде гастрономияны, кулинарияны таанып-билүү) керектөөлөрүн канааттандыруу болуп эсептелет. Улуттук ашкана, улуттук тамак-аштар жергиликтүү элдин маданиятынын өзгөчө белгиси катары көпчүлүк туристтердин таанып-билүү мүдөөлөрүн канааттандырат. Ошондуктан көп аймактарда атайын уюштурулган гастрономиялык турлар да кеңири кулач жайып жатат.

Коомдук тамактануу түзүмү ресторан, кафе, бар, ашкана, чайхана, тез тамактануу пункттарын камтыйт жана алар бири-биринен тейлөө ыкмалары, сервиси, ашканасы, тамак-аштардын түрү, орундары, иштөө тартиби ж.б. менен айырмаланат. Булардын ичинен ресторан классикалык тамактануу жайы болуп эсептелет. Анда кардарларга тамактануу менен бирге маданий-эстетикалык жактан эс алууга шарттар (ресторандын интерьери, музыка, бийлөө, баарлашуу ж.б.) бар. Ушуга жараша анын баасы да жогору.

Туризмде тамактанууну уюштуруу өтө маанилүү жана жооптуу. Мында тамак-аштын рационун сезонго, аба ырайына, туристтердин жаш курагына (айрыкча, жаш балдарды, карыларды эске алуу), маршруттун шарттарына жараша түзүү талапка ылайыктуу. Ошондой эле азыркы эл

аралык туризмдин өнүгүшү, сунуштун керектөө өзгөчөлүктөрүнө карап бөлүнүшү, базардагы атаандаштык тамактануу жайларынын ар кандай багытта адистешүүсүнүн тереңдешине алып келди. Улуттук, вегитериандык, мүнөздөп тамактануу, диний (мисалы, рамазан айын, пост мезгилдерин эске алуу) өзгөчөлүктөрдү эске алган тамак-аш жайлары жалпы туризм үчүн өтө маанилүү.

Чет элдик туристтерге улуттук ресторандар, кафелер, ашканалар абдан кызыктуу. Мында улуттук өзгөчөлүктөрдү бир гана тамак-аш жана ичимдиктердин түрлөрүнөн гана эмес, ишкананын ички-тышкы көрүнүшүнөн, тейлөө кызматкерлеринин кийиминен, ыр-күүдөн көрүүгө, байкоого болот.

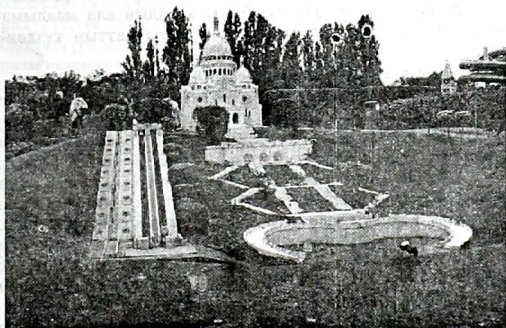
6-фотосүрөт. Европада чыгыш тибинде салынган ресторандарды да жолуктурууга болот (Амстердам шаары, Нидерланддар).

Автордун фотосүрөтү

Тамактануу индустриясындагы атаандаштык тамактануу каражаттарынын көнүмүш эмес типтеринин пайда болушуна, салттуу эмес ыкмаларды колдонууга алып келди. Мисалы, Кытайда иттери менен кошо саякаттаган туристтер үчүн атайын ресторандар ачылды; Мальдив аралдарында суу астында айнектен курулган ресторанда деңиз жаныбарларына байкоо жүргүзүү менен тамактанууга болот.

Көңүл ачуу сектору – туризм индустриясынын көп тармактуу борбордук түзүмү. Туристтик кыдыруулардын түпкү максатын көңүл ачуу түзгөндүктөн, бул өзгөчө маани берүүнү талап кылган иш-чара болуп саналат. Көңүл ачуу элементи бир гана эс алуу, экскурсия, жүрүш, сейил куруу, ойноо мезгилинде гана эмес, туристтик кыдыруунун бардык маалында болушу керек (жолдо, тамактанууда, жайгашууда).

Дүйнөлүк туристтик тажрыйбада көңүл ачуунун 110дон ашык түрү белгилүү. Анын активдүү жана пассивдүү формалары турда сөзсүз каралып, катышуучулардын жаш курагы, жынысы, дини ж.б., анан сөзсүз түрдө алардын каалоо-тилектери эске алынат. Кыдыруу объектилери да бири-биринен кескин айырмалуу жана ар кандай катмарларга арналган: жаратылышы кооз жайлар, тарыхый жерлер, музейлер, театрлар, цирктер, сүрөт көргөзмөлөрү, шаар көчөлөрү, базарлар, дүкөндөр, казинолор, аттракциондор, парктар, дельфинарийлер, зоопарктар, океанариумдар, бий клубдары, гольф талаалары, бильярд залдары ж.б.у.с.

7-фотосүрөт. «Мини-Европа» паркында бир эле жерде туруп, бүт Европаны «кыдырып» чыгууга болот (Брюссель шаары, Бельгия).

Автордун фотосүрөтү

Бүгүнкү мезгилде дүйнөлүк көңүл ачуу индустриясында тематикалык парктар башкы орунга чыкты. Алар өз катарына оболу балдарды тартуу менен азыр чоңдордун да көп санын камтууда. Анткени, тематикалык парктардын функциясы көңүл ачуу менен катар маалыматтык-таанып-билүүчү мүнөздөргө ээ болууда. Белгилүү парктарга «Диснейленд», «Дисней Уорлд» (АКШ, бул өлкөдө жалпысынан 600дөн ашык тематикалык парктар бар), «ЕвроДиснейленд» (Франция), «Сега Уорлд» (Улуу Британия), «Порт Аventura» (Испания) ж.б. кирет.

Тематикалык парктар эс алуучуларды массалык түрдө илим менен техниканын жетишкендиктерин, жогорку технологияларды колдонуу менен өзүнө тартууда. Мисалга алсак, мындай парктарда компьютердик ыкмалардын жардамы менен космоско саякат жасоого, кандайдыр бир

кинолорго каарман катары катышууга, өгкөн тарыхый доорлорго кайтууга болот.

Кошумча кызматтар сектору, аты эле айтып тургандай, кошумча (камсыздоочу) кызматтарды сунуш кылат. Бирок туризм ишмердүүлүгүндө бул секторду кошумча, көмөкчү катары көрүп, жеткиликтүү маани бербей койгонго жол берилбейт. Ар бир кызматтын тур үчүн өзүнчө орду бар.

Аталган сектор төмөндөгүдөй тармактардан турат.

Байланыш жана маалыматтык камсыздоо кызматтары – туристтерге да, туризмди уюштуруучуларга да зарыл болгон кызмат. Туристтер рекреациялык ресурстар жөнүндө алдын-ала маалымат алмайынча, турсервисдер, турагенттер, башка ишканалар менен байланышмайынча туристтик кыдырууга барбайт. Демек, туристкардарга кыдыруу жайы (өлкөсү) боюнча алдын ала маалымат берүү, уюштуруучу менен байланыштыруу – бул кызматтын түздөн-түз ишмилдети.

Колдонуу каражаттарына телефон байланышы, почта, уюлдук байланыш, интернет, массалык маалымат каражаттары, таркатуучу материалдар (атайын адабияттар, маалыматнаамалар, буклеттер, проспектилер, каталогдор, жол көрсөткүчтөр, географиялык карталар, топографиялык пландар, маалыматтык CD-дисктер ж.б.) кирет. Азыркы электрондук байланыш түзүмү – интернет да туризм чөйрөсүндө эбегейсиз зор мааниге ээ. Интернет боюнча туристтик зона менен таанышып эле эмес, жол катнашынын жадыбалын, туристтик жүрүштү, сервис деңгээлин билип, мейманканадагы орунду, авиабилетти брондоого, аларды төлөөгө болот. Виртуалдык саякат жасоо да кеңири жайылып бара жатат (мисалы, электрондук музейдин экспозициялары менен таанышуу).

Банк системасы жана финансылык каржылоо. Азыркы дүйнөлүк туризмдин өнүгүшү, туристтердин мейкиндик боюнча эркин жылуусу банк системасынын ийкемдүү иштешине түздөн-түз байланыштуу. Чындыгында банктык технологиянын өсүп-өнүгүшү туризм индустриясынын географиялык жайылуусуна, экономикалык өсүүсүнө, туристтик алмашуулардын жана соода-сатыктардын жеңилдешине алып келди. Мисалга алсак, пластик кредиттик картанын негизинде дүйнөлүк накталай эмес төлөм түзүмү туризмдин ишин алда канча жеңилдетип, туристтер өздөрү менен ири өлчөмдөгү акча алып жүрбөй, алардын коопсуздугун камсыз кылуу бир кыйла оңой жолго түшүп калды.

Соода иши да туризм тармагынын өнүгүшүндө чоң мааниге ээ. Ал ишкана, аймак, өлкө үчүн туристтерден пайда табуунун негизги каражаты болуп саналат. Азыркы мезгилде туристтерди соода жаатында тейлөө максатында ар кандай максаттагы дүкөндөр, мини- жана супермаркеттер, соода түйүндөрү, базарлар ж.б. иштеп жатат.

Борбордук Азиянын шартында туристтик соода-сатыкта базарлар өзгөчө орунду ээлей тургандыгын баса белгилеп кетүү зарыл. Анткени, алар соода-сатык каражаты катары гана эмес, негизги туристтик таанып-билүү объектиси катары да кызмат кылышат. Мисалы, бүгүнкү күндө Ош шаарындагы базар

шаардын башкы атрибуттарынын бири болуу менен чет элдик туристтерди тартууда кызыктыруучу фактор катары чечүүчү мааниге ээ. Шаардын Улуу Жибек жолундагы тарыхый орду анда соода-сатыктын, анын ичинде базар тармагынын кеңири өнүгүшүнө шарт түзгөн.

Элдик кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүн туризмсиз элестетүү кыйын. Себеби, бул өндүрүштүн продукциясы ошол жердин салт-санааларын, үрп-адаттарын, табигый, тарыхый ж.б. өзгөчөлүктөрүн чагылдырып тургандыктан, анын керектөөчүлөрү болуп саякаттап келген туристтер эсептелет.

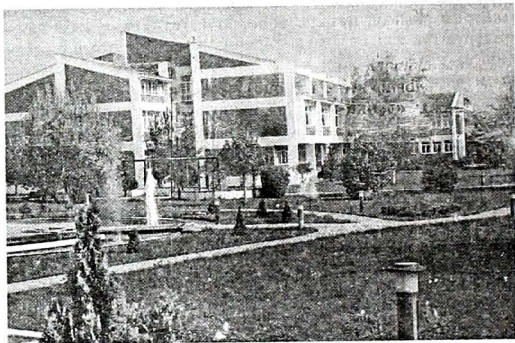
Биздин өлкөдө элдик кол өнөрчүлүктүн сырьелук базасынын өтө кендигине байланыштуу анын борборлорун бардык калктуу пункттарга жайгаштырууга болот. Башкача айтканда, ал өз керектөөсүнө табигый материалдарды (жыгач, металл, чопо, таш, тери, сөөк ж.б.) пайдалануу менен өндүрүштүк жана турмуш-тиричилик калдыктарын да экинчилик жактан иштетүүгө жөндөмдүү.

Туризм тармагында илим изилдөө жана билим берүү. Туристтик технология чарбачылыктын өзгөчө түрү катары илим жана билим берүү жагынан атайын иш-аракеттерди талап кылат. Табигый жана маданий чөйрөнү туристтик максатта өздөштүрүүдө сөзсүз түрдө түрдүү багыттагы (географиялык, тарыхый, социалдык, экономикалык ж.б.) изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл. Демек, бардык туристтик иш-чаралар масштабына, маанилүүлүгүнө карабастан, ар тараптуу изилдөөлөр менен тастыкталышы (негизделиши) керек.

Мына ушуга байланыштуу Кыргызстанда туризмди ийгиликтүү өнүктүрүүнүн башкы шарттары катары тармактык илимий изилдөө жана квалификациялуу кадрларды даярдоо болуп эсептелет. Өлкөдө туризм чөйрөсүндөгү жогорку билимдүү адистерди даярдоо 1990-жылдардын ортосунда биринчи туристтик ишканалардын пайда болушу менен башталды. Бүгүнкү күнү өлкөдө 15 жогорку окуу жайы туризм үчүн 11 багыттагы (туризмдеги, меймандостук ишиндеги, коомдук тамактануудагы менеджмент, край таануу, социалдык-маданий сервис, экскурсиялык ишмердүүлүк ж.б.) адистерди даярдап жатат. Туризмдин экономикасы жана географиясы боюнча 20дан ашык илимий иштер корголуп, туризм боюнча окумуштуулардын жаңы мууну жаралды. Республикада туризм жаатында илимий мектеп түзүлүп, туристтик билим берүү материалдык-техникалык, илимий-педагогикалык жана усулдук жактан толук калыптанды десек болот.

Албетте, тармак үчүн кадрларды даярдоонун сапатын өлкөдөгү жана чет мамлекеттердеги окуу жайлар менен окуу процессин биргеликте жүргүзүү, ишкана-уюмдарда үзгүлтүксүз окуу практикасын алып баруу, мамлекеттик органдар менен байланышуу аныктайт. Республиканын жогорку окуу жайлары борбордук жана жергиликтүү мамлекеттик органдар, ири отелдер, туристтик уюмдар, мекемелер менен тыгыз иш алып барууда. Бул багытта эл аралык кызматташуу артыкчылыктуу мааниге ээ: чет өлкөлөрдүн алдыңкы окуу жайлары менен билим берүү жана илим жаатында мамилелерди өркүндөтүү, илимий борборлорду түзүү, эл аралык программалар,

долбоорлор менен иштөө ж.б. Алсак, 2006-2007-жылдары Темпус Тасистин «Туризмдеги билим берүүнү реформалоого окутуу» аттуу долбоору иштеп, ага чет өлкөлүк Ерасмус жогорку мектеби, Брюссель эркин университети (Бельгия) жана Рованиеми колдонмо илимдер университети (Финляндия) менен катар Кыргызстандан Кыргыз экономикалык университети, Ош технологиялык университети, Ысык-Көл жана Нарын мамлекеттик университеттери катышты. Бул долбоордун максаты туризм жана меймандостук жаатындагы тажрыйбаларды жайылтуу, туризм багытындагы окуу пландарын биргелешип иштеп чыгуу болду.

8-фотосүрөт. Анадолу университети – Түркиядагы туризм боюнча адистерди даярдоочу маанилүү борбор. Туризм жана отель менеджменти жогорку мектебинин сырткы көрүнүшү (Эскишехир шаары, Түркия).

Автордун фотосүрөтү

2008-жылдан ушул эле иш-аракеттердин уландысы катары Ерасмус Мундустун «Тышкы кызматташуунун терезеси» аттуу долбоору башталып, анын географиясы бир топ кеңейди. Башкача айтканда, ага жогорку аталган окуу жайлардан башка Кыргызстан тараптан Талас мамлекеттик университети, чет өлкөлүк (Испания, Латвия, Польша, Түркия, Франция, Чехия ж.б.) бир канча жогорку окуу жайлары кошулду. Белгилеп өтсөк, аталган долбоордун негизинде Кыргызстандын туризм багытындагы бир топ адистери Түркиянын Анадолу университетинде билимдерин өркүндөтүштү. Аталган университет туризм алкагында илим изилдөөнүн жана билим берүүнүн дүйнөлүк базарында көрүнүктүү орунду ээлей. Андагы Туризм жана отель менеджменти жогорку мектеби өлкөдөгү туризм ишмердүүлүгү үчүн адистерди даярдоочу ири борборлордун бири болуу менен билим берүү, окуу процессин

материалдык-техникалык жактан камсыздоо, окутуунун заманбап технологияларын колдонуу боюнча үлгү болорлук жетишкендиктерге ээ.
Мындан тышкары *юримикалык, медициналык, камсыздоо, жарнамалык, көзөмөлдөө-куткаруу* сыяктуу тармактык адистешкен кызматтар өз функцияларына ылайык иш-милдеттерди аткарышат.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Туризмдин инфраструктурасы деп эмнени айтабыз?
2. Ташуу секторуна мүнөздөмө бер жана туризмдеги ролун аныкта.
3. Жайгаштыруу каражаттарынын туризмдеги маанисин айт жана негизги түрлөрүн белгиле.
4. Тамактануу секторунун туризмдеги маанисин негиздеп бер.
5. Көңүл ачуу секторуна кайсылар кирет?
6. Туризм инфраструктурасынын кошумча кызматтар секторунун маанисин жана курамын түшүндүрүп бер.
7. Илим жана билим берүүнүн туризм тармагы үчүн кандай мааниси бар?

2.1. Туризмди укуктук жөнгө салуу

Мамлекет үчүн ден соолугу чың, дене жана акыл түзүлүшү бакыбат атуул мекендин, коомдун жыргалчылыгы үчүн натыйжалуу иштеп, коомдук пайдалуу продукт түзүп турушу керек. Анын эмгегинин натыйжасында ишкана үзүрлүү иштеп, салыктар, башка төлөмдөр төлөнүп, мамлекеттик бюджет өлкө жана анын калкы үчүн толук кандуу жумшалып турат. Бул процесс тынымсыз уланып турушу үчүн жумушчу күчүн түзгөн атуул жумуш жана турмуш-тиричилик мезгилдеринде чыгымдалган дене-бой жана акыл күчтөрүн калыбына келтирип жана өнүктүрүп турушу зарыл. Мына ошондуктан ар бир мамлекет өз атуулдарынын эс алуусуна, ден соолугун чыңдоосуна өзгөчө көңүл бөлүп, кам көрөт. Мындай милдет бардык мамлекеттердин башкы мыйзамында көрсөтүлгөн.

Туризм улуттук экономиканын бир тармагы катары укуктук жөнгө салууга же өнүгүүнүн жагымдуу шарттарына муктаж. Азыркы мезгилде дүйнөнүн 100дөн ашык мамлекеттеринде туризмди жөнгө салуу боюнча мыйзамдар кабыл алынган. Алар туризм чөйрөсүндөгү мамлекеттин иш-милдеттерин аныктоо жана аларды жүзөгө ашыруунун жолдору, тармакты өнүктүрүү каражаттары, туристтик формалдуулукту тартипке салуу жана жөнөкөйлөштүрүү, саякат учурундагы тобокелчиликтерди азайтуу ж.б. маселелерди чечүүгө багытталган.

Кыргыз Республикасында жалпы туристтик ишмердүүлүктү укуктук жактан "Туризм жөнүндө" мыйзамы жана башка ченемдик-укуктук актылар жөнгө салат. Аталган мыйзам туризм чөйрөсүндө колдонуучу бир катар түшүнүктөргө так аныктама берет: туризм, турист, тур, туристтик ресурстар, туристтик ишмердүүлүк, ички туризм, социалдык туризм, өз алдынча туризм, туристтик продукт, туристтик кызмат, экскурсиялык ишмердүүлүк, туристтик индустрия, туроператордук ишмердүүлүк ж.б. Мындай түшүнүктөрдү (бирдей аныктоо туризм иш-аракетинин юридикалык практикасы үчүн абдан керектүү жана көп түшүнбөстүктөрдү, баш аламандыктарды теске салат.

Туризм алкагындагы мамлекеттик саясат төмөндөгүдөй негизги багыттарды көздөйт:

-туризмдин өнүгүүсүн өлкөнүн экономикасынын артыкчылыктуу тармагы катары кароо жана туризм ишмердүүлүгү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү;

-туризм чөйрөсүндөгү мамилелерди жөнгө салуучу укуктук базаны иштеп чыгуу жана өркүндөтүү;

-атуулдардын дем алуу, саякат жасоодо эркин кыдыруу жана башка укуктарын камсыз кылуу;

-туризм чөйрөсүндөгү финансылык мамилелерди жөнгө салуу;

-туризмдин өнүгүүсүндөгү келечектүү мамлекеттик программаларды каржылоо;

-туризмди башкарууда мамлекеттик жана мамлекеттик эмес органдардын, менчик туристтик уюмдардын жана туристтик индустриянын объектилеринин ишмердүүлүгүн координациялоо;

-туризм жаатындагы эл аралык кызматташууга жана туристтик адистерди кесиптик даярдоого көмөктөшүү.

Мыйзам боюнча туристтик ишмердүүлүктүн субъектилери түзүлгөн келишимге ылайык туристтик кызматтарды көрсөтүүгө, туристтин өмүрүнүн, ден соолугунун коопсуздугу жана анын буюмдарынын сакталуусу боюнча чараларды көрүүгө, туристтерди баруучу өлкөдөгү мыйзамдар жана эрежелер менен тааныштырууга, туристке турду уюштуруу жана өткөрүү боюнча толук маалыматтарды берүүгө, чет өлкөлүк туристтерди өз убагында каттоону жана өлкөдөн чыгып кетүүсүн, ошондой эле өлкөнүн атуулдарын кыдырган өлкөдөн өз убагында кайтуусун камсыз кылууга милдеттүү.

Туристтик ишмердүүлүктүн субъектиси турду уюштурууда жана аткарууда тиешелүү милдеттемелерди аткарбаган учурда мыйзамга ылайык кардардын алдында жолдомодо көрсөтүлгөн жана кыдыруу программасына кирген жайгаштыруу, тамактануу, транспорттук ж.б. кызматтарды көрсөтүүчү турду уюштуруу боюнча өзүнүн иш-аракети үчүн да, өнөктөштөрүнүн аракеги үчүн да жоопкерчиликти алат.

Саякатка даярданууда жана саякат жасоо мезгилинде турист убактылуу баруучу өлкөгө кирүү жана аны кыдыруу эрежелери, жергиликтүү калктын салт-санаасы, диний адаттары, ыйык жерлери, өзгөчө корукта турган туристтик жайлары, курчап турган табигый чөйрөнүн абалы жөнүндө керектүү жана туура маалыматтарды алууга, ошондой эле жеке коопсуздугун, өзүнүн керектөө укугун камсыз кылууга, керектүү медициналык жардамды тоскоолдуксуз алууга, келишимде көрсөтүлгөн шарттарды аткарбаган учурда чыгашаларды кайтарып алууга жана моралдык зыян тартууларды толуктоого укуктуу.

Туризм алкагындагы экономикалык иш-аракеттин максаты туризмдин учурдагы материалдык-техникалык базасын натыйжалуу колдонуу жана жаңысын түзүү, мамлекеттин бюджетине валюталык чегерүүлөрдү көбөйтүү, туристтик ишмердүүлүктүн субъектилерин кооперативдештирүү, калкты иш менен камсыз кылуу жана анын ар түрдүү керектөөлөрүн канааттандыруу сыяктуу багыттарды көздөйт.

Мамлекеттик жөнгө салуунун башкы жолдорунун бири – туристтик иш-аракеттерди жана объектилерди стандартташтыруу жана сертифицикатташтыруу.

Стандартташтыруунун башкы максаттары болуп төмөнкүлөр эсептелет: туристтик тейлөөнүн сапатынын көрсөткүчтөрүн жана талаптарын аныктоо, кызмат көрсөтүүлөрдүн коопсуздугу, калктын ден соолугун жана курчап турган чөйрөнү коргоо, кызматтардын так жана өз убагында аткарылуусу, эргономдуулугу, эстетикалуулугу ж.б. боюнча талаптарды иштеп чыгуу.

Стандартташтырууга туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн жана туристтик-экскурсиялык тейлөө процессинин бардык объектилери кирет: мейманканалар жана башка жайгаштыруу каражаттары, транспорт

каражаттары, коомдук тамактануу жайлары, көңүл ачуу ишкана-уымдары ж.б. Туристтик товарлардын жана кызматтардын сапаты боюнча талаптар “Туристтик-экскурсиялык тейлөө. Туристтик кызматтар. Жалпы талаптар” мамлекеттик стандартта аныкталган жана бекитилген.

Сертификатташтыруу туристтик продукция көрсөтүлгөн талаптарга жооп берерин тастыктоочу иш-аракет болуп, тиешелүү ченемдик актыларга ылайык жүргүзүлөт.

Туристтик тейлөөнүн бардык катмары үчүн туристтин өмүрүнүн жана ден соолугунун коопсуздугу, анын буюмдарынын сакталуусу, курчап турган чөйрөнү коргоо боюнча талаптар милдеттүү болуп саналат. Туризм алкагындагы кызматтарды көрсөтүү учурунда кадимки шарттарда, өзгөчө кырдаалдарда туристтердин өмүрү жана ден соолугу үчүн коркунучтун (тобокелчиликти) төмөнкү деңгээли (чеги) болушу талапка ылайыктуу. Мындай коркунуч факторлоруна жаракат алуу, дене жана психофизиологиялык жүктөмдөр, курчап турган чөйрөнүн таасири, өрт коркунучу, биологиялык жана химиялык таасирлер, нур алуу ыктымалдуулугу ж.б. кирет. Ошондой эле туризмдин тигил же бул түрүнө жараша атайын коркунуч факторлору бар (мисалы, аңчылык туризмине, альпинизмге жогорку деңгээлдеги коркунуч шарттары таандык).

Республиканын “Курчап турган чөйрөнү коргоо жөнүндө” мыйзамына ылайык туристтик инфраструктураны (мейманканалар, турбазалар, турмаршруттар, аркан жолдор, тоо-лыжа трассалары ж.б. тейлөө каражаттары) куруу боюнча бардык долбоордук иштер алдын ала мамлекеттик экологиялык экспертизадан өтүүсү керек.

Эл аралык масштабда туризм чөйрөсүн жөнгө салуучу башкы түзүм болуп БТУ эсептелет. Ал кабыл алынган уставы боюнча анык мүчө болгон 150дөн ашык мамлекеттердин кызыкчылыгы үчүн иш алып барат. 1997-жылы БТУ БУУ менен өз ара кызматташуу боюнча келишим түзүп, туризм алкагындагы тиешелүү маалыматтар, сунуштар ж.б. документтер менен өз ара алмашуу, биргелешкен жолугушууларды, макулдашууларды өткөрүү, эл аралык масштабдагы туристтик иш-чараларды жөнгө салуу боюнча алгылыктуу иштерди жүргүзүп келет.

Мамлекеттер туристтик тармакты жөнгө салууда туризм алкагында кабыл алынган эл аралык макулдашууларды жетекчиликке алат.

Туризмди жөнгө салууда ар кандай максатта жана мазмунда өткөрүлүп жаткан эл аралык конференциялар, чогулуштар, симпозиумдар, форумдар чоң роль ойнойт. Алардын ичинен акыркы мезгилдерде өткөрүлгөн Гаагадагы Туризм боюнча парламенттер аралык конференцияны (Нидерланддар, 1989), Туризмдеги коопсуздук жана тобокелчиликти азайтуу боюнча Эстерсунд конференциясын (Швеция, 1995), Туризм боюнча парламенттер аралык Кадис форумун (Испания, 1995), Туризм чөйрөсү үчүн кадрларды даярдоо боюнча Мадрид семинарын (Испания, 2000) баса белгилөөгө болот.

Аймактык эл аралык ченемдик актылардын да белгилүү чөлкөмдө эл аралык туризмдин географиясын кеңейтүүдө мааниси чоң. Алсак,

вропалык экономикалык коомдо, КМШ өлкөлөрүндө туристтик ишмердүүлүктү жөнгө салуунун бирдей тартиптерин түзүү, ыңгайлуу туристтик алмашуу жүргүзүү үчүн тиешелүү документтер кабыл алынган.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Мамлекет тарабынан туризм тармагына эмне үчүн колдоо өрсөтүлүшү керек?
2. Туризм алкагындагы мамлекеттик саясат кандай багыттарды камтыйт?
3. Туризмди жөнгө салуунун мамлекеттик механизмдери кайсылар?
4. Стандартташтыруу деп эмнени айтабыз?
5. Сертификатташтыруунун маанисин түшүндүрүп бер.
6. Дүйнөлүк масштабда туризм чөйрөсүн кайсы эл аралык уюм жөнгө салып турат? Анын иш-аракетине эмнелер кирет?
7. Кайсы эл аралык конференцияларда, симпозиумдарда, форумдарда туризмдин өнүгүүсүн жөнгө салуу маселелери көтөрүлгөн?

2.2. Туризмди рыноктук жөнгө салуу

Азыркы туристтик ишмердүүлүк чарба тармагы же ишкердик субъектиси катары базар чөйрөсүндө натыйжалуу өсүп-өнүгүү үчүн өз иш-аракетинде ыңгайлуу рыноктук жөнгө салууну талап кылат: эркин чарбалык жүргүзүүгө негизделген ишкердик аракет; анын бардык чарбалык иш-аракеттери рыноктун мыйзамдарынын (нарк, суроо-талап жана сунуш ж.б.), эркин атаандашуу жана эркин баа принциптеринин негизинде жүрөт.

Туризм алкагындагы экономикалык иш-аракеттин негизги милдеттери болуп, туристтик кызматтардын рыногун калыптандыруу жана анда туристтик продукцияны сунуштоо эсептелет. *Туристтик базар (рынок) туризм алкагындагы суроо-талаптардын жана сунуштардын жыйындысыт түзөт.*

Туристтик базарды изилдөөдө негизги багыттар болуп төмөнкүлөр эсептелет:

- туристтик базардын иштөө механизми, анын сегменттери, сезондуу мүнөзү;
- туристтик базардын жана анын сегменттеринин функциялары;
- туризмдеги баа түзүлүшү;
- туризм чөйрөсүндөгү суроо-талапка, баа түзүлүшүнө жана калктын кирешесине таасир этүүчү факторлор;
- туристтик сунушка таасир этүүчү факторлор;
- рыноктук эмес факторлор (демографиялык, экологиялык ж.б.)

Туристтик суроо-талап – туризм багытындагы продукцияга болгон төлөм жөндөмдүү керектөө. Демек, анын көлөмү биринчи кезекте калктын кирешесинин өлчөмү менен аныкталып, башка товарларга жана кызматтарга караганда бир топ ийкемдүүлүгү менен айырмаланат. Ошондой эле туристтик суроо-талаптардын көлөмү башка факторлордон

да түздөн-түз көз каранды (табигый-географиялык, социалдык, саясий, тейлөө сапаты ж.б.). Керектөөчүлөрдүн социалдык курамы да өтө ар түрдүү. Алар жаш-курагы, улуту, билим деңгээли, каржылык дарамети, жүрүм-туруму, каалоо-тилеги ж.б. боюнча кескин айырмаланып турушат.

Ал эми туристтик сунуш туризм маанисиндеги товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү керектөө болгон жерге өз убагында керектүү санда жана сапатта сунуштоо (жеткирүү) болуп эсептелет. Бирок бул өндүү базарда товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр кардар-туристке жеткирилбестен, тескеринче, аны «тартып» келиш керек. Ошого байланыштуу туристтик рынок алкагында ар түрдүү багыттагы ишкана-уюмдар (экскурсиялык, транспорттук, байланыш, коомдук тамактануу, жайгаштыруу, маалыматтык камсыздоо ж.б.у.с.) өз ишмердүүлүктөрүн жүргүзүшөт. Туристтик ишмердүүлүктүн мындай жана башка өзгөчөлүктөрү заман талабына ылайык рыноктук жөнгө салуу үчүн атайын маркетингдик иш-аракеттерди жүргүзүүнү талап кылат. Чындыгында кийинки мезгилде туризм чөйрөсүндө атаандаштык күчөп, туристтерди кабыл алуучу (тейлөөчү) фирмаларда, ишканаларда маркетингдик активдүүлүк даана байкалууда.

Туристтик базардын бат өзгөрүлмөлүү мүнөзү (касиети) рыноктук конъюнктураны (эл аралык жана мамлекет ичиндеги) туруктуу түрдө иликтеп (талдап) турууну талап кылат. Мындай аракеттер бизнестеги тобокелчиликти азайтууга, рыноктогу пайда болгон маселелерди өз учурунда байкап, аларга карата чара көрүүгө, жеткиликтүү, такталган чечимдерди кабыл алууга жардам берет.

Ата мекендик туристтик кызматтардын эл аралык туристтик базардагы атаандаштык жөндөмдүүлүгүн көтөрүү – туризм тармагынын рыноктук мейкиндикте натыйжалуу иштешинин башкы багыты. Бул багытта туристтик сунушту терең дифференциациялоо, анча чоң эмес рынок «көндөйлөрүн» ээлөө сыяктуу иштер бар.

Албетте, сапаттык көрсөткүчтөрү боюнча (ар түрдүүлүк, экологиялык жактан коопсуз, салыштырмалуу арзан ж.б.) Кыргызстандын туристтик ресурстары дүйнөлүк туристтик суроо-талапка жооп берет, бирок маселе ошол сапатты тиешелүү деңгээлде керектөөчүгө кантип жеткирүүдө турат.

Туристтик базарды кеңейтүүнүн бирден-бир жолу – туризмдин продукциясын таркатуунун рыноктук стратегиясын же туристтик базарда аракеттенүүнүн узак мөөнөттүү иш-чарасын иштеп чыгуу. Бул үчүн туристтик ишкана, аймак күнүмдүк изденүүлөрдүн, маркетингдик изилдөөлөрдүн негизинде туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын гана жогорулатпастан, анын курамын кеңейтүүгө жол ачыш керек. Туристтик пакет бир түрдүү болбостон, ар бир сегменттин суроо-талабына жараша түзүлүп, толук кандуу канааттанууну жаратышы зарыл. Жаңы продукцияны иштеп чыгуу жана сунуштоо ишкананын (аймактын) туристтик базардагы туруктуу ордунун (позициясынын) бекемделишинин негизги өбөлгөсү болуп саналат.

Туристтик сунушта керектөөчүлөрдү белгилүү бир окшош белгилери боюнча топ-топка бөлүү (дифференциациялоо) да жакшы

натыйжаларды берет. Башкача айтканда, туристтик базарды атайын белгилери (катышуучулардын жыныстык-курактык белгилери, социалдык-улуттук өзгөчөлүктөрү, жашаган өлкөсү, киреше өлчөмү ж.б.) боюнча тиешелүү сегменттерге бөлүү менен алардын талаптарына ылайык сунушту жүргүзүүгө болот.

Туризм маркетингинин ыкмаларынын ичинен башкы орундардын бирин жарнама (реклама) ээлейт. Анын ата мекендик жана чет өлкөлүк капиталды тартуу, туристтердин арбын келишин камсыз кылуу иштеринде мааниси зор. Ошондуктан туризм индустриясын тутумдаш өнүктүрүү жана натыйжалуу жайгаштыруу үчүн эң алды менен башка өлкөлөрдө көптөн бери топтолгон жарнама ишмердүүлүгүнүн тажрыйбасын кеңири пайдаланууну учур өзү талап кылууда.

Туризм тармагын, анын эл аралык бөлүмүн жарнамасыз өнүктүрүү мүмкүн эмес. Турист өзү билбеген, укпаган жерге эч качан барбайт. Аймак, өлкө жөнүндө маалыматты жарнама берип, даңазалоо, мактоо аркылуу ал жакка барууга ишеним жаратыш керек. Туристтик жарнаманын эң негизги милдети ушунда жатат. Ошондой эле жарнамада туризмге тиешелүү ресурстар жөнүндө туура, так маалыматтар жеткиликтүү берилүүсү зарыл.

Эл аралык туризм чөйрөсүндөгү жүргүзүлгөн жарнама эки деңгээлде жүргүзүлөт. Биринчиси – *жалтыланган жарнама* өлкөнү (табигый байлыктары, тарыхый-маданий жана экономикалык баалуулуктары, инфраструктурасы, аймактары, туризм тармагынын өнүгүшү ж.б.) дүйнө өлкөлөрүнүн жашоочуларынын (потенциалдуу туристтеринин) түркүн катмарына тааныштыруу максатында жүргүзүлөт. Жарнаманын бул түрү негизинен мамлекеттик казына тарабынан каржыланып, атайын кабыл алынган программалар жана иш-чаралардын курамында ишке ашырылат. Экинчиси – *атайын максаттагы жарнама* туризмдин тигил же бул объектисин даңазалоо, туристтик ресурстардын өзгөчө бир касиеттерин ага кызыкдар туристтерге жеткирүү жана аларды чакыруу үчүн жүргүзүлөт. Мындай жарнамалык иш-аракет айрым өлкөлөрдөгү керектөөчүлөрдүн белгилүү бир сегментине, чектелүү катмарына гана багытталат да, ага кызыкдар компаниялар, ишканалар аркылуу каржыланат. Мисалы, Кыргызстандын шартында Европанын, Азиянын жана Түндүк Американын өнүккөн өлкөлөрүнүн туристтери үчүн экологиялык, этнографиялык ресурстар, туризмдин окуялуу түрлөрүнүн (альпинизм, спелеотуризм, аңчылык кылуу ж.б.) мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө маалыматтарды камтыган жарнама иштерин жүргүзүү талапка ылайык.

Жалпылап айтканда, туризм ишмердүүлүгүн рыноктук жөнгө салуунун пайдалуулугун көтөрүүдө натыйжалуу башкарууга (менеджментке) жана маркетингге таянган төмөнкүдөй иш-аракеттер чечүүчү мааниге ээ экендиги анык:

-туристтик борборду материалдык-техникалык жана финансылык жактан толук камсыздоо;

-туристтик сезонду ар кандай жолдор, ыкмалар менен узартуу;

- туристтик товарлардын жана кызматтардын сапатын көтөрүү (жакшыртуу) жана аны туруктуу денгээлде кармоо;
- баа саясатын ийкемдүү (базардын сегменттерине, сезонго ж.б. карап) жүргүзүү;
- туристтик продукциянын көп түрдүүлүгүн камсыз кылуу менен туризмдин жаңы катышуучуларын (керектөөчүлөрүн) тартуу;
- сунушту керектөөчүлөрдүн каалоо-тилегине жараша өзгөртүп туруу;
- ар кандай географиялык, социалдык сегменттерге багытталган максаттуу жарнама иштерин туруктуу түрдө жүргүзүү;
- туристтик ресурстарды үнөмдүү пайдалануу, кайра калыбына келтирүү жана коргоо.

Текшерүү үчүн суроолор:

- 1.Туристтик базар деп эмнени айтабыз?
- 2.Туризм алкагындагы маркетинг ишине мүнөздөмө берүү менен өзгөчөлүгүнө токтолуп өт.
- 3.Туризм иш-аракети үчүн жарнаманын (реklamанын) кандай мааниси бар?
- 4.Жалпыланган жана атайын максаттагы жарнамаларды түшүндүрүп бер.
- 5.Туризм ишмердүүлүгүн рыноктук жөнгө салуунун натыйжалуулугун көтөрүүдөгү негизги иш-аракеттер кайсылар?

2.3. Туризмди экологиялык жөнгө салуу

Туризм жаратылышты пайдалануунун өзгөчө тармагы болуп саналат. Ал өз иш-аракетин тиешелүү жоболорго, талаптарга ылайык жүргүзсө, табигый чөйрөгө эч кандай зыян алып келбейт. Тескеринче, туризмден түшкөн пайданын бир бөлүгү жаратылыш байлыктарын кайра калыбына келтирүүгө жумшалып турат. Мына ушуга байланыштуу көпчүлүк учурда туризм экологиялык жактан таза, коопсуз тармак катары каралат.

Туризмдин иш-аракетинин экологиялык мааниси мындайча аныкталат: тармактын чарбалык натыйжалуулугу жаратылыш чөйрөсүнүн абалына түздөн-түз көз каранды болуу менен анын тазалыгына, байлыктарынын тынымсыз кебеюп туруусуна кызыкдар. Туризм өз ишмердүүлүгүндө жаратылыш ресурстарын өз чөйрөсүнөн «тартып» албайт (мисалы, тоо-кен өндүрүшүндөй) жана кайра иштетпейт. Ал жаратылыш компоненттерин (суу, токой ж.б.) комплекстүү пайдалануу менен тиешелүү ченемдерди (нормаларды) сактаган учурда алардын биологиялык, физикалык жана химиялык касиеттеринин өзгөрүшүнө алып келбейт.

Бирок муну менен туризм тармагын жаратылышка карата эч бир коопсуз деп эсептөөгө болбойт. Туризмдин табигый чөйрөгө болгон кыйыр таасири дүйнөлүк туризмдин дүркүрөп өнүгүшү менен айрым чарбалык тармактарга теңелип баратат.

Бул төмөнкү себептер менен аныкталат:

-туризм табигый-туристтик ресурстар топтолгон жерге адамдардын алын катмарын тартуу менен топурак жана өсүмдүктөр катмарына зор жүктөмдү» (антропогендик басымды) пайда кылып жатат;

-массалык туризмдин өнүгүшү менен жер катмары ар кандай (негизинен «чирибес» пластмасса, полиэтилен, айнек буюмдары) калдыктар менен булганууда. Мындай процесс, айрыкча, экотүзүмү аярлуу жана талалоого ыңгайсыз ландшафттарда (бийик тоолордо, мөңгү катмарларында, токойлордо, деңиз чөйрөсүндө ж.б.) кескин байкалат;

-туристтик агымдын өсүшү менен транспорттук каражаттардын саны өсөрдөшүп өсүүдө. Бул, биринчиден, табигый чөйрөдө жаңы техникалык жана жөө жүрүүчү жол торчолорунун көбөйүшүнө, экинчиден, атмосферанын зыяндуу газдар менен булгануусуна алып келип жатат;

-жаратылыш чөйрөсүнүн ар кандай ландшафттарында (тоолордо, токойлордо, деңиз жээктеринде, дарыя бойлорунда ж.б.) туристтерди тейлөөчү ар түрдүү каражаттар кенири масштабда курулуп жатат. Ошону менен бирге туристтердин айрым (негизинен жогорку төлөмгө көндөмдүү) катмарынын өзгөчө суроо-талаптарына ылайык көпчүлүк жайгашуу каражаттары жалаң табигый материалдарды (көбүнчө жыгач) колдонуу менен курулууда жана жасалгаланууда (мисалы, мейманканалар, башка конок күтүүчү жайлар арча, жаңгак, эмен сыяктуу баалуу дарыктар менен жасалгаланып, баалуу аң терилер менен кооздолуп жатат).

Айрым эл аралык эксперттердин баасы боюнча, атмосферага бөлүнүп чыккан зыяндуу газдардын 3,5%ы туризм индустриясынын ишмердүүлүгүнүн натыйжасы менен байланышкан. Жер шарында жыл сайын 5 миң га га жакын жерлер гольф талааларына айланат. Чындыгында сандык катышы тез өнүгүп жаткан деңиз туризми, анын экстремалдуу түрлөрү коралл рифтеринин жок болушуна, элитардык анчылык туризми сейрек кездешүүчү ири жаныбарлардын (мисалы, архар, күрөң аюу ж.б.) санынын азайышына алып келүүдө.

Кыргызстан бийик тоолуу өлкө болгондуктан, рекреациялык максатта жаратылышты пайдаланууда өзгөчө экологиялык талаптарды сактоого туура келет. Анткени, тоо экотүзүмү башка жаратылыш компоненттерине (түздүктөргө) салыштырмалуу антропогендик таасирлерге өтө сезгич, туруксуз келет. Мына ушуга байланыштуу туристтик ишаракеттерди жүргүзүүдө же туризмдин кандайдыр бир каражаттарын жайгаштырууда, биринчиден, туризм ишмердүүлүгүнүн жаратылыш чөйрөсүнө болгон таасирин (мисалы, топурак, аба жана суу катмарларынын булгануусун алдын ала кароо, ар түрдүү чөйрөлөргө экологиялык жактан оптималдуу жүктөмдү эсептеп чыгуу), экинчиден, табигый чөйрөнүн туристтерге жана туристтик каражаттарга болгон таасирин (тоо алкагында болуучу табигый коркунучтардан сактануу) эске алышыбыз керек.

Кыргыз Республикасынын «Туризм жөнүндө» жана башка мыйзамдарына ылайык туристтик ишмердүүлүктүн субъектилери рекреациялык өздөштүрүү шартында курчап турган чөйрөнү жана тарыхый-маданий мурастын эстеликтерин сактоо үчүн жоопкерчиликтүү. Алар туристтик объектилерди долбоорлоодо, жайгаштырууда, курууда жана оңдоодо

экологиялык коопсуздук жана тарыхый-маданий эстеликтерди коргоо боюнча талаптарды аткарууга, туристтик ишканалардын табигый чөйрөгө болгон зыяндуу таасирлерин жоюуга, келтирилген зыяндардын ордун толтурууга милдеттүү.

Өлкөнүн аймагында аракеттенген бардык туристтик ишкана-уюмдар мыйзам чегинде салык төлөшөт жана алардын кирешесинин бир бөлүгү курчап турган жаратылыш чөйрөсүн жана тарыхый-маданий эстеликтерди коргоо максатында жергиликтүү бюджеттерге которулушу мүмкүн.

Кыргызстандын көз карандысыздыкка жетишүүсү менен өлкөгө болгон туристтердин агымынын көбөйүшү туризм чөйрөсүндө иштеп жаткан бардык ишкана-уюмдардын иш-аракетин тартипке салуу зарылдыгын пайда кылды. Алгачкы мезгилдерде эле тоолуу райондордо туристтердин ашыкча жүктөмүн чектөө, экологиялык тең салмактуулукту сактоо, маршруттардагы коркунучтарды азайтуу, туристтердин коопсуздугун толук камсыз кылуу максатында мамлекет тарабынан бир катар ченемдик актылар кабыл алынды: «Кыргыз Республикасынын территориясында туристтик агымды жөнгө салуу жана Кыргызстандын жаратылыш байлыктарына болгон коркунучтарды жоюу боюнча иш-чаралар жөнүндө» (1994), «Кыргыз Республикасынын альпинисттерди жана туристтерди чектөө менен кое берилүүчү туристтик зоналары жөнүндө» (1994), «Альпинисттерди жана туристтерди чектөө менен кое берилүүчү туристтик зоналарда туристтик жана альпинисттик иш-аракеттерди жүргүзгөндүгү үчүн алынуучу төлөмдөрдүн жана чегерүүлөрдүн тартиби жана өлчөмү жөнүндө» (1995) ж.б.

Чындыгында акыркы жылдары менчик формаларынын өзгөрүшү, айрыкча, жеке менчик секторунун көбөйүшү жаратылышты рекреациялык максатта пайдаланууну көзөмөлдөөнү татаалдатты. Мисалга алсак, Ысык-Көл туристтик зонасында көп туристтик каражаттар (жайгаштыруу, тамактануу боюнча) мамлекеттик органдардын экологиялык жана санитардык бүтүмдөрүсүз эле ишке кирип жатат, эс алуу жайларынын санитардык-техникалык абалы талапка жооп бербейт, канализация түзүмү жана тазалоочу каражаттары жок. Мунун натыйжасында алардан чыккан катуу жана суюк калдыктар, таштандылар көл суусун, жээк зонасын булгап жатат. Жайкы мезгилдерде боз үй айылдарын куруу да санитардык-гигиеналык жактан талаптарды сактоосуз жүргүзүлүүдө.

Мына ушуга байланыштуу туризмдин табигый чөйрөгө болгон таасирин башкаруу, жөнгө салуу бир топ иш-аракеттерди талап кылат: туристтик зоналарда белгилүү рекреациялык жүктөмгө ылайык туристтердин ченемдүү санын кармоо, өзгөчө корукка алынган территорияларды тиешелүү зоналарга бөлүү, курчап турган чөйрөгө минималдык түрдө таасир этүүчү технологияларды, ыкмаларды колдонуу, туристтерди жаратылыш чөйрөсүндө өзүн-өзү туура алып жүрүүгө үндөө, анын ресурстарына аяр, сарамжалдуу мамиле кылууга үйрөтүү, керектүү учурда мамлекеттик жазалоо иш-чараларын колдонуу (эскертүү, айыпка жыгуу, кылмыш ишин козгоо ж.б.).

Мына ошентип, туризм өзгөчө мүнөздөгү бизнес тармагы болу менен анын иш-аракеттеринин жыйынтыгы максималдуу түрдө пайда табууга негизделген. Бирок бул эч качан жаратылыш ресурстарын ашыкча, үнөмсүз пайдаланууга алып келбей, бардык ишмердүүлүгү экологиялык талаптарга (ченемдерге) ылайык жүргүзүлүшү зарыл.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Туризмдин иш-аракетинин экологиялык мааниси кандайча аныкталат?
2. Туризм тармагынын жаратылышты коргоого кошкон салымы кандайча түшүндүрүлөт?
3. Туризм айлана-чөйрөгө кандай терс таасирлерди көрсөтүшү мүмкүн? Туристтик «басымды» кандай түшүнөсүң?
4. Тоо шартында туризм тармагын өнүктүрүү жана жайгаштыруу өзгөчөлүктөрүн негиздеп бер.
5. Кыргыз Республикасында туризмди экологиялык жактан жөнгө салуу максатында кандай ченемдик актылар кабыл алынган?
6. Туризм тармагынын экологиялык-экономикалык натыйжалуулугун тутумдаш көтөрүү кандай иш-чараларды талап кылат?

2.4. Туризмде коопсуздукту камсыз кылуу

Туризм ишмердүүлүгүндө сырткы жагымсыз, асыресе, коркунуч туудурган факторлордун болуу ыктымалдуулугу жогору. Себеби, туризмдин катышуучусу өз жашоо шарттарынан, жашоо образынан, жашоо баалуулуктарынан жана турмуш көндүмдөрүнөн кескин айырмаланган чоочун, көбүнчө алыс жерде (аймакта, өлкөдө) болот. Ал кыдырган жайдын (өлкөнүн) табигый-климаттык шарттары башка, жергиликтүү элдин тилин, салт-санааларын билбейт, тутунган дини да бөлөк болушу мүмкүн, ошол жерде таркалган айрым ооруларга анын иммунитетти жок ж.б. Мына ушуга байланыштуу турист барган жерде анын коопсуздугун өз деңгээлинде камсыз кылуу жөнөтүүчү жана кабыл алуучу мамлекеттердин да, турду уюштурууга, туристти жөнөтүүгө, кабыл алууга жана тейлөөгө катышкан бардык ишканалардын да түздөнтүз милдети. Башкача айтканда, туристтин өз өлкөсүндөгү туризмге тиешелүү мамлекеттик органдар, туристтик ишкана-уюмдар кардар-туристке бара турган өлкөдөгү жагымсыз шарттар, ыктымалдуу коркунучтар жөнүндө толук маалымат берет, эскертүү, алдын алуу жана сактануу боюнча окууларды өтөт. Ал эми кабыл алуучу өлкөдө тиешелүү мамлекеттик органдар, тейлөөчү ишканалар туристтин коопсуздугун камсыз кылуу боюнча жеткиликтүү чараларды көрүшү шарт.

Туристтик практикада күтүлүүчү коркунуч факторлоруна карата туристтик камсыздоо жүргүзүлөт. Мындай камсыздоодо тигил же бул коркунучка кабылган туристке камсыздоо келишими боюнча жардам көрсөтүлүп, кетирилген (же кетирилүүчү) чыгымдары толук же бөлүгү төлөнүп берилет. Туристтик камсыздоо негизинен медициналык

камсыздоо, туристтин өзүн жана анын буюмдарын камсыздоо ж.б. турат. Тобокелчилик фактору жогору болгон турлар үчүн камсыздоонун атайын түрү каралат.

Төмөндө жалпы туризмде, айрыкча, анын эл аралык иш-аракеттеринде күтүлүүчү коркунучтарды (тобокелчиликтерди) 4 топко бөлүү менен аларды алдын алуу (болтурбоо, сактануу) чараларын кошо карайбыз.

Туристтердин туура эмес кыймыл-аракетинен пайда болгон коркунучтар негизинен талаа шарттарында күтүлүп, туристтердин өздөрүнүн туура эмес кыймылдарынан, байкабастыгынан, шалаакылыгынан болот. Мындай коркунучтар турду уюштуруучулардын ушундай эле аракеттеринен (айрыкча, көңүл бурбастыгынан) келип чыгышы мүмкүн. Алардын катарына күйүктөр, кесүүчү куралдар менен жаракат алуу, атуучу куралдардан жаракаттануу, азык-оокаттардан уулануу, дене бөлүктөрүн кабартуу, сыйруу жана кыйдырып алуу, кол-буттарды чыгаруу жана сындырып алуу, башка кокустуктар кирет.

Күйүктөр оттон, кайнак суудан, ысык буудан болушу ыктымал. Мындай жагымсыз окуялардын алдын алуу үчүн от жагуу, суу кайнатуу, тамак даярдоо учурларында өтө этияттык талап кылынат.

Кесүүчү куралдар менен жаракат алуу аларды олдоксон колдонуунун, коопсуздук эрежелерин сактабоонун натыйжасында болот. Кесүүчү куралдардан (бычак, балта, араа ж.б.) сак болуу үчүн аларды дайыма атайын каптарда сактоо ылайыктуу.

Атуучу куралдар менен жаракаттануу да коопсуздук эрежелерин бузгандыктан болот. Андай куралдарды атайын даярдыгы бар гана адамдарга (мисалы, аңчылык туризмде) берүү жагы каралган.

Азык-оокаттардан уулануу сапатсыз, текшерилбеген тамак-аш заттарын пайдалануудан келип чыгат жана алардын натыйжасы ар кандай болушу мүмкүн (жеңил уулануудан өлүмгө чейин). Мындайды болтурбоо үчүн гигиеналык эрежелерди сактоо талап кылынат: сапаттуу тамак-аш азыктарын, таза, кайнатылган сууну пайдалануу ж.б. Айрыкча, жергиликтүү базарлардан, көчөдөгү майда соодагерлерден ачын (каптоосу, таңгагы жок) азык заттарды, тамак, суу сатып алуу коркунучтуу. Мындай абалдарга негизинен Азия, Африка жана Латын Америкасынын өнүгүп келе жаткан өлкөлөрүндө кабылуу ыктымалдуулугу жогору.

Дене бөлүктөрүн кабартуу, сыйруу жана кыйдырып алуу жүрүш каражаттарын, айрыкча, кийим, бут кийимди пайдаланууда санитардык гигиеналык, эргономикалык талаптарды сактабагандыктан келип чыгат. Тар бут кийим, бийик өкчө буттардын кабаруусуна, рюкзакты туура эмес көтөрүү ийиндин кыйылуусуна, жүрүш куралдарын ыксыз колдонуу (отун жарууда, калакты иштетүүдө ж.б.) колдордун кабаруусуна алып келет. Жүрүш каражаттары маршруттун шарттарына ылайыктап гана тандалып, алдын ала текшерүүдөн өтүшү зарыл.

Кол-буттарды чыгаруу жана сындырып алуу туристтик маршрутту жетишсиз уюштуруудан, катышуучулардын жакшы уюшпагандыгынан, тартипсиздигинен, коопсуздук эрежелерин сактабагандыктан келип чыгат. Бул өңдүү терс көрүнүштөрдү болтурбоо максатында туристтик топту жетекчи тарабынан жол-жобого ылайык уюштуруу, милдеттерди бөлүштүрүү, жүрүштү техникалык жактан даярдоо сыяктуу иштер бар. Жүрүштө катышуучулардын биримдүүлүгү, өзүнө-өзү талап кое билүүсү, башкалардын алдында жоопкерчиликти сезе билүүсү да чоң мааниге ээ.

Башка кокустуктарга урунуу, мээнин чайкалуусу ж.б. кирет.

Социалдык-экономикалык жана саясий себептерге байланышкан коркунучтар. Азыркы мезгилде айрым социалдык (айрыкча, криминалдык), экономикалык (кризистердин болушу), саясий (согуштар, ички толкундоолор, төңкөрүштөр, саясий күрөштөр) абалдардын, окуялардын терс мүнөздөрү туристтик кыдырууну тобокелчиликтин ишине айлантууда. Туристтер көпчүлүк учурда талап-тоночулардын, каракчылардын, алдамчылардын, көз бомочулардын, көчө жана чөнтөк уурулардын, зөөкүрлөрдүн, ошондой эле террористтердин курмандыгы болуп калууда. Алардын жеке буюмдарына, акча каражаттарына гана эмес, ден соолугуна, өмүрүнө да коркунуч туулуп жатат.

Туристтердин жеке коопсуздугу жана алардын буюмдарынын сакталуусу турду уюштуруучуларга гана эмес, өздөрүнө да байланыштуу. Маршруттун чегинен чыкпоо, коомдук жайларда өзүн туура алып журуу, «көңүл буруучу» кыймыл-аракеттерди жасабоо жана кийим-кечелерди кийбөө, акча жана башка буюмдарын туура сактоо, этият алып жүрүү ж.б. боюнча атайын талаптар бар. Алсак, Бразилияда полиция кызматкерлери туристтер үчүн атайын эскертмелерди таркатышат. Анда жалгыз сейилдөөгө, корголуучу жайлардан алыс кетүүгө, кымбат баалуу буюмдарды, көп өлчөмдөгү акча каражаттарын алып жүрүүгө, фото-жана видеоаппараттарын калтырууга тыюу салынган көрсөтмөлөр бар.

Туристтердин жеке коопсуздугуна (асыресе өмүрүнө) кыдырган өлкөдөгү атуулдук толкундоолор, аскердик аракеттер, террористтик актылар чоң коркунуч алып келет. 2001-жылдын 11-сентябрында Нью-Йоркто, 2004-жылдын 11-мартында Мадридде жана башка мамлекеттерде (Египет, Израиль, Индонезия, Ирак, Орусия, Өзбекстан, Түркия, Франция ж.б.) акыркы жылдары болуп өткөн террористтик актылар дүйнө элдеринин өлкөлөр боюнча эркин жылып жүрүү саясатын кайрадан карап чыгууга коомчулукту мажбурлап жатат. Анын үстүнө көпчүлүк террористтер түздөн-түз чет элдик туристтерге каршы жүргүзүлүүдө (алсак, Египет, Индонезия, Испания, Италия, Түркия, Франциянын курортторунда мындай окуялар болуп өттү).

Мамлекеттик органдар өздөрүнүн атуулдарына жана туристтик фирмаларга дүйнөнүн кыдырууга ылайыксыз өлкөлөрүн, аймактарын алдын ала эскертет. Мисалы, 2008-жылдын март айындагы Кытайдын Тибет автономиялык районунда саясий-социалдык тирешүүлөргө байланыштуу көп өлкөлөр ал аймакты кыдырууга өз туристтерине убактылуу тыюу салды. Азыркы мезгилде Орусиянын Түндүк Кавказ

району, Афганистан, Ирак, Палестина, Сомали, Судан сыяктуу саясий жактан туруксуз мамлекеттер, аймактар туристтик кыдырууга кооптуу деп эсептелинет. Бир нече террористтик актылардан кийин көптөгөн мамлекеттер Израилди (анын ар кандай актанууларына, далилдерине карабай) туристтик кыдырууга опурталдуу өлкөлөрдүн катарына кошушат. Ушуга байланыштуу туризм багытында диний, таанып-билүүчүлүк, ишкердик, өндүрүштүк ресурстарга бай Израиль мамлекетинин туризм тармагы аталган терс көрүнүштөн жабыр тартып келет.

Табигый себептерге байланышкан коркунучтар келип чыгуусу, таасир этүүсү, натыйжасы боюнча ар түрдүү болот. Айрым коркунуч факторлору (мисалы, суукка урунуу же уулуу өсүмдүктөр менен уулануу) бир же бир нече туристтерге залал алып келсе, кээ бир түрлөрү (жер титирөө, жер көчкү, суу каптоо ж.б.) масштабдуу келип, туристтик топко гана эмес, белгилүү жерге, аймакка чоң коркунуч жаратат. Мындай коркунучтардын болуу ыктымалдуулугу жана денгээли өлкөлөрдүн табигый-географиялык өзгөчөлүктөрүнөн түздөн-түз көз каранды.

Жалпысынан табигый себептерден пайда болгон коркунучтарды төрт жактуу карайбыз.

Жагымсыз метеошарттардын таасиринен чыккан көрүнүштөргө суукка урунуу, ысык өтүү жана күнгө күйүү, көздү алдыруу, түтөк, деңиз оорусу, чагылганга урунуу ж.б. кирет. Алсак, суукка урунуу – саякаттоодо кеңири таралган коркунуч, анын Жер шарынын түндүк кеңдиктеринде жайгашкан өлкөлөрдө, тоолуу аймактарда болуу ыктымалдуулугу жогору. Алдын алуу талаптары: денени көндүрүү, жылуу кийимдер менен камсыз болуу, жүрүштүк режимди сактоо, туризмдин кышкы түрлөрүн туура уюштуруу ж.б. Ысык өтүү жана күнгө күйүү, тескеринче, климаты ысык өлкөлөрдө көп болот. Алардан сактануу талаптарына жайкы мезгилде кийимди туура тандоо, жүрүштү күндүн салкын мезгилинде уюштуруу, күнгө кактануунун убактысын жана каражаттарын билүү ж.б. кирет. Көздү алдыруу (кар сокурдугу) кардын, муздун, суунун бетинен чагылган күн нурунан болот. Андан сактануу үчүн сөзсүз түрдө атайын көз айнектерди пайдалануу зарыл. Түтөк бийик тоолуу шарттарда абада кычкылтектин жетишсиздигинен жана басымдын төмөндүгүнөн пайда болот. Аны алдын алуу үчүн денени тоо шартына көнүктүрүү, туура тамактануу, тамак рационала ачкыл азыктарды (лимон кислотасы, сарымсак, пияз) кошуу зарыл. Чагылгандан сактануунун да өз эрежелери бар.

Биологиялык ар түрдүүлүктүн айрым түрлөрүнөн күтүлүүчү коркунучтарга жырткыч жана уулуу жаныбарлардын кол салуусу, уулуу өсүмдүктөр менен уулануу ж.б. кирет.

Туристтик практика көрсөткөндөй, табигый чөйрөдө ири жырткычтар (Африканын жаратылыш парктарын кыдырууну кошпогондо) туристтерге өтө сейрек кезигет. Алар адатта (акулалардан, крокодилдерден башкасы) келе жаткан адамдарды алдын ала байкап, алыстап кетүүгө аракеттенишет. Бирок баарынан чагуучу жаныбарлардан коркунуч көп. Мисалы, уулуу жыландар Жер шарынын көпчүлүк

аймактарында жана ар түрдүү ландшафттарында (сууда, сазда, тоолордо, токойлордо, чөлдөрдө ж.б.) таркалган. Алардан көбүнчө ысык климаттуу өлкөлөрдө (Индия, Индонезия, Өзбекстан, Түркмөнстан ж.б.) сак болуу сунушталат. Курт-кумурскалардан чаяндар, уулуу жөргөмүштөр коркунучтуу. Ал эми чымын-чиркейлерден болгон коркунучтардын мүнөзү башкача. Чиркейлер негизинен туристтердин жүрүш мезгилинде, дем алуусунда тынчын алса, кээ бир түрлөрү коркунучтуу ооруларды жугузушу мүмкүн. Суу чөйрөсүнүн жаныбарларынын кээ бир түрлөрү да туристтер үчүн бир топ кооптуу. Мында ырайымсыздыгы боюнча акулалар айырмаланат. Ошондой эле уулуу балыктар, медузалар, жыландар бар. Мисалы, Австралиянын деңиз сууларында кара жана риф акулалары, австралия медузасы, деңиз жылан, көгүлтүр сегиз аяк коркунуч туудурат.

Кыдыруучу өлкөлөрдө ар кандай коркунуч туудуруучу жаныбарлардан оолак болуунун, сактануунун тиешелүү эрежелери бар жана аларды туристтер так сактоосу талап кылынат.

Талаа шартында туристтердин уулуу өсүмдүктөр жана козу карындар менен уулануусу көп учурайт. Анткени, көпчүлүк туристтер (айрыкча, чет өлкөлөрдө) аларды башка зыянсыз түрлөрдөн ажырата билишпейт. Мындай жагымсыз көрүнүштөрдү алдын алуу максатында кыдыруучу райондо өсүүчү уулуу өсүмдүктөр жана козу карындар жөнүндө маалымат берип, алардын сырткы көрүнүшү менен ар бир турист тааныш болуш керек. Жүрүш мезгилинде тамак рационана белгисиз козу карындарды кошууга тыюу салынат.

Кыргызстандын туристтик зоналарын кыдырууда, өзгөчө бийик тоолуу жерлерде, токойлордо жырткыч айбандардан (илбирс, күрөң аюу, карышкыр), чөл, адыр, талаа зоналарында уулуу жыландардан, курт-кумурскалардан (кара курт, музообаш, чаян) сак болуу сунушталат. Токой кенеси коркунучтуу энцефалит оорусун жугузушу мүмкүн. Анын активдүүлүгү өлкөнүн түндүк токойлуу райондорунда май-июнь айларында күчөйт. Жергиликтүү өсүмдүктөрдүн, козу карындардын да айрым түрлөрү уулуу деп эсептелинет.

Коркунучтуу жугуштуу (инфекциялык) ооруларга чума, оспа, холера, сары лихорадка, малярия кирет. Алар эл аралык масштабдагы карантиндик оорулар болуп саналат. Айрыкча, тропикалык алкакта жайгашкан өлкөлөрдө жогорку аталган ооруларга чалдыгуу ыктымалдуулугу өтө жогору. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун (БСУ) маалыматы боюнча, Африканын (Заир, Зимбабве, Мадагаскар, Мозамбик, Танзания, Уганда ж.б.), Азиянын (Вьетнам, Индия ж.б.), Түштүк Американын (Боливия, Бразилия, Перу ж.б.) айрым өлкөлөрү чума инфекциясынын потенциалдуу булагы болуп саналат. Холеранын болжолдуу таркалган аймактары: Африканын жана Түштүк Американын дээрлик бардык өлкөлөрү, Азияда Афганистан, Бутан, Вьетнам, Индия, Индонезия, Ирак, Иран, Камбоджа, Кытай, Лаос, Малайзия, Филиппиндер, Шри-Ланка ж.б., Европада Албания, мурунку СССРдин мамлекеттери. Сары лихорадка – чиркейлер аркылуу жугуучу оору. Анын таркалуу зоналары Африканын, Түштүк Американын

көпчүлүк бөлүгүн, Түштүк-Чыгыш Азияны камтыйт. Малярия да чиркейлер аркылуу жугуучу оору болуп эсептелет.

Талап боюнча туристтик ишкана-уюмдар кыдыруучу өлкөлөрдөгү потенциалдуу оорулар боюнча туристтерге эскертүү жасоого, андай жерлерде жүрүүнүн эрежелери, оорунун профилактикасы боюнча маалымат берүүгө милдеттүү. Туристтер тарабынан да тиешелүү медициналык-санитардык эрежелерди так сакталышы талап кылынат: кепилдиги (гарантиясы) бар сапаттагы сууну, ичимдиктерди пайдалануу, тамакка өнөр жайлык азык заттарын колдонуу, ачык сатылган тамак-аштардан сак болуу, жашоого толук ылайыктуу (суу менен камсыздоосу, канализациясы бар) жайларга токтоо, сууга түшүү учурунда ооз көндөйүнө суу киргизбөө, залалдуу чиркейлерден коргонуу ж.б.у.с. Көпчүлүк коркунучтуу оорулардын алдын алуу үчүн чет элдик кыдыруунун алдында турист өзсүз түрдө (медициналык сертификат алуу менен) эмдөөдөн өтөт.

Табигый-географиялык коркунучтуу кубулуштарга жер титирөө, жанар тоолордун атылуусу, жер көчкү жана сүрүлүү, таш көчкү, кар көчкү, нөшөр, сел, суу каптоо, шамалдар (ураган, тайфун), куюндар (торнадо), токойлордун өрттөнүүсү ж.б. кирет. Мындай масштабдуу коркунучтардын басымдуу бөлүгүн алдын ала билүү кыйын же такыр мүмкүн эмес болсо да, кээ бирлеринин болуу ыктымалдуулугу дайын. Айрым аймактар, райондор үчүн алдын ала туризмге жагымсыз мезгилдер (жер көчкүлөр, кар көчкүлөр, муссондук жаандар, урагандар, суу каптоолор болуучу убактар) жарыяланат.

Табигый коркунучтуу кубулуштардын болуу ыктымалдуулугу, масштабы, натыйжасы аймактын геоологиялык түзүлүшүнө, геоморфологиялык өзгөчөлүктөрүнө, экологиялык абалына жана өлкөнүн техникалык-экономикалык кубатына жараша болот.

Катастрофалык кубулуштардын ичинен жер титирөө өзгөчө орунду ээлейт. Дүйнө жүзүндө жылына миллиондон жер титирөөлөр катталып, алардын жүздөн ашыгы кыйратуучу мүнөзгө ээ. Жер шарынын сейсмикалык активдүү райондоруна Атлантика (Орто Атлантика кырка тоосу) жана Тынч океан сейсмикалык алкактары, ошондой эле кургактыктагы бардык тоолуу аймактар кирет. Тынч океан алкагына күчтүү жер титирөөлөрдүн 80%ы туура келип, деңиз чөлкөмүндө цунамилер менен коштолуп турат. 2004-жылдагы Индонезиядагы жер титирөө 200 миңден ашык адам өмүрүн кыйып, өлкөнүн экономикасынын бардык тармактарына чоң зыян алып келди, анын ичинде туризм индустриясы жабыркады. Чарбалык жана башка зыяндардын масштабы боюнча суу каптоолор да алдыңкы орунда. Узак убактагы нөшөр жаандардын негизинде Амазонка (Бразилия), Ганг (Индия), Миссисипи, Миссури (АКШ), Хуанхэ, Янцзы (Кытай) ж.б. дарыялардагы суу каптоолор зор аянттарды (калктуу пункттарды, айыл чарба жерлерин) жабыркатат. Кар эрүүнүн натыйжасында жаз айларында Орусиянын Сибирь чөлкөмүнүн ири дарыя алаптарында да суу каптоо жүрөт. Ал эми таш жана кар көчкүлөр – тоолуу райондордо болуучу коркунучтуу процесстер.

Кыргызстандын территориясы да тоолуу татаал геологиялык-экологиялык түзүм катары табигый экстремалдуу кубулуштардын кеңири чөйрөсүнө ээ. Алардын ичинде жалпы экономика, элдин коопсуздугу (албетте, туризм тармагы) үчүн жер титирөөлөр, селдер, жер көчкүлөр, сүрүлүүлөр, кар көчкүлөр, таш көчкүлөр көп коркунуч алып келет. Алардан сактануу үчүн тоо туризмдин уюштуруудагы эрежелерди так сактоо, болжолдуу жайларга тосуучу курулмаларды, айланып өтүүчү жолдорду салуу талапка ылайык.

Техногендик себептерге байланышкан коркунучтарга ар кандай масштабдагы физикалык жана химиялык терс таасирлер кирет: кыдыруу чөйрөсүндөгү чандардын, зыяндуу газдардын жогорку концентраты, термелүү, өндүрүштүк ызы-чуу, химиялык факторлор (токсикалык ж.б.), радиоактивдүү нур алуу, өрт коркунучтары, транспорттук каражаттардан болгон кокустуктар ж.б. Бул өңдүү коркунучтарды алдын алуу үчүн туристтик ишканалар турду уюштурууда жана туристтик кызматтарды көрсөтүүдө күтүлүүчү коркунуч факторлорунун келип чыгуу булактарын, таасирлерин, натыйжаларын ж.б. жактарын ар тараптуу талдап, туристтердин ден соолугун, өмүрүн жана алардын буюмдарын коргоо боюнча иш-чараларын жүргүзүү зарыл. Ал эми туристтер жайгашкан жерде, маршрутта коюлуучу талаптарды, эрежелерди так аткаруусу керек.

Кайсы бир өлкөдө, аймакта табигый-географиялык, техногендик, социалдык жана саясий себептерге байланыштуу өзгөчө кырдаалдар түзүлгөн убакта мамлекеттик жана эл аралык органдар элдерди (анын ичинде туристтерди) куткаруу, аларды коопсуз жайларга жылдыруу, медициналык жардам көрсөтүү, азык-оокаттар, кийим-кечелер менен камсыз кылуу боюнча кечиктирилгис чараларды көрөт. Мындай иш-чараларды көп өлкөлөрдө (Казакстан, Кыргызстан, Орусия, Өзбекстан, Тажикстан, Украина ж.б.) атайын адистештирилген өзгөчө кырдаалдар боюнча мамлекеттик түзүмдөр (министрлик, комитет ж.б.) аткарат. Алар тиешелүү техникалык каражаттар менен жабдылып, адам күчтөрү, атайын кызматтар менен камсыздалган.

Текшерүү үчүн суроолор:

- 1.Эмне үчүн туризмде башка ишмердүүлүктөргө караганда коркунуч факторлору (тобокелчиликтер) көп?
- 2.Туризмде күтүлүүчү коркунуч факторлорун алдын алуу үчүн туроператорлор кандай иш-аракеттерди аткарууга милдеттүү?
- 3.Туризм иш-аракетинде күтүлүүчү коркунучтарды канча топко бөлүп карайбыз?
- 4.Туристтердин туура эмес кыймыл-аракеттеринен пайда болгон коркунучтарга эмнелер кирет жана эмне себептен пайда болот?
- 5.Туризмдеги социалдык-экономикалык жана саясий себептерге байланышкан коркунучтарды атап бер.
- 6.Эл аралык терроризмдин бүгүнкү дүйнөлүк туризмге болгон терс таасирлери кайсылар?

7. Табигый себептерге байланышкан коркунучтар кандайча келип чыгат? Табигый балакеттердин түрлөрүн атап бер.

8. Эл аралык саякаттоодо коркунучтуу жугуштуу оорулардан сактануу үчүн эмне кылуу керек?

9. Туризмдин кайсы түрлөрү көп тобокелчилик факторлоруна ээ?

10. Бийик тоолуу геологиялык-экологиялык түзүм катары Кыргызстандын аймагына табигый коркунучтуу кубулуштардын кандай түрлөрү мүнөздүү?

11. Техногендик себептерге байланышкан коркунучтарга кайсылар кирет жана алардан сактануу үчүн кандай чараларды көрүү керек?

12. Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин функциясын аныктап бер.

III бөлүм. ДҮЙНӨЛҮК ТУРИЗМ ЖАНА АНЫН ГЕОГРАФИЯЛЫК СЕГМЕНТЕРИ

3.1. Дүйнөлүк туризмдин өнүгүүсү: өбөлгөлөрү, абалы, көйгөйлөрү

Дүйнөлүк туризм акыркы 50-60 жылдын ичинде ургаалдуу өнүгүүгө ээ болууда. Ал катышуучулардын саны боюнча да, каржылык сөрсөткүчтөр боюнча да эл аралык экономиканын ири жана тез өсүп каткан секторуна айланды. Эгер БТУнун маалыматына таянсак, 1950-жылдан 1989-жылга чейин дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө чет элдик туристтердин агымы 25,3 млн дон 405,3 млн го өсүп, туризмден болгон валюталык чегерүүлөр бул мезгилде 2,1 млрд дан 209,2 млрд АКШ долларына жеткен. Ал эми 2007-жылы эл аралык туризмдин катышуучуларынын саны 894 млн го жетип, экономикалык көрсөткүчү 750 млрд доллардын чегине барды. Азыркы мезгилде туризм индустриясы дүйнөлүк экономиканын автомобиль куруу, соода, мунай жана химия өнөр жайы сыяктуу көрүнүктүү тармактарынын катарына кирди.

Дүйнөлүк туризмдин мындай темпте өсүп-өнүгүүсү, анын географиясынын Жер шарынын бардык багыттары боюнча туруктуу кеңейиши төмөнкүдөй узак мөөнөттүү өбөлгөлөр (себептер) менен түшүндүрүлөт:

-социо-демографиялык: дүйнө калкынын, анын ичинде шаар гургундарынын үлүшүнүн өсүүсү; өнүккөн өлкөлөрдүн калкынын "картаюусу"; иштеген аялдардын санынын көбөйүүсү жана алардын кеч никеге туруусу; жалгыз бой адамдардын жана баласыз үй-бүлөлөрдүн («бош уялардын») үлүшүнүн өсүүсү;

-социалдык-экономикалык: көпчүлүк өлкөлөрдөгү социалдык-экономикалык прогресс; бош убакыттын, анын ичинде эмгек өргүүлөрүнүн мөөнөтүнүн узарышы; калктын эмгек акыларынын, үй-бүлөлүк кирешелеринин өсүүсү;

-социо-психологиялык: адамдардын маданий деңгээлинин, таанып-билүү ынтызарлыгынын жогорулоосу; алардын жашоо образынын жана стилинин өзгөрүшү; калктын калың катмарынын саякаттоонун жана эс алуунун көп жактуу пайдалуулугун түшүнүүсү;

-илимий-техникалык жана технологиялык: транспорттук инфраструктуранын (айрыкча, авиабайланыштардын), маалыматтык камсыздоо каражаттарынын жакшырышы, экономиканын туризм менен түз жана кыйыр байланышкан башка тармактарынын (байланыш, банк системасы, камсыздоо, ресторан бизнеси ж.б.) өнүгүшү; адамдын бош убактысын кеңейткен (бирок ошол эле убакта анын акыл-сезим жактан чарчоосуна, табигый чөйрөдөн алыстоосуна алып келген) эмгекти механикалаштыруу, автоматташтыруу жана компьютерлештирүү;

-экологиялык: антропогендик-техногендик экспансиянын натыйжасында адамдардын буту тийбеген аянттардын кыскаруусу, табигый (реликттик) ландшафттарга болгон кызыгуулардын артуусу;

-саясий: социалисттик блоктун кыйрашы менен дүйнөдөгү эки саясий түзүмдүн тирөөшүүсүнүн токтошу, 70 жылдан ашык тышкы дүйнө үчүн жабык болуп келген мурунку СССРдин, Чыгыш Европанын, Азияданын кээ бир өлкөлөрүндөгү демократиялык процесстер, алардын тышкы дүйнөгө эшик ачышы, дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндөгү саясий туруктуулук, мамлекеттер жана элдердин ортосундагы ар тараптуу байланыштардын күч алышы; миграциялык чектөөлөрдүн кыскарышы ж.б.

Дүйнөдөгү туристтик каттамдардын сандык көрсөткүчтөрү кээ бир форс-мажордук себептерге карабай (куш тумоосу, чочко тумоосу, террористтик актылар, табигый балакеттер, мунайга болгон баанын өсүүсү (же түшүүсү), бардык дүйнө бөлүктөрүндө динамикалуу өнүгүүгө ээ болуп келе жатат. Кээ бир маалыматтарга караганда, мисалы, 2006-жылы бул өсүш 4,5%ды түзгөн. Мындай жакшы көрсөткүч, айрыкча, туризм үчүн жаңы болуп эсептелген аймактарга – Азия жана Африка өлкөлөрү, Жакынкы Чыгыш жана Тынч океан аралдарына тиешелүү.

Тактап айтканда, мында Африка континентине алдыңкы орун таандык (өсүү 8,9%ды түзгөн). Бул багытта мамлекеттик уюмдар жана жеке менчик секторлор тарабынан алгылыктуу иш жүргүзүлүп жаткан Кения, Марокко жана ТАР сыяктуу өлкөлөргө туристтердин негизги бөлүгү келип-кетишкен.

Азия-Тынч океан аймагы акыркы жылдары тез-тез кайталанган жаратылыш кырсыктарына карабастан, бир катар жылдардан бери туристтик каттам боюнча жогорку көрсөткүчтү сактап келе жатат. 2006-жылы өсүү 7,6%ды түзгөн. Мында келген туристтердин эң көп саны Түштүк Азияда байкалып, мурунку жылга салыштырганда алардын саны 10%га өскөн. Чет элдик кыдыруучулардын эң көп саны туризм жагынан кызыктуу өлкө катары тааныла баштаган Индияга таандык.

Европа аймагы дагы эле туристтик көрсөткүчтөрдүн стабилдүүлүгү менен айырмаланат – 4%. Бул жылы туристтик каттам боюнча Германия алдыга озгон.

Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнө да 4% өсүш тиешелүү. Бирок саясий-социалдык жактан көп жылдык жаңжалдардын, эл аралык терроризм жана диний экстремизмдин очогу болгон аймак үчүн муну эң жакшы көрсөткүч катары кароого болот.

Түндүк жана Түштүк Америка өлкөлөрүндөгү анча сезилерлик эмес өсүү (2%), албетте, туристтик жактан зор потенциалга эгедер аймактар үчүн кубанарлык эмес. Бул жылы АКШ жана Латын Америкасынын кээ бир мамлекеттеринде (Гондурас, Колумбия, Парагвай, Перу, Чили) бир топ оң жылыштар болгону менен дүйнөлүк туризмде салттуу алдыңкы орундарга ээ Канада жана Мексикага келген туристтердин саны кескин азайган.

Дүйнөдөгү туристтик агымдардын багыттары төмөндөгүчө мүнөздөлөт: Европада – Улуу Британиядан Францияга, Германиядан

Испанияга, Америкада – АКШ менен Канаданын ортосунда, Мексикадан АКШга, Азияда – Япония менен Таиланддын ортосунда. Дүйнө бөлүктөрү боюнча алганда Америка-Европа, Европа-Азия боюнча туристтик агымдар байкаларлык көрсөткүчкө ээ.

БТУнун маалыматы боюнча, дүйнөлүк туризмдин географиялык түзүлүшүндө кабыл алган туристтердин саны боюнча (2005-жылга карата) биринчи ондукка төмөнкү өлкөлөр кирет: Франция (76 млн), Испания (55,6 млн), АКШ (49,4 млн), Кытай (46,8 млн), Италия (36,5 млн), Улуу Британия (30 млн), Мексика (21,9 млн), Германия (21,5 млн), Түркия (20,3 млн) жана Австрия (19,9 млн). Ал эми туристтерди кабыл алуу менен эң көп пайда тапкан өлкөлөрдүн ондук курамы да ушундай эле, болгону алардын орду алмашып кетет (Мексиканын ордуна Греция кирет): АКШ (81,7 млрд АКШ доллары), Испания (47,9 млрд), Франция (42,2 млрд), Италия (35,4 млрд), Улуу Британия (30,7 млрд), Кытай (29,3 млрд), Германия (29,2 млрд), Түркия (13,2 млрд), Австрия (15,5 млрд) жана Греция (13,7 млрд). Албетте, айрым орун алмашууларды же кээ бир гана өлкөлөрдүн кошулуусун (же чыгуусун) эсептебегенде, бул ондук курам көп жылдардан бери дээрлик толук абалда сакталып келе жатат.

Ошентип, дүйнөлүк туризм индустриясынын өсүү темпи акыркы жылдары алдын ала айтылган божомолдоолордон да ашып түштү. Анын дүйнө аймактарында, өлкөлөрүндө социалдык-экономикалык жактан өнүгүүгө, саясий жактан турукташууга, мамлекеттердин жана элдердин ортосундагы достук жана иштиктүү мамилелердин чыңдалышына кошкон салымы чечүүчү мүнөзгө ээ болууда. Айрыкча, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө кошумча жумушчу орундарын түзүү аркылуу кедейчилик менен күрөшүүдө жардамы зор.

Мындан ары да эл аралык туризм аймактык өнүгүү, тышкы базарга чыгуу, экономиканын тармактык түзүмүн өркүндөтүү, тарыхый-маданий эстеликтерди коргоо, жаратылыш байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу жана байытуу фактору катары өнүгө берет.

Ошону менен бирге эле дүйнөлүк туризм өзүнүн өнүгүү жолунда глобалдык жана аймактык масштабдагы терс таасирлерге дуушар болуп келет. 2001-жылы 11-сентябрдагы АКШнын Нью-Йорк жана Вашингтон шаарларындагы ири террористтик акт, 2002-жылдагы Чыгыш жана Түштүк-Чыгыш Азиянын территориясын (негизинен Кытайды) камтыган атиптүү пневмония оорусу, 2003-жылы ошол эле чөлкөмдө байкалган куш тумоосу дүйнө өлкөлөрүнүн ортосундагы катташууларды кескин кыскартты жана чектөөчү жаңы эрежелерди киргизүүгө мажбур кылды. Муну менен катар чоң өлчөмдөгү экономикалык чыгымдарды алып келди. Ушундан улам биринчи кезекте туризм индустриясы катуу жабыр тартты: вирус таркалган өлкөлөрдө туристтердин агымы 40-50%га (кээ бир өлкөлөрдө 70%га) кыскарган. 2004-жылы 26-декабрда Инд океанын жээк бойлоп жайгашкан Азия жана Африканын 15 өлкөсү (негизинен Индонезия, Индия, Шри-Ланка, Мальдивдер, Сейшель аралдары) адамзат тарыхындагы ири табигый балакет – цунами жана анын негизинде болгон суу каптоодон жабыр тартты. Чоң чарбалык гана эмес, көп сандаган курмандыктар да болду. Түштүк-Чыгыш жана Түштүк

Азияда туристтик сезондун кызыган мезгили болгондуктан, миндеген чет элдик туристтер курман болушту же дайынсыз жоголду.

Мындан тышкары дүйнөлүк туризм чөйрөсүндө негизинен аймактык же мамлекеттик деңгээлде, бирок туруктуу мүнөзгө айланган же айланып бараткан төмөндөгүдөй көйгөйлүү маселелерди (проблемаларды) келтирүүгө болот:

-көпчүлүк мамлекеттердин социалдык-экономикалык жактан артта калуусу, ошого ылайык инфраструктуранын, биринчи кезекте, транспорттук жана байланыш торчолордун начар абалы же жоктугу, эл аралык туризм индустриясынын территориялык бирдей эмес өнүгүүсү жана жайгашуусу;

-ыңгайсыз табыгый шарттарга байланыштуу чоң аянттардын туризм тармагы үчүн жараксыздыгы (чөлдөр, татаал рельефдүү бийик тоолор, жунгли токойлору ж.б.);

-кээ бир аймактардагы жана өлкөлөрдөгү саясий абалдын курчугу, саясий жана социалдык-экономикалык туруктуулуктун жоктугу (Жакынкы Чыгыштагы Израиль менен Палестинанын ортосундагы көп жылдык чыр-чатак, Афганистан, Ирак, Ливан, Сомали, Судан ж.б.);

-айрым өлкөлөрдө экономикалык кызыкчылыктан да идеологиялык кызыкчылыктын үстөмдүк кылышы, андан улам чет элдик туристтерди кабыл алууга кызыкчылыктын жоктугу (Иран, Камбоджа, КЭДР ж.б.);

-эл аралык терроризм жана диний экстремизм, кылмыштуулуктун жогорку деңгээли (алсак, Сомали өлкөсү акыркы мезгилдерде дүйнөгө дениз каракчылары менен таанымал болууда);

-медициналык-ветеринардык мүнөздөгү коркунучтардын болуп туруусу (куш тумоосу, атиптүү пневмония, чочко тумоосу ж.б.) жана айрым аймактарда (айрыкча, Африка континентинде) туруктуу инфекциялык оорулардын таркалышы;

-экологиялык маселелердин курчушу жана табигый-географиялык себептен чыгуучу коркунучтардын бат-бат кайталанышы (жер титирөөлөр, суу басуулар, жер көчкүлөр, селдер, кургакчылык, токойлордун өрттөнүүсү ж.б.);

-маданий-тарыхый эстеликтерди коргоо маселелери;

-айрым өлкөлөрдөгү жергиликтүү калктардын чет элдиктерге болгон терс мамилелери (көз караштары).

Жогоруда келтирилген көйгөйлүү маселелерди чечүү бардык мамлекеттердин бир нуктагы иш-аракеттерин талап кылып, эл аралык деңгээлде саясий, социалдык-экономикалык, укуктук-уюштуруучулук иш-чараларды аткарууну шарттайт. Мында, албетте, эл аралык уюмдардын, биринчи кезекте БУУ, БТУ сыяктуу ири уюмдардын чечимдери, сулуштары, мамлекеттердин жеке демилгелери чоң мааниге ээ.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Дүйнөлүк туризмдин акыркы жылдардагы өнүгүү тенденцияларына мүнөздөмө бер.

2. Эл аралык туризмдин ургаалдуу өнүгүү темпи кандай факторло менен түшүндүрүлөт?

3. Дүйнөлүк туризмдин өнүгүүсүнө аймактык (дүйнө бөлүктөрү боюнча) талдоо жүргүз.

4. Эл аралык туристтик агымдардын негизги географиялык багыттарын көрсөт жана негиздеп бер.

5. Туристтерди кабыл алуу жана туризмден пайда табуу боюнча өлкөлөрдүн ондугун негиздеп бер.

6. Азыркы эл аралык туризмдин алдында кандай көйгөйлүү маселелер турат жана аларды чечүү кандай иш-чараларды талап кылат?

7. Эл аралык туризмдин өнүгүшүнө өзгөчө терс таасир берген фактор кайсы?

3.2. Дүйнө бөлүктөрүнүн эл аралык туризмдеги орду жана мааниси

Дүйнө бөлүктөрү географиялык орду, табигый өрчүүсү, тарыхый, социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүүсү, этнографиялык, диний ж.б. өзгөчөлүктөрү боюнча ар кандай деңгээлдеги туристтик потенциалга жана туризм тармагынын өнүгүү келечегине ээ.

Өлкөлөрдүн деңгээлинде туристтик потенциалдын өлчөмүн төмөндөгүдөй мыйзам ченемдүүлүктөр аныктап турат: өлкөнүн территориясынын аянты, ортоңку кеңдиктерде орун алышы, деңизге чыгуу мүмкүнчүлүгү, рельефинин жана ландшафтынын ар түрдүүлүгү, экологиялык жактан коопсуздугу, белгилүү тарыхый-маданий эстеликтердин болуусу, туризм тармагынын өнүгүү этабы жана деңгээли ж.б. Мына ушуга байланыштуу эл аралык туризмдин өнүгүүсүндө жана жайгашуусунда «абсолюттук артыкчылык» түшүнүгү чечүүчү ролду ойнойт. Чындыгында айрым өлкөлөр аймактагы тутумдаш факторлорго ылайык туризм жаатында айкын артыкчылыктарга ээ. Алсак, батыш европалык мамлекеттер Европа аймагында бири-бири менен жакын жайгашышы, тарыхый бирге өнүгүүсү, экономикалык жактан бирдей жетишкендиги, жалпы инфраструктуралык (анын ичинде транспорттук, маалыматтык, финансылык ж.б.) өнүгүүлөргө байланыштуу туризмди өнүктүрүү боюнча көп мүмкүнчүлүктөргө ээ. Айрым мамлекеттер территориясынын чондугу, ага удаа туристтик ресурстардын ар түрдүүлүгү менен артыкчылыкта болушат (мисалы, Орусия, АКШ, Канада, Кытай, Бразилия, Индия ж.б.). Кээ бир өлкөлөр территориясында бир же бир нече өзгөчө (уникалдуу) табигый же маданий объекттин жайгашышы менен айырмаланат. Алсак, АКШдагы Ниагара шаркыратмасы, Колорадо даңгиси, Непалдагы Жомолунгма чокусу, Египеттеги пирамидалар, Индиядагы Таж-Махал, Франциядагы Эйфель мунарасы, Грециядагы Акрополь, Италиядагы Колизей ж.б. Жаратылыштын же адамзат коомунун мындай оригиналдуу табериктери бир максаттуу суроо-талаптарды жаратып, туризм базарында монополиялык абалды ээлейт.

Демек, дүйнөнүн аймактары, өлкөлөрү табигый-географиялык, тарыхый-экономикалык өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө ылайык белгилүү бир туристтик кубатка ээ болуу менен эл аралык туризм базарында тиешелүү орунду ээлеп турушат. Ар бир аймак (өлкөлөр тобу), өлкө өздөрүнө гана

тиешелүү “тартуучу” касиеттеги нерселерге, кубулуштарга, окуяларга, улуттун сыймыгы болгон табериктерге, туризм үчүн мүнөздүү белгилерге (өзгөчөлүктөргө) эгедер.

Эми дүйнө бөлүктөрүнүн туристтик потенциалына кыскача мүнөздөмө берип өтөбүз.

Европа байыркы цивилизациянын очогу катары туризм индустриясынын мекени болуп эсептелет. Эл аралык туризмге катышуучулардын 60%дан ашыгы, жалпы түшкөн кирешенин 55%дан көбү ушул аймакка таандык. Учурда туризм тармагынын ургаалдуу өнүгүшүнө аймактын ыңгайлуу географиялык абалы, табигый-рекреациялык байлыктары, социалдык-экономикалык кубаты, тарыхый-маданий потенциалы, өлкөлөрдөгү саясий туруктуулук, транспорттун бардык түрлөрүнүн кеңири жайылышы ж.б. көптөгөн факторлор көмөк көрсөтүүдө.

Бай тарыхы бар Европа мамлекеттеринин баары тарых жана маданият жаатында таанып-билүү туризминин баалуу ресурстары болуп саналат. Мында Австрия, Бельгия, Германия, Греция, Испания, Италия, Нидерланддар, Португалия, Улуу Британия, Франция сыяктуу мамлекеттердин адамзаттын бүтүндөй басып өткөн жолун чагылдырган дүйнөлүк маанидеги археологиялык, архитектуралык жана этнографиялык (фольклордук, диний ж.б.) эстеликтерин мисал катары караса болот.

Ошондой эле адамзат коомунун миндеген жылдар бою чарбачылык ишмердүүлүгүнө, калктын жыш жайгашканына карабастан, Европанын табигый жактан жакшы сакталган аймактары дүйнөлүк экологиялык туризмде атаандаштык мүнөзгө ээ.

Европа союзунун түзүлүшү, акыркы мезгилдерде анын географиясынын кеңейиши (Шенген макулдугунун негизинде өлкөлөр ортосундагы визалык режим алынып салынган), мамлекеттердин санынын көптүгү жана территориясынын чакандыгы, алардын ортосундагы көп жактуу байланыштар, карым-катнаштар, транспорттук торчонун жыштыгы жана жогорку тейлөө деңгээли, чек ара формалдуулуктарынын жоюлушу ички европалык туристтик алмашууларга зор шарттарды түзүп отурат. Айрыкча, Европанын батыш жана түштүк бөлүктөрү көрүнүктүү орунга ээ. Алсак, Түндүк Европа мамлекеттеринин жашоочулары өздөрүнүн дем алууларын массалык түрдө Түштүк Европанын Жер Ортолук деңизинин жээктеринде өткөрүшөт.

Туристтик потенциалы боюнча дүйнөлүк туризм базарында уникалдуу продукциясы менен белгилүү (даңктуу) географиялык сегменттерге (мамлекеттерге) төмөнкүлөр кирет: Австрия (тоо лыжасы), Ватикан (католик чиркөөсүнүн дүйнөлүк борбору), Исландия (мөңгүлөрдүн, кратерлердин, гейзерлердин, ысык булактардын өлкөсү), Испания (деңиз боюнда эс алуу, коррида ж.б.), Италия (Рим империясынын эстеликтери, Венеция, Пиза мунарасы ж.б.), Норвегия (табигый фьорддор), Улуу Британия (Букингем сарайы ж.б.), Финляндия (Уюлдук тегерекке саякат, Санта Клаустун айылы ж.б.), Франция (Эйфель мунарасы, Лувр, Ницца, Француз Ривьерасы ж.б.).

Бирок акыркы жылдары Азияга, башка дүйнө бөлүктөрүнө эл аралык туристтик агымдын бурулушу (багыт алышы) менен Европанын дүйнөлүк туризм базарында үлүшү азайып, өсүү темпи дээрлик бир орунда туруп калды. Бул аймактын туристтик продукциясынын «эскириши» («картаюусу») менен да түшүндүрүлөт. Муну менен катар акыркы мезгилдердеги Европанын саясий картасындагы өзгөрүүлөр дүйнөлүк жана ички европалык туристтик агымдардын өзгөрүшүнө алып келди. Жаңы пайда болгон Словения, Хорватия, Черногория сыяктуу мамлекеттер ыңгайлуу табигый-климаттык шарттары, жеткиликтүү сервистик тейлөөлөрү, ага болгон баалардын төмөндүгү менен сырттан туристтердин көп катмарын тартышууда. Болгария, Венгрия, Польша жана Чехия тарабынан да эл аралык туризмде татыктуу орундарды эзлөө үчүн үзүрлүү аракеттер болуп жатат.

Азия – эл аралык туризмдин дүркүрөп өнүгүп жаткан дүйнө бөлүгү, контрасттардын аймагы: мында Жер шарынын эң бийик (Жомолунгма чокусу) жана эң төмөн жери (Өлүк деңиз чөлкөмү), эң чоң Араб жарым аралы, эң узун Федченко тоо-өрөөн мөңгүсү (Тажикстан), эң суук уюлу (Оймякон, Орусия), эң чоң (Каспий), эң туздуу (Өлүк деңиз) жана тузсуз (Байкал) көлдөрү, ошондой эле эң бай да (Япония) жана кедей да (Афганистан, Бангладеш ж.б.) өлкөлөрү жайгашкан.

Жалпысынан Азия континентине туристтерди «тартуучу» күч катары төмөнкү факторлорду атоого болот:

-территориясынын кеңдиги (Азия – эң чоң дүйнө бөлүгү) жана геоморфологиялык түзүлүшүнүн ар түрдүүлүгү. Гималай тоолорунун чегинде жайгашкан Бутан, Индия, Кытай, Непал, Пакистан сыяктуу мамлекеттер тоо туризми үчүн абдан ыңгайлуу жана кызыктуу. Аталган тоо түзүмүндө 7600 м ден жогору 30дан ашык чоку жайгашып, “альпинизмдин меккеси” атына ээ;

-Азиянын жээктерин үч океан (Түндүк Муз, Тынч жана Инд) жана алардын көптөгөн деңиздери чулгап турат;

-территориясы бардык климаттык алкактарга жана жаратылыш зоналарына ээ болгондуктан, ландшафттары өтө ар түрдүү, табигый мурастарга бай;

-адамзат коомунун өнүгүшүнүн ар кандай доорлорун чагылдырган тарыхый жана маданий эстеликтер көп, дүйнөлүк маанидеги ыйык жерлер, зыяратчылыктын борборлору жайгашкан;

-аймактын элдеринин расалык, улуттук, этникалык өзгөчөлүктөрү өтө ар түрдүү, алар маданияты, жашоо баалуулуктары, тилдери, диндери, үрп-адаттары боюнча бири-биринен кескин айырмаланат. Мында Индонезия дүйнөдөгү эң көп улуттуу өлкө катары белгилүү. Ал эми Индия, Кытай, Япония сыяктуу өлкөлөр – маданий-таанып-билүү туризминин өзгөчө ресурстары (багыттары). Алардын философиялык көз караштарынын, дүйнө таанымынын жаралышы көп кылымдык тарыхка ээ.

-Азияда калкынын саны эң көп (Кытай, Индия) жана калкы тез өсүп жаткан (Индонезия, Пакистан, Япония ж.б.), ошону менен катар

экономикалык өнүгүүсү ургаалдуу темпте бараткан (Япония, Түштүк Корея, Сингапур, Малайзия, Кытай, Таиланд) өлкөлөр жайгашкан.

Азия эл аралык туристтик көрсөткүчтөр боюнча дүйнөдөгү алдыңкы аймактарга кирет. Бул андагы көп мамлекеттердин экономикасынын ыкчам өнүгүшү, тышкы экономикалык жана саясий байланыштарынын кеңейиши, транспорт торчосунун оңолушу, тейлөө чөйрөсүнүн тармактык жана сапаттык жактан жакшырышы, азиялык меймандостуктун өзгөчө касиети, жаратылыш жана маданий дүйнөсүндө туризм тарабынан али ачыла элек «ак тактар» көп экендиги менен түшүндүрүлөт. Ошону менен бирге аймактын бир катар өлкөлөрүндө (Кытай, Малайзия, Сингапур, Таиланд ж.б.) эл аралык туризмдин өнүгүшү өлкөнүн ачык экономикасынын башкы кадамы болуп калды. Бул багытта Кытай өзгөчө орунда турат. Божомолдоолор боюнча, Кытай чет элдик туристтердин саны боюнча жакынкы арада дүйнөдө 1-орунга чыгат.

Туристтик дарамети боюнча дүйнөлүк туризм базарында өзүнө тийиштүү ресурстарга эгедер мамлекеттердин курамына төмөнкүлөр кирет: Индия (инди философиясы, кедейлик менен байлыктын айкалышы, Таж-Махал ж.б.), Индонезия (аракеттеги жанар тоолор, комодо ажыдаарлары ж.б.), Кытай (Улуу Кытай чеби, кытай философиясы, табышмактуу Тибет, социалисттик рыноктун жетишкендиктери ж.б.), Түркия (Чыгыш менен Батыштын айкалышы, Анталия, Каппадокия, Памуккале, түрк ашканасы, түрк мончосу ж.б.), Япония (япон элинин тарыхы, философиясы жана маданияты, Фудзияма, азыркы замандын мегаполистери, урбанизация инфраструктурасы ж.б.).

Туристтик келип-кетүүлөрдүн саны боюнча аймакта Кытай алдыңкы орунда турат. Мисалы, 2004-жылы чет элдик туризмдин өсүү темпи бул өлкөдө 24%ды (40 млн дон ашык) түзгөн жана мындай темп азыркы мезгилге чейин сакталып келе жатат. Индия, Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиландда ири жетишкендиктер жаралууда. Азиянын бул өлкөлөрүнүн туристтик базарынын негизги өнөктөштөрүнө Европа мамлекеттери менен катар (алардын ичинен мурунку метрополиялар – Германия, Италия, Нидерланддар, Португалия, Улуу Британия, Франция өзгөчө орунду ээлейт) АКШ, Канада да кирет.

Ал эми Азиянын батыш бөлүгүндө туризм тармагынын өнүгүшү боюнча алдыга чыккан өлкөлөргө БАЭ, Израиль, Сауд Аравиясы жана Түркия кирет.

Африкада туризм жаатындагы алгылыктуу жылыштар акыркы 15-20 жылда башталды. Бул багытта туруктуу өсүүгө ээ болгон өлкөлөргө Египет, Кения, Марокко, Танзания, ТАР, Тунис кирет.

Континент, албетте, буга чейин байыркы тарыхый эстеликтер, же Египеттеги пирамидалар жана сфинкстер – адамзат коомунун эң эски курулмалары менен даңкталып, таанымал болуп келди. Бүгүнкү күнү аймак мындан тышкары чет элдик туристтерди тартуу боюнча экологиялык (зоотурлар), окуялуу-экзотикалык, промыселдик багыттар боюнча артыкчылыкка ээ болууда. Тактап айтканда, Африка түздүктө жашаган ири жаныбарларды туризмде «пайдалануу» менен дүйнөлүк туристтик базарда өзгөчө сегментти – сафари-турду сунуштап

жатат. Ботсвана, Кения, Намибия, ТАР, Уганданын зор аянттарды ээлеген улуттук парктарында арстан, леопард, кабылан, пил, бегемот, буйвол, керик, жираф, зебра, крокодил сыяктуу ири айбандарга жакын аралыкта байкоо жүргүзүүгө, фото- жана видеоаппараттар менен "анчылык" кылууга мүмкүнчүлүктөр бар. Мадагаскар аралынын жаратылыштык-туристтик ресурстары да экотуристтер үчүн өзгөчө кызыгууну туудурат. Аралда өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн көптөгөн эндемиктери жашаган 13 улуттук парктары жана резерваттары туристтерди кабыл алат.

Ошондой эле Африкада жашаган ар түрдүү маданияттагы, диний ишенимдеги элдер, уруулар, алардын чарбалык турмушу да (мисалы, бушмендер, пигмейлер) туристтик жактан зор кызыгууну пайда кылат.

Америка туризм жааты үчүн али толук ачылып бүтө элек аймак болсо да, туристтик агымдын келиши боюнча 2-орунда турат (Европадан кийин). Мында туристтик келип-кетүүлөрдүн негизги бөлүгү (60-70%ы) Түндүк Америкага тиешелүү. Борбордук Америкада да туристтик бизнес алкагында талбас аракеттер болууда. Гватемала, Коста-Рика, Куба, Панама, Сальвадор өндүрүш өлкөлөрдө туризмдин жылдык өсүү темпи 10-15%дын тегерегинде келе жатат.

Туризмдин чыгуу жана кирүү боюнча агымдарынын эң чоң базары АКШга таандык. Бул өлкөгө жылына 50 млн дон ашык туристтер келип-кетишет. Бул ички рыноктун кендиги, жалпы жана туристтик инфраструктуранын жогорку деңгээлде өнүккөндүгү, калктын көпчүлүк катмарынын бакубат жашоосу, социалдык абалдын жакшырышы менен түшүндүрүлөт. Ошону менен бирге туристтерди тартуучу факторлордун катарына төмөнкүлөр кирет: адамзаттын өнүгүү жыргалчылыгы, мегаполистер, улуттук парктар (анын ичинде белгилүү Йеллоустон паркы дүйнөдөгү эң чоң гейзерлер түзүмү менен даңктуу), Ниагара шаркыратмасы, Гранд-Каньон даңгиси, Калифорниянын кумдуу жээктери, Сан-Диего оюн-бизнес борбору, Лос-Анджелестеги «Голливуд» жана «Диснейленд» ж.б.

Түштүк Америка уникалдуу табигый жана маданий ресурстарга ээ. Башкача айтканда, бул аймакта дүйнөдөгү эң бийик шаркыратма — Анхель (Венесуэла), суусу мол Амазонка дарыясы (Бразилия), эң чоң Маражо дарыя аралы (Бразилия), Галапагос аралдары жана алп таш бакалар (Эквадор), ошондой эле инктердин байыркы цивилизациясынын калдыктары ж.б. жайгашкан. Бирок азырынча бул чөлкөмдүн эбегейсиз зор туристтик потенциалы начар инфраструктурага байланыштуу талапка ылайык өздөштүрүлө элек.

Австралия жана Океания акыркы мезгилдерде туризм үчүн өтө кызыктуу чөлкөм катары таанымал болуп калды жана келечекте эл аралык туризмдеги анын орду кеңее берүүсү анык.

Австралия — Түштүк жарым шарда жайгашкан геологиялык өнүгүүсү (анда жаш катталыш тоолор, аракеттеги жанар тоолор, азыркы мөңгү каптоо жок), биологиялык ар түрдүүлүгү боюнча уникалдуу материк. Өсүмдүктөр дүйнөсүнүн 75%ы эндемик болуп саналат. Ал эми жаныбарларынын 90%ы ушул аймакка гана тиешелүү. Өлкөнүн ыңгайлуу

климаттык шарттары, деңиз суусу, жакшы жолго коюлган туристтик тейлөөсү менен катар бийик эвкалипт токойлору, коралл рифтери, кенгурулар, торболуу аюу, коала, өрдөк тумшук, эму төө кушу ж.б. туристтердин аймакка сапар тартууга кызыгууларын жаратат.

Ал эми Океания экватордук, тропикалык жана субтропикалык алкактарда жайгашкан аралдар дүйнөсү болуп саналат. Туризм жаатында Вануату, Гавай, Жаңы Гвинея, Жаңы Каледония, Мариана ж.б. аралдар белгилүү жана алар азыркы эл аралык активдүү туристтик агымдардын багыты болуп калууда. Бул аймакта туриздин өсүү темпи жылда 10%дан түшпөй келет.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Дүйнө бөлүктөрүнүн туристтик потенциалы кандай факторлор менен аныкталат?
2. Экономикадагы «абсолюттук артыкчылык» түшүнүгүн туризмдин мисалында негиздеп бер.
3. Европанын туристтик дараметине мүнөздөмө бер.
4. Орусияда туризм тармагынын өнүгүүсү кандай факторлор менен шартталат?
5. Азиянын туристтик потенциалы кандай?
6. Африканын туристтик дараметин негиздеп бер.
7. Американын туристтик потенциалы кандай ресурстар менен белгилүү?
8. АКШнын туризм индустриясынын өсүп-өнүгүүсүн кандай факторлор аныктап турат?
9. Австралия жана Океаниянын туристтик мүмкүнчүлүктөрүнө мүнөздөмө бер. Дүйнөнүн башка аймактарынан айырмалаган өзгөчөлүктөрү кайсылар?

3.3. Түркия – туризм индустриясы өнүккөн өлкө

Түркия дүйнөлүк алкакта ири туристтик потенциалга ээ болуу менен азыркы мезгилде эл аралык туристтик базарда артыкчылыктуу чекти ээлейт. Туризм тармагынын өнүгүү темпи боюнча дүйнөдө алдыңкы орундарда турат.

Туризмдин өнүгүү өбөлгөлөрү. Өлкөдө туризм индустриясынын тез арада калыптанышына, дүркүрөп өнүгүшүнө төмөнкү себептер ачык далил болот:

1. Түрк калкы байыркы көчмөн эл катары жер кыдырууга шыктуу, саякатка ынтызар. Алар илгертен эле саякат аркылуу агартуу иштерин жүргүзүп, билимин, маданиятын жогорулатып келишкен. Тарыхта дүйнө кыдырып, анын жыйынтыгы боюнча кызыктуу чыгармаларды жараткан түрк саякатчылары белгилүү. Алардын катарына деңиз саякатчысы Сейди Али Реис (1498-1562), Катип Челеби (1608-1656), Челеби олуя (1611-1683) ж.б. кирет.

2.Түркия зор масштабдагы рекреациялык потенциалга ээ жана бул көрсөткүч боюнча дүйнөдөгү кубаттуу туристтик аймактарга кирет. Өлкө ар түрдүү сандагы жана сапаттагы табигый ресурстарга, дүйнөлүк маанидеги тарыхый-маданий эстеликтерге бай. Аны ири цивилизациялардын (мисалы, Византия жана Оттоман империяларынын) очогу, Батыш менен Чыгыштын салттарынын уникалдуу аралашмасы, эки маданияттын көпүрөсү, кылымдык салт-санаалардын жана жаңы идеялардын өлкөсү катары кароого болот. Жагымдуу субтропикалык климат туристтерди жылдын көпчүлүк айларында (негизинен май айынан тартып, сентябрь айына чейин) кабыл алууга шарт түзөт. Тоолуу аймактар туризмдин кышкы түрлөрүн уюштурууга ыңгайлуу.

3.Түркиянын ыңгайлуу географиялык абалы бүткүл дүйнөдөн, айрыкча, Европадан, Азиянын башка чөлкөмдөрүнөн, Африкадан меймандар келип-кетүүсүнө илгертен бери өбөлгө түзүп келет. Өлкөнүн жайгашуу абалы табигый-географиялык жактан да, экономикалык, саясий-стратегиялык жактан да өтө ыңгайлуу:

-Кичи Азия жарым аралында Европа менен Азиянын тогошкон жеринде жайгашкан;

-Кара жана Жер Ортолук деңиздерине чыгуу мүмкүнчүлүгү жана эл аралык кеме катнашынын маанилүү өтмө жолдору (Босфор жана Дарданеллдер кысыктары) бар;

-өлкөнүн территориясы аркылуу дүйнөлүк масштабдагы авиа (Стамбулдагы “Ататүрк” эл аралык аэропорту) жана автожол транзит каттамдары өтөт;

-байыркы Улуу Жибек жолунун негизги бутактары жайгашкан.

4.Түркия 1990-жылдардан баштап постсоветтик мейкиндикте пайда болгон туристтик арбын суроо-талапка өз убагында жеткиликтүү сунуш түзүп, ийкемдүү, салыштырма арзан баадагы, жақшы сапаттагы тейлөөнүн натыйжасында рыноктун жаңы «көңдөйүн» ийгиликтүү түрдө ээлей алды. Башкача айтканда, мурунку СССРдин (айрыкча Орусия, Украинанын) сыртка чыгуучу атуулдары үчүн Түркия биринчи “алыскы чет өлкө” катары таанылып, алгачкылардан болуп аларга эңсеп жүргөн чыныгы “капиталисттик” эс алууну тартуулады. Мындай позицияны ушул күнгө чейин туруктуу кармап келе жатат. Бүгүнкү күнү Анталия, Алания, Белек, Кемер, Сиде сыяктуу курорттордо дем алуучулардын, Стамбулдагы шоп-турлардын катышуучуларынын басымдуу бөлүгүн мурунку СССРдин атуулдары түзөт.

Өлкө боюнча жалпы маалыматтар. Түрк Республикасы – демократиялык, динге негизделбеген, унитардык түзүлүштөгү мамлекет. Мындай саясий түзүм 1923-жылы Мустафа Кемал Ататүрктүн жетекчилиги менен түзүлгөн.

Аянты – 780,6 миң чарчы км.

2005-жылы калкы 72,6 млн адамды түзгөн.

Өлкөнүн борбору – Анкара шаары.

Мамлекеттик тили – түрк тили.

Акча бирдиги – жаңы түрк лирасы.

Административдик-аймактык жактан өлкөнүн территориясы 8 виалетке бөлүнөт.

Мамлекеттик чек арасынын кургактыктагы узундугу 2875 км д түзүп, төмөнкү мамлекеттер менен чектешет: түндүк-чыгышта – Грузия (276 км), чыгышта – Армения (325), Азербайжан (18), Иран (529), түштүк чыгышта – Ирак (378) жана Сирия (872), батышта – Греция (203), түндүк батышта – Болгария (269).

Улуттук маанидеги майрамдарга төмөнкүлөр кирет: 1-январь – Жаңы жыл, 23-апрель – Улуттук көз карандысыздык күнү, 19-май – Жаштардын жана спорттун күнү, 30-август – Жеңиш күнү, 29-октябрь – Республиканын түзүлгөн күнү – негизги мамлекеттик майрам, 10-ноябрь – Түрк Республикасынын негиздөөчү – Кемал Ататүрк дүйнөдөн кайткан күн, бул күнү саат 9.05те өлкөнүн бардык атуулдары биринчи президентинин жаркын элесине таазим этишип, эскеришет (көчөлөрдө кыймыл токтоп, бир минута унчукпай турушат).

Түркиянын калкы курактык жактан салыштырмалуу жаш: 25,5%ын 15 жашка чейинкилер түзөт. Өкмөттүк документтерге ылайык, жашоонун орточо узактыгы эркектер үчүн 68,9, аялдар үчүн 73,8 жашты түзөт (жалпысынан 71,3 жаш). Билим берүү 6 дан 15 жашка чейин милдеттүү жана акысыз жүргүзүлөт. Билимдүүлүк деңгээл эркектер үчүн 95,3%, аялдар үчүн 79,6% (жалпысынан 87,4%). Аялдар боюнча мындай төмөнкү көрсөткүч өлкөнүн түштүк-чыгыш аймактарында жашаган араб жана күрд коомдоруна таандык.

Калктын улуттук курамында түрктөр басымдуулук кылат. Алардан тышкары көп сандуу этникалык топторго күрддөр, черкестер, арабдар, гректер, армяндар, еврейлер ж.б. кирет. Бирок эл каттоодо этникалык өзгөчөлүктөр эске алынбагандыктан, улуттук курам боюнча так маалыматтар жок.

Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Европада жумушчу күчүнө суроо-талап көбөйгөндүгүнө байланыштуу Түркиянын көп атуулдары Европа өлкөлөрүнө эмиграция болушкан. Азыр алар кээ бир мамлекеттерде (өзгөчө Германияда) көрүнүктүү диаспораларды түзүшөт.

Калктын 99%ы – мусулмандар, алардын 75%дан ашыгы исламдын сүннөт бутагын тутунушат. Христиан, иудаизм ж.б. диндегилер аз санда. Конституция боюнча эл эркин дин тутунууга укуктуу. Дин мамлекеттен ажыратылган, диний уюмдар саясий иштерге катышпайт. Диний кийимдерди (хижаб) мамлекеттик мекемелерде, мектептерде, жогорку окуу жайларында кийүүгө мыйзам тарабынан тыюу салынган.

Бүгүн Түркия ургаалдуу өнүгүү жолунда баратат. Дүйнөлүк аренада, өзгөчө Батыш Азия, Жер Ортолук деңиз чөлкөмүндө, түрк тилдүүлөр дүйнөсүндө көрүнүктүү саясий-экономикалык роль ойнойт. БУУну негиздөөчүлөрдүн бири жана бүгүнкү күндөгү активдүү мүчөсү. Ислам конференциясы, Экономикалык кызматташуу жана өнүгүү, Европада коопсуздукту камсыз кылуу жана кызматташуу ж.б. аймактык уюмдардын мүчөсү. 1952-жылдан бери НАТОнун курамында. Азыркы мезгилде Европа союзуна кошулуу боюнча кызуу аракеттер болуп жатат.

Табигый-географиялык өзгөчөлүктөрүнө байлашышкан туризм ресурстары. Түркия Кичи Азия (же Анадолу) жарым аралында жайгашып (бир аз бөлүгү Европа чегинде), түндүгүнөн Кара, батышынан Эгей жана түштүк жагынан Жер Ортолук деңиз (түрктөр Ак деңиз деп аташат) менен чулганып турат. Жээк сызыгынын узундугу 8,5 миң км.

Территориясынын батыштан чыгышка карай узундугу 1600 км ден ашуун, туурасы 800 км болуп, тик бурчтукту элестетет.

Аз бөлүгү Европада жайгашкандыгына байланыштуу Түркия транс-континенталдык өлкө катары саналат.

Өлкөнүн *рельефи* туристтик ресурстардын жана шарттардын бай касиетин, ар түрдүүлүгүн, уникалдуулугун, контрасттуулугун, пейзаждуулугун аныктап турат. Анда тоолор жана бөксө тоолор басымдуулук кылып, негизинен эки кен бөксө тоонун – Кичи Азия жана Армян дөңсөөлөрүнүн чегинде жатат. Түндүк тараптан Кичи Азия жана Армян бөксө тоосунун бир бөлүгү Понтия тоолору менен курчалып турат. Түштүктө Тавр тоолору Анадолу дөңсөөсүн ороп жатат. Чыгыш тарапта бийик тоолор жана өчкөн жанар тоолор жайгашып, Түркиянын эн бийик Чоң Арарат (5165 м) чокусу орун алган.

Өлкө географиялык жактан 7 аймакка бөлүнөт: Мармар, Эгей, Кара деңиз, Ички Анадолу, Чыгыш Анадолу, Түштүк-Чыгыш Анадолу жана Ак деңиз.

Түркиянын территориясында азыркы күндөргө чейин активдүү жүрүп жаткан геологиялык процесстер (жер титирөөлөр ж.б.) жер кабыгындагы, рельефдеги ар түрдүү формаларды пайда кылган. Мисал катары төмөнкү объектилерди белгилеп өтүүгө болот: шаркыратмалар (Акташ, Гирлевик, Дуден, Манавгат, Тарсус, Тортум, Сарыйайла ж.б.), үңкүрлөр (Караин, Бузлук ж.б.), уникалдуу табигый түзүлүштөр – «перибажалар» (Каппадокия), «травертендер» (Памуккале) ж.б.

Пайдалуу кен байлыктарынан өлкөнүн туризм тармагы үчүн термоминералдык суулар жана дары баткактар өзгөчө мааниге ээ. Алардын саны 2000ден ашуун болуп, температурасы, минералдык курамы, шыпаалык касиеттери ар кыл жана тиешелүү багыттарда (суу мончосу, душ, бухара мончосу, баткак мончосу ж.б.) колдонулат. Негизги булактарга (суулардын температурасы орточо +30-35 С, кээ бир булактары +90 С чейин ысык) төмөнкүлөр кирет: Айдын, Анкара, Афионкарахисар, Балыкесир, Билежик, Болу, Бурса, Денизли, Диярбакыр, Дүзже, Измир, Кайсери, Кония, Күтахия, Кыршекир, Маниса, Мугла, Нигде, Самсун, Хатай, Чанаккале, Чанкыры, Эрзурум, Эскишехир.

Климаты – Түркиянын туристтик тармагынын негизги ресурсу жана байлыгы. Кең өлкөнүн климаты аймактар боюнча кескин айырмалуу. Батышта жана түштүктө субтропикалык жер ортолук деңиз климаты үстөмдүк кылып, жай айлары ысык жана кургак, кышы жеңил болот. Борбордук түздүктөрдө континенталдык климат орун алып, жайкысын ысык жана кургак, кышы суук, кар көп түшөт. Чыгыш райондорунда кескин континенталдык климат өкүм сүрөт.

Жаан-чачындардын өлчөмү да ар түрдүү. Деңиз жээк бойлоруна жылына орточо 600-1000 мм жаан-чачын түшөт. Түндүк-чыгыш тараптарынын климаты тоолуу рельефке байланыштуу жаан-чачындардын көп түшүшү менен мүнөздөлөт (3000 мм ге чейин). Өлкөнүн калган бөлүктөрүнө жаан-чачындын жаашы салыштырмалуу аз. Анадолу тайпак тоосунда 200-400 мм, Армян бөксө тоосунда 200-600 мм жаан жаайт. Кышкысын кар катмары 1500-2000 м бийиктиктеги тоолорду каптайт. Ал эми тоо этектерине кар аз түшүп, көп кармалбайт.

Көпчүлүк аймактарда туризмге ыңгайлуу аба ырайы 5-6 айга созулат. Жер Ортолук деңиз жана Эгей аймактарында май айынан тартып, октябрдын аягына чейин деңиз туризми менен алектенишет. Бул мезгилдерде деңиз суусунун ысыктыгы +20-28 С болуп турат. Мармар жана Кара деңиз чөлкөмдөрүндө 4 ай ичинде деңиз суусунун температурасы орточо +25 С та кармалып турат.

Ички суулары. Түркиянын дарыялар торчосу Кара, Мармар, Эгей, Жер Ортолук жана Каспий деңиздерине, Перс булуңуна, ошондой эле ички агым алаптарына (Ван, Туз ж.б.) таандык. Жайкы мезгилдин кургак болгондугуна байланыштуу өлкөнүн көпчүлүк бөлүктөрүндө тузсуз суунун жетишсиздиги байкалат. Ири дарыяларына Евфрат, Тигр (Перс булуңуна куят), Араке, Кура (Каспий деңизи), Ешил-Ирмак, Кызыл-Ирмак, Сакария, Чорух (Кара деңиз), Симав (Мармар деңизи), Гедиз-Чайи, Кичи жана Чоң Мендерес (Эгей деңизи), Аксу, Гөксу, Даламан, Жейхан, Көпрү, Сейхан (Жер Ортолук деңизи) кирет.

Өлкө көлдөргө өтө бай, алардын жалпы аянты 9861 чарчы км ди түзөт. Ири көлдөрдүн саны 300дөн ашат. Алар транспорт тармагында, сугат иштеринде, энергия алууда, ошондой эле туризмде кенири пайдаланылат (Ван, Дурус, Маньяс, Немрут, Сапанжа, Улубат, Хазар ж.б.). Алардын ичинен тереңдиги 150 м ди түзгөн Немрут кратер көлү дүйнөлүк маанидеги табигый укмуштарга кирет.

Өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн да рекреациялык жактан мааниси зор. Түркиянын аймагы тоолуу жана жаратылыш шарттары ар түрдүү болгондуктан, флора жана фаунасынын түрдүк курамы өтө ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Башкача айтканда, балыктардын 192, жерде-сууда жашоочулардын 18, жыландардын 36, кескелдириктердин 44, таш бакалардын 8, канаттуулардын 421, сүт эмүүчүлөрдүн 118 түрү бар.

Өлкөнүн жаратылыш дүйнөсү өзгөчө биоценозду түзгөн куш базарлары (же түркчө куш жаннаттары) менен данкталат. Аймактын гидробиогеографиялык (1,2 млн га суулуу жерлер бар) өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу куш жаннаттары дээрлик бардык жерде таралган: Акшехир, Ебер, Чавушчу көлдөрү жана Султан сазы (Ички Анадолу аймагы), Мармар (Эгей аймагы), Бурдур, Сугла (Ак деңиз аймагы), Акгөл, Гала, Маняс (Мармар аймагы), Балык көлдөрү (Кара деңиз аймагы). Аталган куш жаннаттарында канаттуулардын саны 10 миң ге барат. Негизинен өрдөк-каздардын бир нече түрлөрү, ак куу, фламинго, бир казан ж.б. учурайт.

Азыркы мезгилде түрк өкмөтү жаратылышты коргоого, анын ичинде уникалдуу фауна жана флора түрлөрүн сактап калууга көп көңүл бурууда. Өлкөнүн аймагында 20 корук жана улуттук парктар бар. Мындай мамлекеттик деңгээлдеги иш-аракеттердин максаты – өлкөнүн табигый байлыктарын сактап калуу жана ошол эле мезгилде аларды кыдырууга туристтердин кызыгуусун арттыруу.

Өзгөчө коргоого алынган зоналарга төмөндөгүдөй улуттук парктар кирет: Йозгат Чамлыгы, Каратепе-Аслантепе, Кызылжахамам-Согукусу, Маяс-Кушженети, Улудаг, Йедигеллер, Дилек жарым аралы, Срил тоосу, Кызылдаг, Термессос, Мунзур, Ковада көлү, Көпрүлү дангиси, Илгаз тоосу, Алтындере өрөөнү, Немрут тоосу, Бейшехир көлү, Качкар тоолору, Хатилла, Карагел-Сахара, Каз тоосу, Алтын Бешик үңкүрү, Хоназ тоосу, Мармарис, Саклыкент, Троя ж.б.

Мындан тышкары өзүнчө корулган аймактар бар: Фоча (Измир), Гөкова, Датча-Бозбурун, Көйжегиз-Далян, Фетхие-Гөжек (Мугла), Патара, Кекова, Белек (Анталия), Гөксу куймасы (Ичел), Памуккале (Денизли), Гөлбашы (Анкара), Ихлара (Аксарай). Мисалы, алардын катарында уникалдуу табигат керемети менен белгилүү болгон Памуккалени атоого болот. Бул жерде кальцийдин кычкылын камтыган ысык булактар аскалуу капталдарда акиташ чөкмөлөрүн жараткан. Минералдык туздарга бай суулар бийиктиктен агып түшүү менен ташка айланган аппак тектирчелерди пайда кылган. Бул сууларда Клеопатра чөмүлгөн деп айтышат. Дарылык касиеттери өтө жогору болгондуктан бир топ ден соолукту чыңдоочу ишканалар курулган.

Туристтердин көпчүлүк бөлүгү Түркияга деңиз суусуна түшүп, күнгө кактануу максаты менен келишет. Аларды деңиз бойлорунда жайгашкан төмөнкү курорттук шаарлар күтүп алышат: Алания, Анталия, Белек, Бодрум, Измир, Кемер, Кушадасы, Мармарис, Сиде ж.б.

Тарыхый-маданий өнүгүүгө байланышкан туристтик ресурстар. Түркия – ар кандай маданияттар аралашкан, Чыгыш менен Батыш тогошкон уникалдуу тарыхый-маданий борбор. Түрк элдеринин, Анадолу, Осман империясынын (грек-рим жана ислам маданиятынын уландысы), Европа элдеринин маданиятынын салт-санаалары байыртадан бери бири-бирине болгон таасири, аралашы азыркы күнгө чейин уланып келүүдө. Ар кандай тарыхый факторлор азыркы түрк маданиятын аныктоодо чоң роль ойнойт.

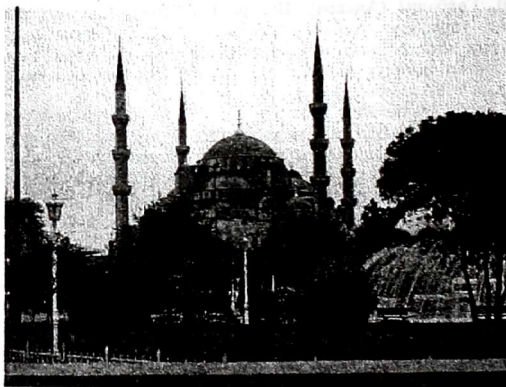
Түркиянын архитектуралык элементтери Рим, Византия, Осман, Оттоман империяларынын эстеликтеринен, жергиликтүү жана ислам салттарынын элементтеринен турат. Өлкөнүн тарыхый-маданий байлыктарынын көптүгү жана келечектүү дарамети кандайдыр бир эстеликтерди өзүнчө карап отурбастан, шаарларды, туристтик борборлорду бүтүн кароону талап кылат.

Анкара – Түркиянын административдик, саясий, экономикалык, маданий борбору. Шаарда тарыхый-маданий эстеликтер көп (театрлар, музейлер, галарейлар, айкелдер ж.б.), ошондой эле улуттук жана эл аралык маанидеги маданий иш-чаралар өткөрүлүп турат. Атап өтсөк, Анадолу цивилизациясынын музейи негизги тарыхый эстеликтердин

бири болуу менен XV кылымга таандык жабык базарда жайгашкан. Этнографиялык музейде улуттук маанидеги экспозициялар сакталуу (килемдер, улуттук кийимдер, идиш-аяктар, музыкалык аспаптар ж.б.). Архитектуралык эстеликтерден цитадель, Хажы-байрам мечити (XV кылым) жана рим мончолору баарынан кызыктуу. Малтепе дөнсөөсүнө курулган Мустафа Кемал Ататүрктүн күмбөзү өзгөчө көңүлдү бурат жана ички да, сырткы да туристтердин башкы зыярат кылуучу жайы болуп саналат.

Жалпысынан шаардын өзгөчө географиялык, тарыхый жана маданий абалы жыл сайын дүйнөнүн бардык тарабынан көптөгөн туристтерди тартууга шарт түзүп турат.

Стамбул – Түркиянын мурунку борбору, азыркы ири экономикалык, маданий, транспорттук түйүнү. Байыркы замандардан бери саякат, соода жана зыярат жолдорунун кесилишинде жайгашуу менен бүгүнкү күнгө чейин дүйнөлүк адамзат коомунун коммуникациялык борборлорунун бири болуп келүүдө.

9-фотосүрөт. Султанахмет мечити дүйнөлүк зыяратчылык туризмдин негизги борбору болуп саналат (Стамбул шаары, Түркия)

Автордун фотосүрөтү

Шаар биздин заманга чейинки 658-жылы негизделген. Дүйнөдөгү өнүгүү тарыхы боюнча уникалдуу шаар катары таанымал. Биринчиден, ал эки дүйнө бөлүгүндө – Европа жана Азияда жайгашкан; экинчиден, байыркы замандарда эки миң жылдын аралыгында шаар эки ири империялардын борбору болуп келген. Бул жерде Рим жана Византия империяларынын, Осман ээлигинин баалуу эстеликтери сакталып калган.

Натыйжада шаар байыркы тарых менен архитектуранын казынасына, ар түрдүү маданияттарды, өнүгүү доорлорун чагылдырган музей-шаарга айланган. Белгилүү архитектуралык эстеликтерге Топ-Капы сарайы, Султанахмет мечити, Ыйык София собору, Константинополдун байыркы чеби ж.б. кирет. Мына ушуга байланыштуу Стамбулду музейлердин шаары деп атоого болот: Ыйык Софья храм-музейи, археологиялык музей, Байыркы Чыгыштын музейи, Түрк жана ислам искусствосу музейи, Ататүрткүн үй-музейи, ошондой эле авиация, аскердик, деңиз, шаардын, түрк килемдеринин музейлери.

Шаарда 900гө жакын мечит бар. Алардын эң ириси – Султанахмет мечити. Ал 1609-1616-жылдары архитектор Мехмет тарабынан курулган. Жасалгалоосунда көгүлтүр керамикалык тактайларды колдонгондуктан, Көгүлтүр мечит деп да аташат.

Стамбулдун базарлары өзгөчө көңүл бурууга тагыктуу. Алардын катарына Жабык базар, Таттуулардын базары, Султанахметтин базары, Искусство базары ж.б. кирет.

Эски курулмалар менен катар шаарда азыркы архитектуранын имараттары да көп: небоскребдор, эл аралык компаниялардын офистер, отелдер, ресторандар, супермаркеттер ж.б.

Алания шаары XIII кылымда чеп курулушу менен калыптана баштаган. Тоо чокусундагы Византия чеби менен белгилүү. Ошондой эле бул шаардын тарыхый-маданий байлыктарын табигаттын кызыктуу түзүлүштөрү болгон үңкүрлөр толуктап турат (мисалы, Сүйүшкөндөрдүн үңкүрү, Кыз, Далматаш үңкүрлөрү ж.б.).

Анталия Түркиянын башкы курорттук борбору болуп саналат. Туристтерди бай тарыхый мурастары (Адриандын дарбазасы, Йивли жана Кесик мунаралары, ошондой эле алыс эмес жайгашкан Термес, Перге, Селье, Силльон сыяктуу байыркы шаарлар, чептер ж.б.) жана жагымдуу жаратылышы (күнөстүү мезгил, ысык деңиз, кумдуу жээктер, пальма саябандары ж.б.) менен тартат. Туристтер үчүн комфорттуу отелдер, аквапарк, боулинг паркы, ресторандар жана дүкөндөр иштейт. Шаарда жыл бою ар түрдүү конференциялар, симпозиумдар, спорттук мелдештер, көргөзмөлөр, конкурстар, кинофестивалдар өтүп турат.

Аталган шаардын туризм багытында ыкчам өнүгүшү 1990-жылдардан кийин башталды. Ал жагымдуу климаты менен гана эмес, ыңгайлуу жана салыштырма арзан баадагы мейманканалары менен белгилүү. Айрыкча, Орусиядан келген эс алуучулардын сүйүктүү жайына айланды: туристтик сезондо алардын саны 1 млн дон ашып түшөт.

Бодрум – Түркиянын белгилүү эс алуучу жана көңүл ачуучу шаары. Шаар чегинде чеп жана Бодрум тарыхый музейи бар. Туристтердин суроо-талабын канааттандыруу максатында деңиз саякаттары, яхтада сүзүү уюштурулуп, көп сандаган ресторандар, кафелер, барлар, дискотеклар иштейт.

Чондугу боюнча Түркиянын үчүнчү шаары – *Измир* Эгей деңизинин боюнда жайгашкан. Бул ири соода порту, маанилүү экономикалык, маданий жана туристтик борбор катары бай тарыхый эстеликтерге (Рим, Византия жана Осман империяларынын маданиятынын жана

архитектурасынын мурастарына) ээ. Шаарда жыл сайын интернационалдык көргөзмө өткөрүлөт.

Кемер – бир тарабынан тоолор менен, экинчи жагынан Жер Ортолук деңиз суулары менен чектешкен туристтик шаар. Тарыхый эстеликтер көп. Рим империясынан калган Фазелис жана Олимпос сыяктуу байыркы шаарлардын калдыктарын (чептер, театрлар, мончолор ж.б.) учуратууга болот. Шаар бүгүнкү күндө өлкөнүн ири яхта-борбору болуп саналат.

Кушадасы – Эгей деңизинин жарым аралында орун алган шаар. Яхта-клубдары, илгерки кербенсарайлар, Ак мунара, ар түрдүү тейлөө жана көңүл ачуучу ишкана-уюмдары миңдеген эс алуучуларды чакырат.

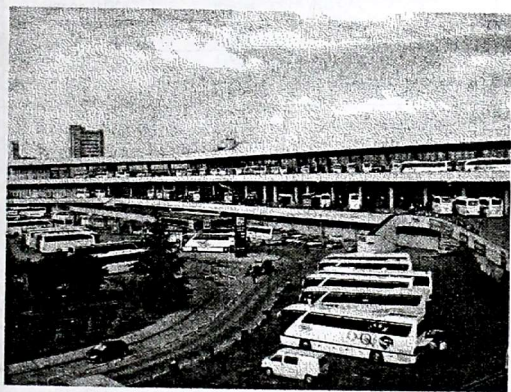
Сиде курорттук шаары байыркы шаардын ордуна жайгашкан. Эски шаардын дубалдары, суу түтүктөрү, кудуктар, Аполлон, Афина жана Дионистин айкелдери, 25 миң орундуу амфитеатр ж.б. тарыхый эстеликтер бүгүнкү күнгө чейин жакшы сакталып калган. Шаар жарым аралда орун алгандыктан, үч тарабынан деңиз суусу менен курчалган. Курорттук сезон 6 айга чейин созулат. Бул жерде зиндсерфинг, жаадан ок атуу, теннис, ат спорту менен алектенүүгө эң сонун шарттар түзүлгөн.

Фетхие деңиз жээгинде, токойлуу тоо этегинде жайгашкан. Жогорку сервиске ээ болгон отелдери, ресторандары, соода борборлору менен белгилүү. Туристтер үчүн ошондой эле түнкү клубдар, дискотекалар, казинолор иштейт, кайыкта сүзүү, тоо жолдору менен джипте кыдыруу, байыркы шаарларга экскурсиялар, виндсерфинг, парашют спорту ж.б. сунушталат.

Ири курорттук шаарлардан башка туристтерди дагы байыркы маданий (археологиялык) очоктор кызыктырышы мүмкүн: Аспендос, Афродисия, Дидим, Ефес, Каппадокия, Немрут, Троя ж.б. Маселен, Каппадокияда катталыштуу тоолордун ичинде куугунтуктан качкан алгачкы христиандардын жер алдындагы шаарлары сакталып калган. Бул жерде жер алдындагы чиркөөлөр, башка курулмалар сырттан анча байкалбайт. Ал эми Немрут тоосунда ачык асман астындагы музей бар. 2000 м бийиктикте кудайлардын 10 метрлик айкелдери, адамдардын жана канаттуулардын баштары орнотулган. Чоң өлчөмдөгү таштар мындай бийиктикке кантип алынып чыккандыгы азырга чейин табышмак.

Туризм тармагынын азыркы абалы. Азыркы мезгилде Түркия дүйнөлүк туризм индустриясынын алкагында орчундуу орунду ээлейт. Мындай ийгиликке жетишүүгө, жогоруда айтылып өткөндөй биринчиден, өлкөнүн өтө ыңгайлуу географиялык-стратегиялык абалы, табигый-туристтик ресурстардын молдугу жана ар түрдүүлүгү, байыркы замандардан азыркыга чейинки доорлорду чагылдырган дүйнөлүк маанидеги тарыхый-маданий эстеликтердин болушу, этнографиялык өзгөчөлүктөрү шарт түзсө, экинчиден, мамлекеттин экономикасынын ургаалдуу өнүгүшү, социалдык инфраструктуранын жеткиликтүү жайылуусу, туризм тармагынын эл аралык деңгээлде өнүгүшү өбөлгө түзөт.

Түркиянын жалпы экономикасынын, анын ичинде туризм индустриясынын өнүгүшүн жыш транспорт торчосу аныктап турат. Транспорттун бардык түрлөрү өнүккөн. Алсак, темир жолдордун узундугу 8,4 миң км ден ашык, автожолдор – 59 миң км. Деңиз жолдорунун да ички жана эл аралык мааниси чоң. Ири портторуна Стамбул (кеме катнашы жана жүк алмашуу боюнча 1-орунда турат), Измир (2-орунда), Мерсин, Искендерун, Фетхие, Анталия, Зонгулдак, Самсун, Трабзон, Гиресун, Орду, Бандырма кирет. Өлкөнүн бардык ири шаарлары аба жолдору аркылуу байланышкан. Мында Стамбул транзит маанисиндеги дүйнөдөгү чоң авиатүйүндөрдүн бири болуп эсептелет. Өлкө ичинде, шаарлар ичинде, ошондой эле туристтерди ташуудагы эң популярдуу транспорт каражаты болуп автобус эсептелет. Түркияга келген туристтердин 30-35%ы транспорттун ушул түрүн пайдаланышат.

10-фотосүрөт. Комфортабелдүү шарттары бар автобустар туристтерди ташуунун эң негизги транспорттук каражаты болуп саналат. Азыркы автовокзалдын көрүнүшү (Анкара шаары, Түркия)
Автордун фотосүрөтү

Туризм байлыктарын даңазалоо, айрыкча, дүйнөнүн өнүккөн өлкөлөрүнөн туристтерди тартуу боюнча Түркия азыркы мезгилде олуттуу ийгиликтерге жетишип жатат. Мындай ийгиликтердин өзөгүн туризмге адистешкен компаниялардын чет жерлерде (Германия, Улуу Британия, Франция, Япония ж.б.) жүргүзгөн иш-аракеттери түзөт. Дүйнөнүн бир катар ири шаарларында (Москва, Оттава, Сидней, Сингапур, Тель-Авив ж.б.) туристтик маалымат берүүчү борборлор чылган.

Мына ошентип, Түркияга турист катары келген чет өлкөлүктөрдүн саны жыл өткөн сайын арбып баратат. 1970-жылдары келген туристтердин саны 4-5 мин болсо, азыркы күндөрү 20 млн дон ашты. Алсак, 2007-жылы өлкөгө 27,2 млн турист келип, алардан түшкөн пайда 18,5 млрд АКШ долларын түзгөн. Киши башына орточо 679 доллар туура келген. 5-табл. аталган көрсөткүчтөрдүн айлар боюнча бөлүнүшү келтирилди.

5-таблица

Түркиянын чет элдик туризминин айлар боюнча өсүү көрсөткүчтөрү (2007-жылга карата)

Айлар	Туристтердин саны, млн киши	Алынган киреше, млн АКШ доллары менен	Киши башына орточо бөлүнүшү, АКШ доллары менен
Январь	1,0	727,4	694
Февраль	0,9	624,3	677
Март	1,2	810,8	664
Апрель	1,6	920,9	584
Май	2,2	1269,8	571
Июнь	2,7	1536,6	571
Июль	3,5	2582,5	730
Август	4,6	3404,4	732
Сентябрь	3,7	2745,3	745
Октябрь	2,7	1855,0	669
Ноябрь	1,6	1134,9	701
Декабрь	1,2	874,9	687

Булак: TUROFED, 2008. Subat, Sayı 17.

Демек, Түркияда туризм ишмердүүлүгү жылдын бардык мезгилдеринде жүргүзүлөт. Бирок ага карабастан, эс алууга эң жагымдуу мезгилдер апрелден баштап, сентябрга чейин созулат. Алардын ичинен да келген туристтердин басымдуу бөлүгү июль, август жана сентябрь айларына туура келет.

Өлкөнүн чет элдик туризминин географиясы өтө кенен. Башкача айтканда, дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнөн коноктор келип-кегишет. Ошондой болсо да, чет элдик туристтердин негизги бөлүгү КМШнын өкүлдөрүнө таандык (25-30%). Германия жана Румыниядан келгендер да басымдуу болуп (15%дан), АКШ, Болгария, Греция, Израиль, Иран, Улуу Британия, Франциядан келген туристтердин да үлүштөрү байкаларлык.

Чындыгында Түркиянын туризм тармагы акыркы жылдары жаңы географиялык сегменттин, башкача айтканда, мурунку СССРдин аймагынан, анын ичинде Орусиядан келген туристтердин эсебинен өнүгүүгө ээ болду. Адистердин маалыматы боюнча, алгачкы эле жылдары орусиялык туристтерди тейлөөнүн эсебинен 800 миң жумушчу оруну түзүлгөн. Көптөгөн өнөр жай, айыл чарба ишканалары түздөн-түз орусиялык туристтердин суроо-талабына багытталган. Мисалы, 2007-жылы орусиялык туристтердин саны 2,5 млн кишини түзүп, бул

көрсөткүч 2006-жылга салыштырганда 33%га көптүк кылат. Жакын арада бул көрсөткүч 3,5-4 млн го барат деген божомолдоолор бар.

Түрк Республикасынын Өкмөтү, Маданият жана туризм министрлиги туризм багытында алгылыктуу иш-чараларды иштеп чыгып, иш жүзүнө ашырып келүүдө. Жакынкы жылдары туристтик бизнестин өкүлдөрү менен бирге сырттан келген туристтердин санын арбытуу максатында жаңы долбоорду ишке ашыруу алдыда турат. Жалпысынан улуттук туризм тармагына 320 млн АКШ доллары өлчөмүндөгү каражат жумшоо каралууда. Анын 40%га жакынын өкмөт каржылайт. Кеңири масштабдагы жарнама иштери аркылуу 2012-жылга өлкөгө болгон туристтик агымдын санын 60 млн го, кирешени 50 млрд долларга жеткирүү каралып жатат. Эл аралык маанидеги жарнамалык иштер жаңы туристтик рынокторго багытталуу менен өлкөнүн жыл бою туристтерди кабыл алуу мүмкүнчүлүктөрү кеңейтилет.

Бирок туризм индустриясы сандык, сапаттык жана нарктык көрсөткүчтөр боюнча жылдан жылга дүркүрөп өнүгүп жаткандыгына карабастан, тармак өлкө аймагы боюнча бир кылка жайгашкан эмес. Туризм чөйрөсүнүн 70-80%дан ашуун ишмердүүлүгү Жер Ортолук жана Эгей деңиздеринин бойлорунда жүргүзүлөт. Бул жерлерде күндөн күнгө туристтердин арбын келишинен жана туристтик материалдык-техникалык базанын кеңейишинен бир топ көйгөйлүү маселелер келип чыгууда: табигый жайлардын ордуна «бетондолгон» жайлардын пайда болушу, таза суу менен камсыздоо, кир сууну тазалоо, таштандыларды чыгаруу ж.б.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Түрк Республикасына жалпы мүнөдөмө бер.
2. Өлкөдөгү туризм индустриясынын өнүгүү жана жайгашуу ебөлгөлөрүн негиздеп бер.
3. Туризм тармагынын өнүгүүсүндө жана жайгашуусунда табигый-географиялык шарттардын орду кандай?
4. Түркиянын шартында жаратылыштык-туристтик ресурстарга мүнөздөмө бер.
5. Тарыхый-маданий өнүгүүгө байланышкан туристтик ресурстарга мүнөздөмө бер.
6. Туризм тармагынын азыркы абалына талдоо жүргүз.
7. Түркиянын бүгүнкү туризм тармагынын өнүгүшүндө кандай көйгөйлүү маселелер турат?
8. Түркиянын туризм тармагынын келечегин кандай элестете аласың?

3.4. Кыргызстан – калыптануу жолундагы туризм өлкөсү

Кыргыз эли үчүн туризм тармагы, туризм түшүнүгү жаңы болгону менен анын элементтери, көрүнүштөрү «саякат», «кыдыруу», «зыяратчылык», «сапарга чыгуу» ж.б.у.с. түшүнүктөр аркылуу байыртан

эле белгилүү болуп, элдин жашоо-турмушунда чоң роль ойногон. Өзү көчмөн турмушту туристтик жүрүштөр менен салыштырууга болот. Элдин жашоо образы, күнүмдүк тиричилиги, каада-салттары, элдик чыгармалар, макал-лакаптар жашоодо саякат, сапар тартуу, эл-жер таануу, меймандостук, конок тосуу ж.б. чоң мааниге ээ болгондугун далилдейт.

Өлкө боюнча маалыматтар. Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет катары дүйнөнүн саясий картасында 1991-жылы 31-августта пайда болду. Территориясы 199,9 миң чарчы км. 2008-жылдын 1-сентябрына карата калктын саны 5286 миң киши болгон. Өлкө аянты боюнча эгемендүү 194 мамлекеттин ичинде 84-орунда, калкынын саны боюнча 111-орунда турат.

Республиканын борбору – Бишкек шаары. Экинчи (түштүк) борбору катары Ош шаары эсептелет.

Мамлекеттик тили – кыргыз тили. Орус тили расмий тил катары колдонулат.

Акча бирдиги – сом.

Кыргызстан Евразия материгинин ортоңку бөлүгүндө орун алган. Территориясы батыштан чыгышка 925 км, түштүктөн түндүккө 454 км узундукта созулат. Дүйнөлүк океандардан кыйла алыс жайгашып, бардык тарабынан Борбордук Азиянын чөлдүү мейкиндиктери менен курчалган.

Мамлекеттик чек арасынын жалпы узундугу 4508 км: түндүктө Казакстан менен 1113 км, батышта Өзбекстан менен 1374 км, түштүк-батышта Тажикстан менен 972 км, түштүк-чыгышта Кытай менен 1049 км аралыкта чектешет. Өлкөнүн чек аралары негизинен табигый чектер – тоо кыркалары жана дарыялар аркылуу өгүп, кээ бир жерлерде гана (Чүй, Талас жана Фергана өрөөндөрүндө) түздүктөргө түшөт.

Административдик-территориялык жактан өлкөнүн аймагы Баткен, Жалал-Абад, Нарын, Ош, Талас, Чүй жана Ысык-Көл областтарына, республикалык маанидеги Бишкек жана Ош шаарларына бөлүнөт.

Республика 100дөн ашык өлкөлөр менен дипломатиялык алака түзгөн. 1992-жылдан бери БУУнун мүчөсү. Ошондой эле бир катар эл аралык уюмдардын (ОБСЕ, ЮНЕСКО ж.б.), мурунку СССРдин курамындагы Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигинин (КМШ) жана башка аймактык уюмдардын (Евразия экономикалык коомчулугу, Шанхай кызматташуу уюму, Экономикалык кызматташуу уюму) мүчөсү.

Жаратылыштык-географиялык өзгөчөлүктөрүнө байланышкан туристтик ресурстары. Кыргызстандын территориясынын *геологиялык өнүгүүсү* жана *рельефи* тоолуу мүнөзгө ээ. Өлкөнүн аймагы Тянь-Шань тоо түзүмүнүн батыш бөлүгүн жана Памирдин түндүк бөлүгүндөгү бир аз аймакты ээлейт. Жеринин бети өтө тагаал жана бийиктик абалы кескин өзгөрүлмөлүү: 401 м ден (батышта – Кулунду ойдуңу) 7439 м ге (чыгышта – Жеңиш чокусу) чейин көтөрүлөт. Аянтынын 94%га жакыны

1000 м ден жогору чекте жатып, деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 2750 м ди түзөт.

Орографиялык түзүлүшү негизинен кеңдик багытында катар-катар созулган бийик тоо кыркалары жана аларды бөлүп турган тоо аралык өрөөндөр менен мүнөздөлөт. Ири тоо кыркаларына Кыргыз, Талас, Күнгөй жана Тескей Ала-Тоолору, Ак-Шыйрак, Алай, Ат-Башы, Борколдой-Тоо, Жаман-Тоо, Жетим-Бел, Жумгал-Тоо, Какшаал-Тоо, Молдо-Тоо, Сары-Жаз, Суусамыр-Тоо, Түркстан, Фергана, Чаткал, Чоң-Алай тоолору кирет. Чыгышта бир нече тоо тарамдары бириккен Кан-Теңир тоо түйүнү жатат. Тоолор аралык жана чет жакадагы өрөөндөргө Ак-Сай, Алай, Арпа, Ат-Башы, Жумгал, Кочкор, Кетмен-Төбө, Орто-Нарын, Суусамыр, Талас, Тогуз-Торо, Чаткал, Чоң-Кемин, Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрү кирет. Ири Фергана ойдуңу тоолорго жакын өзүнчө кууш тилкени пайда кылып турат.

Кыргызстандын аймагында бардык геологиялык замандардын тектерин жолуктурууга болот. Ал эми геологиялык өнүгүүнүн жана анын ар кандай процесстеринин таасири астында пайда болгон рельефдин түрдүү формалары туризм үчүн өзгөчө кызыгууну туудурат. Алсак, жер бетине чыгып калган тоо катталыштары (мындайлар өлкөнүн көп жеринде кездешет), үнкүрлөр (Канигут, Чилустун, Ферсман ж.б.), тоо чокулары (Жениш, Ленин, Кан-Теңир ж.б.), ашуулар (Долон, Талдык, Төө-Ашуу, Чыйырчык ж.б.), шаркыратмалар (Абшыр-Ата, Арстанбап, Барскоон ж.б.), сөлөкөттүү аскалар (Жарылган-Жүрөк, Жети-Өгүз, Кара-Жыгач ж.б.) капчыгайлар, даңгилер чет элдик туристтерди тартуунун башкы факторлору болуп калууда.

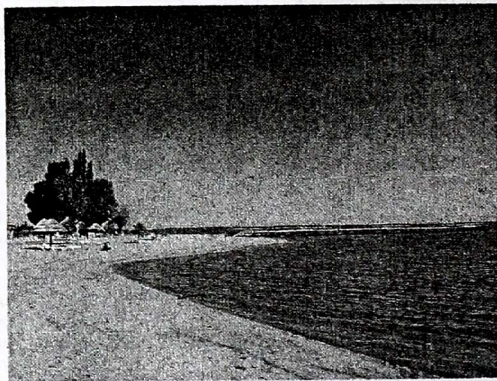
Пайдалуу кен байлыктардан туризм тармагы үчүн термоминералдык суулар жана дары баткактар өзгөчө мааниге ээ.

Кыргызстандын гидрогеологиялык өнүгүү өзгөчөлүктөрү физикалык жана химиялык курамы, бальнеологиялык активдүү микроэлементтердин мазмуну, дарылык касиети боюнча ар түрдүү термоминералдык суулардын жана дары баткактардын пайда болушун шарттайт. Республикада дары булактардын саны 150гө жакын болуп, гөмөндөгүдөй топторго бөлүнөт: көмүр кычкыл газдуу (Ак-Суу, Кара-Кече, Кара-Шоро, Чатыр-Көл), кремнийлүү ысык, радондуу (Жети-Өгүз), сульфиддүү (Кара-Төбө, Кызыл-Жар, Рыштан, Чангыр-Таш), йод-бромдуу, туздуу жана ачуу-туздуу суулар. Бул кендердин бир бөлүгү өздөштүрүлүп, азыркы мезгилде алардын негизинде өлкөдө жана анын сыртында белгилүү курорттор (“Ак-Суу”, “Жалал-Абад”, “Жети-Өгүз”, “Жыргалан”, “Ысык-Ата”) иштеп жатат. Ак-Суу, Аламүдүн, Бар-Булак, Жалал-Абад, Кара-Шоро, Ысык-Ата, Чатыр-Көл, Фурманов сыяктуу жерлерде минералдык сууларды өнөр жайлык куйуу уюшулган. Термоминералдык суулардын жана дары баткактардын көбү Ысык-Көл өлүнүн тегерегинде жайгашып, туризмдин өнүгүшүнө жагымдуу шарттарды түзүп турат.

Республиканын территориясы материктин борбордук бөлүгүнөн орун алышы, океандардан алыс жатышы, туш тарабынан ири чөлдөр менен курчалып турушу, деңиз деңгээлинен алда канча бийиктиги,

рельефдин катуу тилмелениши, күнгө карата тоо капталдарынын ар түрдүү экспозициясы *климаттык шарттардын* кескин айырмачылыгын аныктайт. Мында кургак субтропикалык (Фергана өрөөнүндө), жарым чөл жана талаа климатынан (Чүй, Талас өрөөндөрү) бийик тоолордогу түбөлүк суук климатына чейин байкаса болот. Негизинен өлкөнүн түштүгүнүн өрөөндүү-тоо этек тилкелери бир кыйла ысык, максималдуу температура $+44^{\circ}\text{C}$ га чейин жетиши мүмкүн. Ал эми бийик тоолуу аймактарда (Ак-Сай, Арпа ж.б.) жылдык орточо температура -8°C га чейин төмөндөйт. Өлкөнүн «суук уюлу» – Ак-Сай өрөөнүндө абанын эң төмөнкү температурасы ($-53,6^{\circ}\text{C}$) катталган.

Өлкөнүн аймагында негизинен күнөстүү күндөрдүн саны көп болгон туруктуу аба ырайы басымдуулук кылат: күн тийүүнүн жылдык орточо узактыгы 2500-2700 саат. Бул ачык абада, талаа шартында дем алууга, гелиотерапияга өтө жагымдуу шарттарды түзөт. Аптаптуу ысык, узак нөшөрлөр, жогорку нымдуулук – өлкө үчүн сейрек кубулуштар. Кышкысын туруктуу, ызгаардуу сууктун болбошу туризмдин кышкы түрлөрүн жайылтууга ыңгайлуу. Мына ушуга байланыштуу тоолуу Кыргызстанда климатты дарылоо фактору катары жылдын ысык мезгилдеринде гана эмес, суук мезгилинде да пайдаланса болот.

11-фотосүрөт. Ысык-Көл көлү – Кыргызстандын туристтик бренди, башкы туристтик ресурсу (Чолпон-Ата шаары, Кыргызстан)

М.Парпиназаровдун фотосүрөтү

Кыргызстан *ички сууларга* бай. Анын аймагында узундугу 10 км ден ашкан, жалпы узундугу 35 мин км келген 2044 агын суу жана 1923 көл бар.

Агын сууларынын көпчүлүгү Арал деңизинин алабына кирип, Борбордук Азиядагы ири дарыялардын (Сыр-Дарыя жана Аму-Дарыя) гидрографиялык тутумуна тийиштүү. Ал эми Чүй, Талас дарыяларынын жана Ысык-Көлдүн алаптары республиканын түндүгүндөгү туюк гидрографиялык торчону түзөт. Өлкөнүн түштүк-чыгышындагы суулар Таримдин, чыгыштагы Каркыра дарыясы Балкаш көлүнүн алабына кирет.

Республиканын эң ири дарыясы – Нарын. Ал Арал деңизинин алабына кирип, Чоң-Нарын жана Кичи-Нарын дарыялары кошулган жерден башталат. Дарыянын өлкө чегиндеги узундугу 535 км, алабынын аянты – 53,7 миң чарчы км. Башка ири дарыяларга Кара-Дарыя, Чүй, Тар кирет.

Көлдөрдүн эң чоңу – Ысык-Көл (өлкөдөгү көлдөрдүн жалпы аянтынын 91,2%ын ээлейт), дүйнөдөгү тоо көлдөрүнүн ирилеринин бири. Суу деңгээлинин абсолюттук бийиктиги – 1607 м, суу бетинин аянты – 6236 чарчы км, узундугу – 178 км, эң терең жери – 668 м. Суусунун температурасы жыл бою +4°C тан +20°C га чейин өзгөрүп турат. Мындан тышкары туристтик зор кызыгууну туудурган Кара-Суу, Мерцбахер, Сары-Челек, Соң-Көл, Чатыр-Көл сыяктуу көлдөр бар. Бирок өлкө аймагындагы көлдөрдүн көпчүлүгүнө жетүү кыйын болгондуктан, туризм багытында пайдалануу деңгээли анча эмес.

Кыргыз жери тоо мөңгүлөрүнүн таралышы боюнча Жер шарындагы өзгөчө аймак болуп саналат. Өлкөнүн аймагындагы тоолордун дээрлик бардыгында кар, мөңгү жатат. Аянты 0,1 чарчы км ден ашык 6516 мөңгү катталган. Алардын жалпы аянты – 8047,8 чарчы км. Кан-Теңир тоо тутумундагы Түштүк Эңилчек мөңгүсү дүйнөдөгү ири тоо мөңгүлөрүнүн катарына кирет (узундугу 58,9 км).

Өсүмдүктөр дүйнөсүнүн таркалышына бийиктик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүгү таасир этип, төмөндөгүдөй типтерге бөлүнөт: чөл жана жарым чөлдөр, талаалар, шалбаалар, бадалдар, токойлор, саздар, аскалардын шагыл таштактуу жерлеринде өсүүчү өсүмдүктөр.

Чөл жана жарым чөл өсүмдүктөрү республиканын аймагындагы кургак климаттуу өрөөндөрдө, тоо этектеринде (деңиз деңгээлинен 700-1300 м бийиктикте) таркалган. Кунарсыз топурактарда өсүмдүктөр сейрек кездешип, басымдуу бөлүгүн ксерофиттер түзөт. Айрым ным жетиштүү жерлерде мезофиттер-эфемерлер таркалган. Чөл флорасында 70-80ге жакын түрлөрү бар.

Талаа өсүмдүктөрү Кыргызстанда 1000-3000 м ге чейинки бийиктиктерде кеңири таркалган. Флорасынын курамында негизинен суукка жана кургакчылыкка чыдамдуу чөп өсүмдүктөрү басымдуулук кылып, жалпысынан 400гө жакын түрлөрү кездешет. Азыркы күндө талаалар жайыт жана эгин айдоо аянттарына айлангандыктан, өсүмдүктөр түрдүк жактан кескин бузулган.

Шалбаалар талаа өсүмдүктөрүнө караганда азыраак кездешет. Алар тоолуу аймактарда 1500 м ден 2500-3000 м бийиктикке чейин өсөт. Өсүмдүктөр дүйнөсү түргө бай. Өлкөнүн аймагында жапыз тоолуу жайылма-өзөн шалбаалар, узун чөптүү шалбаалар, субальпы орто чөптүү

шалбаалар жана альпы жапыз чөптүү шалбаалар кездешет. Алар мал жайлоосу жана чөп чабынды катары пайдаланылат.

Бадалдар токойлорго караганда кеңири таркалган. Кээ бир жерлерде чычырканак, ит мурун, караган, ыргай, чын карагат, бөрү карагат, шилбинин чытырман черлерин кездештирүүгө болот. Ошондой эле түштүк аймактарда мисте менен бадам өскөн аянттар бар.

Токойлор Кыргызстандын аянтынын 4%дан ашык аймагын ээлеп, төмөнкүдөй топтордон турат: карагай, арча, ак чечек, тал, терек, ак кайың, жаңгак-жемиш токойлору. 2003-жылга карата Мамлекеттик токой фондусунун жеринин аянты 3321,5 миң га ды түзгөн. Анын ичинде токой менен капталган аянттар 864,9 миң га га барабар. Карагайлуу токойлор өлкөнүн көптөгөн кырка тоолорунда 1000-3000 м бийиктикте өсөт (Күнгөй жана Тескей Ала-Тоо, Кыргыз Ала-Тоосу, Чаткал жана Фергана кырка тоолору). Эң көп таркалган түрү – Шренк карагайы. Семенов көк карагайы көп таралган эмес. Ал Талас Ала-Тоосу жана Чаткал кырка тоолорунун 2500-3000 м бийиктиктеги капталдарында анча чоң болбогон аянттарда таркалган. Ал эми арча токойлору 2000-3300 м бийиктикте өсөт. Алар негизинен түштүк аймакта таркалып, кээ бир жерлерде (Кадам-Жай, Ноокат райондору) дүйнөлүк масштабдагы жыш массивдерди түзөт. Жаңгак-жемиш токойлору Фергана жана Чаткал кырка тоолорунда деңиз деңгээлинен 1200-2300 м бийиктикте кара топурактуу жерлерде таркалган. Белгилүү болгондой, бул токойлорго аянты боюнча дүйнөдө теңдешти жок жана аларды туризм багытында өздөштүрүүнүн келечеги кең. Ал эми суунун жээктеринде бадалдардан жана жазы жалбырактуу дарактардан (ак кайың, терек, тал, долоно ж.б.) турган токойлор кездешет.

Кыргызстандын аймагы бийик тоолуу жана табигый шарттары ар түрдүү болгондуктан, *жапыбарлар дүйнөсүнүн* түрдүк курамы да өтө ар түрдүү: балыктардын 75 түрү, жерде-сууда жашоочулардын 3, сойлоп жүрүүчүлөрдүн 28, канаттуулардын 368, сүт эмүүчүлөрдүн 83, курт-кумурскалардын 3000ден ашык түрлөрү бар.

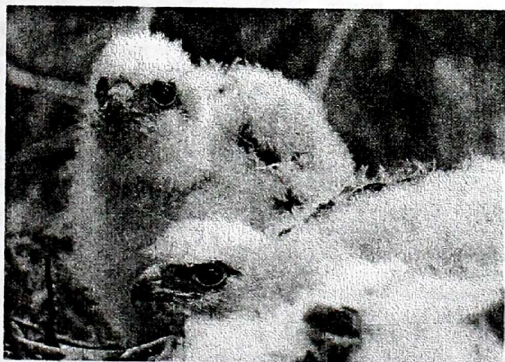
Өлкөнүн территориясында Евразия материгинин мелүүн жана субтропикалык алкактардын кургак континенталдык шартында өтө татаал түзүмдөгү бийиктик алкактуулук менен горизонталдуу зоналдык мыйзам ченемдүүлүктөрүнө баш ийген тоолуу *ландшафттар* пайда болгон. Жалпысынан тоолуу рельефдин жапыз, орто жана бийик тоо ярустарында жана ага шайкеш жаткан ойдуң менен өрөөндөрдө ландшафттардын чөл, жарым чөл, талаа, шалбаалуу талаа, токойлуу шалбаа жана токойлуу-шалбаалуу талаа, субальпы шалбаасы, альпы шалбаасы, суук тундра жана нивалдык-гляциалдык алкактары тараган. Бийиктик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүгүнө ылайык, өлкөнүн аймагында эсептелүү убакыттын ичинде (бир күндө) аптаптуу чөлдөрдөн түбөлүк кар-мөңгүлөргө жетүүгө болот. Ал эми Орусиянын шартында мындай жаратылыш зоналарына жетүү үчүн 2500-3000 км аралыкты басып өтүү керек. Бул туристтик кыдыруу үчүн абдан маанилүү.

Белгилеп өтүүчү жагдай, өлкөнүн территориясы биогеографиялык алкактардын чектешкен жерлеринде жайгашкандыктан, мында флора

жана фаунанын түндүк да (тянь-шань карагайы, күрөн аюу, сүлөөсүн, марал, каракур ж.б.), түштүк да (грек жангагы, жапайы анар, эркемер, сары барпы, майна ж.б.) өкүлдөрүн жолуктурууга болот.

Бүгүнкү күндө Кыргызстанда жалпы аянты 889,7 миң га (өлкөнүн аймагынын 4,45%) түзгөн өзгөчө коргоого алынган аймактар бар: 8 мамлекеттик корук, 9 улуттук жаратылыш паркы, 10 токой, 23 ботаникалык, 18 геологиялык, 2 комплекстүү жана 14 аңчылык (зоологиялык) заказниктери.

Кыргызстан – Борбордук Азияда биологиялык көп түрдүүлүк боюнча өзгөчө мүнөздөгү өлкө. Бул жерде жетилген өсүмдүктөрдүн 4500дөн ашык түрү өсөт, алардын 125 түрү – эндемиктер, 200дөн ашууну – дары-дармек өсүмдүктөрү. Бирок пайдалуу кендерди казып алуу, өнөр жай жана айыл чарба өндүрүшү, урбанизация экотүзүмдөрдүн тен салмактуулук абалынын бузулушуна алып келди. Республиканын Кызыл китебине жогорку түзүлүштөгү өсүмдүктөрдүн 89, козу карындардын 6, муунак буттуулардын 18, балыктардын 7, жерде-сууда жашоочулардын 2, сойлоочулардын 8, канаттуулардын 53, сүт эмүүчүлөрдүн 26 түрү киргизилген. Алардын ичинен Марко Поло архары, жейрен, кызыл карышкыр, Мензбир сууру, эркемер Жаратылышты коргоонун эл аралык союзунун Кызыл китебине катталган.

12-фотосүрөт. Кыргызстандын жаныбарлар дүйнөсү чет элдик туристтер үчүн өзгөчө кызыгууну жаратат. «Жулун-Ата» мамлекеттик коругундагы кулаалынын балапандары (Кара-Кулжа району, Кыргызстан)

М. Партиазаровдун фотосүрөтү

Өлкөбүздүн эң ири коругу – «Ысык-Көл» коругу 1948-жылы көлдүн суу-саз жана орнитологиялык комплекстерин сактоо үчүн уюшулган. Ага көлдүн акваториясы жана көл жээгиндеги жазылыгы 2 км келген тилке кирет. Аянты 19 миң га. Коруктун негизги милдети – суу канаттууларын, жээктеги өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн коргоо, балык промыселдин көзөмөлдөө.

2001-жылдан бери Ысык-Көл областынын территориясында ЮНЕСКО тарабынан Биосфералык резерваттардын эл аралык түзүмүнө киргизилген «Ысык-Көл» биосфералык зонасы иштеп жатат.

«Беш-Арал» коругу 1979-жылы Чаткал өрөөнүндө эндемик Мензбир суурун жана уникалдуу бийик тоолуу экотүзүмдү, Чаткал дарыясынын жайылмасын коргоо үчүн уюшулган. Аянты 82 миң га.

«Кара-Тал-Жапырык» коругу 1994-жылы 14 миң га аянтта уюшулуп, эки участкактон – Каратал-Жапырык (карагай токойлору, бийик тоолуу экосистемалар) жана Соң-Көлдөн (тоо казынын уялоо жайы) турат.

«Кулун-Ата» коругу (2004-жылы) Кара-Кулжа районундагы бийик тоолуу Кулун көлүнүн негизинде 24 миң га жердин биокөп түрдүүлүгүн коргоого багытталган.

«Нарын» коругунда Ички Тянь-Шанга мүнөздүү болгон ири карагай токойлору, бийик тоолуу шалбаалар жаныбарлар дүйнөсү менен кошо корукка алынган. Корук 1983-жылы уюшулуп, 37 миң га аянтты ээлейт.

«Падыша-Ата» коругу 2003-жылы Батыш Тянь-Шанда арча токойлорун жана эндемик Семенов карагайын сактоо максатында уюшулган. Аянты 16 миң га, анда «Падыша-Ата» мазары жайгашкан.

«Сары-Чат-Ээр-Таш» коругу 1995-жылы Ички Тянь-Шандын бийик тоолуу сырттарын коргоо үчүн түзүлгөн. Корукта сейрек кездешүүчү мадыл жашайт. Аянты 72 миң га.

«Сары-Челек» биосфералык коругу 1959-жылы 24 миң га аянтта уюшулган. Чаткал кырка тоосунун түштүк-батыш капталдарында жайгашкан жаңгак, мөмө-жемиш жана карагай токой комплексин, анын фаунасын коргоо максатында иш алып барат. 1979-жылдан бери ЮНЕСКОнун чечими менен Биосфералык резерваттардын эл аралык түзүмүнө киргизилген.

Мындан сырткары республиканын аймагында “Ала-Арча”, “Беш-Таш”, “Каракол”, “Кара-Шоро”, “Кыргыз-Ата”, “Кырчын”, “Саймалуу-Таш”, “Салкын-Төр”, “Чон-Кемин” улуттук жаратылыш парктары бар. Аларга тиешелүү аймактардын флорасы менен фаунасын коргоо менен бирдикте тарыхый жана маданий эстеликтерди сактоо, туризмди жана элдердин эс алуусун уюштуруу сыяктуу милдеттер жүктөлгөн.

Тарыхый-маданий өнүгүүгө байланышкан туристтик ресурстар. Өлкөнүн татаал тарыхый өнүгүүсү бир катар тарыхый окуялар, өнүгүүлөр, талкалануулар менен мүнөздөлүп, бүгүнкү күндө анын территориясында ар кыл өнүгүү доорлорунун 5 миңден ашык эстеликтери бар. Алардын ичинен кеңири белгилүүлөрү болуп, Ош шаарындагы Сулайман-Тоосундагы тарыхый эстеликтер, Өзгөн архитектуралык комплекси, Манастын күмбөзү, Бурана мунарасы, Таш-Рабат кербен-сарайы, Шахфазил күмбөзү, Саймалуу-Таш аска сүрөттөрү

эсептелет. 2009-жылы Улуу Жибек жолундагы ири тарыхый-маданий эстелик эсептелген Сулайман-Тоосунун ыйык тоо катары ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк табигый жана тарыхый мурастарынын тизмесине кириши аймакта эл аралык туризмдин өнүгүшүнө айкын жол ачты.

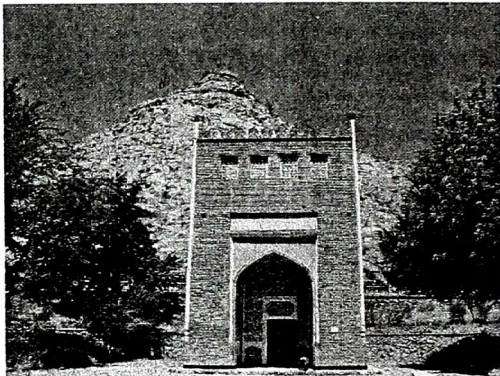
Кыргызстандын Улуу Жибек жолундагы саясий, экономикалык жана туристтик абалын чыңдоо, чет элдик саякатчылар тарабынан болгон суроо-талапты толук кандуу канааттандыруу, өлкөгө туристтердин жаңы катмарларын тартуу максатында туристтик сунуштун тарыхый-маданий сегментин ар кандай жолдор менен кеңейтүү – маанилүү, зарыл иштердин бири.

Бул үчүн үч багытта иш алып баруу талапка ылайык.

Биринчиден, өлкөнүн аймактарында жайгашкан тарыхый эстеликтердин айланасында илимий изилдөө иштерин кенири масштабда жүргүзүп, алардын тарыхый, маданий, диний, фольклордук ж.б. маанилерин ачуу менен таанып-билүүчүлүк жактарын күчөтүү керек. Анткени, ар бир эстеликтин, табериктин келип чыгуусунун тарыхы, себеби бар, алар жөнүндө кызыктуу уламыштар, болмуштар жаралган. Аларды элге жеткире билүү, чет жерден кызыккандарга даңазалоо илимий-чыгармачыл иштерден, жарнама боюнча аракеттерден түздөн-түз көз каранды. Мисалга алсак, өлкөнүн түштүк бөлүгүндө ислам динин жайылтуу максатында келген арабдардын аракеттерине байланышкан эстеликтер бар. Ала-Бука районуна караштуу Сафедбулан айылында жергиликтүү элдин колунан курман болгон 2772 араб аскерлеринин баштары көмүлгөндүгү тууралуу тарыхый далилдер, маалыматтар бар. Ал эми Аксы районундагы Падыша-Ата жергесинде Арабстандан келген ханга күмбөз тургузулган. Азыркы мезгилде аталган тарыхый-диний эстеликтер кыргыз жана араб демөөрчүлөрү тарабынан оңдолуп, көрүүчүлөрдү жана сыйынуучуларды кабыл алууга жакшы шарттар түзүлгөн.

Экинчиден, эл аралык туризмдин популярдуу жана көп сандуу агымына кошулуу үчүн Кыргызстандын Улуу Жибек жолундагы маанисин арттыруу иштерин алып баруу зарыл. Бул аталган жолдун тегерегинде таанып-билүүчүлүк турларды уюштурууга жакшы өбөлгөлөрдү түзөрү бышык. Республиканын аймактарында сакталып калган Жибек жолунун тарыхый “издери”, анын негизинде Ош, Өзгөн, Токмок сыяктуу шаарлардын пайда болушу жана өнүгүшү өлкөнүн территориясы аркылуу жолдун маанилүү бутактары өткөндүгүн далилдейт.

Үчүнчүдөн, кыргыз элинин маданиятын эл аралык аренада туристтик сунуштун жана таанып-билүүнүн уникалдуу ресурсу катары таанытуу. Кыргыз эли мурун көчмөн турмуш жүргүзгөн калк катары өзгөчө маданиятка ээ жана ал азыркы мезгилде чет өлкөлүк саякатчылар тарабынан зор кызыгууларды жаратууда. Мунун себеби, бир жактан, кыргыздардын маданиятынын оригиналдуулугу менен, экинчи жактан, алардын жашоо образы, чарба жүргүзүүсү адам менен табияттын гармоникалык бирдикте жашоосуна, жаратылыш байлыктарын сарамжалдуу пайдаланууга негизделгендиги менен аныкталат.

13-фотосүрөт. Сулайман-Тоо жана андагы тарыхый эстеликтер тарыхый, маданий, диний, этнографиялык жана экологиялык туризмдин кенири чөйрөсүнө таандык (Ош шаары, Кыргызстан).

М.Партиазаровдун фотосүрөтү

Элдин маданияты анын күнүмдүк турмушунда, салт-санааларында, үрп-адаттарында, улуттук адабиятында жана музыкасында, улуттук оюндарында, элдик ишенимдеринде кенири чагылдырылат. Жайлоо турмушу, боз үйдөгү жашоо, улуттук кийимдер, улуттук ашкана, элдик чыгармалар, аларды улуттук музыкалык аспаптар менен коштоо, улуттук оюндар, элдик кол өнөрчүлүк этнографиялык турларды уюштуруунун эң башкы багыттары болуп саналат. Мында кыргыздардын элдик чыгармачылыгы өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Алсак, «Манас» дүйнөдөгү эң чоң эпос болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу аны даназалоо, Манас баатырды улуттук символ катары таанытуу эл аралык туризмди өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ. Албетте, 1995-жылы эпостун 1000 жылдыгын эл аралык деңгээлде белгилөө бул жааттагы ири масштабдуу аракеттердин, чечүүчү кадамдардын бири болуп калды. Ошондой эле кыргыздардын оригиналдуу өнөрлөрү – манас айтуу, төкмө, айтыш, сармерден ж.б. чет элдик фольклор таануучулар үчүн жаны кызыктуу багыт болору дайын. 2003-жылы ЮНЕСКОнун чечими менен кыргыз менен казактардын төкмө өнөрү дүйнөлүк оозеки чыгармачылыктын казынасына киргендиги буга ачык далил.

Туризм тармагынын азыркы абалы. Рекреациялык кыйла потенциалга эгедер Кыргызстандын туризм тармагын жогорку деңгээлде өнүктүрүү үчүн табигый, тарыхый-маданий жана социалдык-экономикалык шарттары бар. Туристтик ресурстардын көп түрдүүлүгү

туризмдин ар кандай түрлөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт: альпинизм, тоо туризми, курорттук туризм, рафтинг, спелеотуризм, тоодо лыжа тебүү, аңчылык кылуу (анын ичинде улуттук аңчылыкты уюштуруу), диний жана этнографиялык турлар, экотуризм ж.б. Өлкөнүн бардык аймактары туризм ишмердүүлүгүн жайылтууга ылайыктуу. Айрыкча, туристтик байлыктардын бардык түрүн камтыган Ысык-Көл чөлкөмү тоо-деңиз климаты айкалышкан эл аралык масштабдагы эң сонун курорттук зона болуп саналат.

Жүргүзүлүп жаткан экономикалык реформалардын натыйжасында өлкөдө туруктуу туризм жана эс алуу рыногу жаралды. Туризм алкагындагы бизнести өнүктүрүү үчүн жагымдуу укуктук жана экономикалык шарттар каралууда. Туристтик ишкана-уюмдардын саны көбөйдү. Бүгүнкү күндө алардын саны 250дөн ашты. Мындан тышкары Союз мезгилинде жаралган белгилүү курорттук борборлор тез эле базар экономикасынын шарттарын өздөштүрүп, натыйжалуу иш алып барышууда. Чет элдик инвестициялардын негизинде жайгаштыруу каражаттарын жакшыртуу иштери болуп жатат. Учурдун талабына жооп берүүчү “Ак Кеме-Пинара”, “Хаят” сыяктуу отелдер ишке кирди, башка ири мейманканалар оңдолду. Туризм тармагынын өнүгүү кызыкчылыгын колдогон Ишкерлер союзунун алдында туризм боюнча кеңеш, Мейманкана бизнесинин ассоциациясы, Туроператорлордун ассоциациясы ж.б. уюмдар иштеп жатат.

Эл аралык транспорттук катнашты жакшыртуу максатында “Манас” жана “Ош” аэропорттору реконструкцияланды. Жаңы авиакаттамдар ачылууда. Ошондой эле республикадагы Бишкек–Ош, Бишкек–Каракол, Бишкек–Торугарт, Ош–Эркеч-Там, Ош–Баткен автотрассаларын дүйнөлүк талаптарга жеткирүү Кыргызстандын туристтик потенциалын кыйла арбытат. Аталган багыттар Улуу Жибек жолунун негизги бутактарына дал келет. Ошондуктан бул жолдор боюнча саякаттарды уюштуруу туризмдин пайдалуу багыттарынын бири болуп калат.

Туризм тармак катары өнүгүү менен алыскы айыл жерлеринин өсүп-өнүгүшүнө, жергиликтүү калктын жашоо-турмуштук ыңгайынын жакшырышына, экологиялык чөйрөнү коргоого көңүл бурууга түздөнтүз таасир этүүдө.

Кыргызстанда чет өлкөлүк туристтердин келип-кетүүсү үчүн ыңгайлуу тартип, жагымдуу шарт түзүүгө тынымсыз аракеттер болуп жатат. Мындан улам туристтик агымдын географиясы да кеңейди. Эгер өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында биздин өлкөгө 30дан ашпаган мамлекеттердин өкүлдөрү келип-кеткен болсо, 2003-жылы 118 алыскы чет өлкөлөрдөн туристтер келген. Өлкөбүзгө жыл ичинде 247,6 миң чет элдик турист келсе, алардын 59,9 миңин алыскы чет өлкөлүктөр түзгөн. Айрыкча, АКШ, Германия, Индия, Кытай, Түркия, Түштүк Корея, Улуу Британия, Франция, Япониядан келгендер көптүк кылат. Жакынкы чет өлкөлөрдөн келген туристтик агымдын негизин Казакстан, Орусия, Өзбекстан жана Тажикстандан келген өкүлдөр түзөт. 2003-жылы эл аралык туризмден өлкөгө 47,8 млн АКШ долларында киреше түшкөн. Бул көрсөткүч 1996-жылга салыштырганда 10 эседен да ашык.

Расмий маалыматтар акыркы жылдары да туристтик агымдын өсүшү менен туризм тармагы Кыргызстанда ургаалдуу өнүгүп жаткандыгын айгинелейт. Алсак, 2005-жылы өлкөгө 738,5 миң турист келсе, 2007-жылы бул көрсөткүч 1610 миң адамды түзгөн. 2007-жылы туризмден алынган жалпы киреше 13,5 млрд сомго жеткен. Муну менен тармактан өндүрүлгөн салык-төлөмдөрдүн көлөмү 31%, тармакка түз инвестицияларды тартуу 236%га өскөн. Мындан улам туризмдин өлкөнүн ички дүң продукциясындагы (ИДП) үлүшү да жыл сайын өсүүдө. Эгер 2006-жылы туризм өлкөнүн ИДПсынын 3,5%ын берсе, 2007-жылы 4%га жетти.

Демек, Кыргыз Республикасы жылдан жылга тышкы дүйнөгө таанылып, туристтик аброю артуу менен саякатчылардын чоң кызыгууларын жаратып, алардын ар кандай багыттагы суроо-талаптарын канааттандырууга мүмкүнчүлүгү кеңея баштады. Ошондой болсо да, өлкөдө туризмдин мындан ары өнүгүүсү али чоң масштабдуу иштерди талап кылат. Азыркы учурда эл аралык туризмди өнүктүрүү, анын келүүчү (чет элдик) формасын кеңейтүү иши артыкчылыктуу мааниге ээ болууда. Анткени, бул багыт аркылуу өлкөдөгү жалпы туризм тармагынын калыптануусун тездетип, анын чарбалык натыйжалуулугун, тармактык түзүмүн жакшыртуу менен көздөгөн экономикалык жана социалдык максаттарга жетүүгө болот. Ал үчүн биринчи кезекте туризм алкагындагы маркетингдик стратегияны иштеп чыгуу зарыл. Албетте, мындай иш-аракеттердин өзөгүн мамлекеттин туристтик брендин аныктоо түзөт. Кыргызстан дүйнөдөгү жагымдуу жана кызыктуу туризм өлкөсү катары анын туристтик брендин Тянь-Шань тоолору, Ысык-Көл көлү, Баткендеги айгүл гүлү, Арстанбап жаңгак-жемиш токойлору, Сулайман-Тоо, «Манас» эпосу, Ч.Айтматовдун образы түзүшү максатка ылайык.

Текшерүү үчүн суроолор:

1. Кыргыз Республикасына жалпы мүнөздөмө бер.
2. Кыргызстанда туризм тармагынын өнүгүүсүндө жана жайгашуусунда табигый-географиялык шарттардын орду кандай?
3. Кыргызстандын шартында табигый-туристтик ресурстар кайсылар?
4. Ысык-Көлдүн Кыргызстандын туризмдин калыптануусундагы жана өнүгүүсүндөгү мааниси кандай?
5. Тарыхый-маданий өнүгүүгө байланышкан туристтик ресурстарга кайсылар кирет?
6. Туризм тармагынын азыркы абалына талдоо жүргүз.
7. Кыргызстанда эл аралык туризмдин өнүгүүсүнө жана географиясына мүнөздөмө бер.
8. Кыргызстандын туризм тармагынын келечегине баа бер. Анын туристтик брендин эмнелер түзүшү мүмкүн?

КЫЗЫКТЫРУУЧУ СУРООЛОР

1. Ысык-Көл көлү деңиз деңгээлинен канча метр бийиктикте жатат?
(1608 м)

2. Эл аралык туризм күнү кайсы күнү белгиленет?
(27-сентябрь)

3. Кыргызстанда туризм боюнча илимий мектепти негиздөөчүлөр кимдер болуп эсептелет?

(К. Оторбаев, К. Атышов)

4. Кайсы шаар дүйнөнүн эки бөлүгүндө жайгашкан?
(Стамбул)

5. Туризмдин негизги функциялык кызматы эмне болуп эсептелет?
(Эс алуу, ден соолукту чыңдоо жана курчап турган чөйрөнү таанып- билүү)

6. Эл аралык туристтик каттамдар боюнча кайсы дүйнө бөлүгү алдыда турат?
(Европа)

7. Кыргызстандын кайсы бөлүгү тарыхый-маданий эстеликтерге бай?
(Түштүк аймагы)

8. Кыргызстанда туризмдин кайсы түрлөрү өнүгүү үчүн ыңгайлуу табигый-географиялык шарттарга ээ?
(Экологиялык, промыселдик, спорттук, ден соолукту чыңдоо, дарылоо туризми)

9. Кыргызстандагы туризм боюнча адистешкен жогорку окуу жайын ата.
(Туризм академиясы)

10. Эки материктин ортосунда жайгашкан өлкөлөрдү ата.
(Египет, Панама)

11. «Беш-Арал» мамлекеттик коругу кайсы жерде жайгашкан?
(Жалал-Абад областы, Чаткал району)

12. «Конгресс-туризмдин өлкөсү» деп кайсы өлкөнү атайбыз?
(Финляндия)

13. Жеңиш пигинин бийиктиги канча метр?
(7439 м)

14. Азиядагы туризм тармагы дүркүрөп өнүгүп жаткан өлкөлөрдү ата.
(Индия, Индонезия, Кытай, Сингапур, Таиланд, Түркия)

15. Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмдун штаб-квартирасы кайсы шаарда жайгашкан?
(Мадрид)

16. Кайсы өлкөнүн борбору аралда жайгашкан?
(Дания)

17. Кыргызстандагы экстремалдык туризмдин ресурстарын ата.
(Тоолуу рельеф жана климат, татаал рельефдик формалар, дарыялар, Ысык-Көл, карлуу тоо капталдары)

18. «Кулун-Ата» мамлекеттик коругу качан түзүлгөн жана кайсы жерде жайгашкан?

(2004-жылы, Ош областы, Кара-Кулжа району)

19. Кыргыз Республикасында «Туризм жөнүндө» мыйзам качан кабыл алынган?

(1999-жылы)

20. Кыргыз туризмнин символу эмне?

(Айгүл гүлү)

21. Афган согушунда көрсөткөн эрдиги үчүн Советтер Союзунун баатыры наамына ээ болгон кыргызстандык жаранды ата.

(Ю. Исламов, Базар-Коргон району)

22. Өзбекстандын тарыхый маанидеги шаарларына кайсылар кирет?

(Бухара, Самарканд, Ташкент, Хива)

23. Кыргыз атуулдарынан Антарктидага биринчи жолу ким барган?

(А. Айдаралиев)

24. Туризм ишмердүүлүгү функциялык жана түзүмдүк жактан эмне себептен өзгөрүлмөлүү процесс болуп эсептелет?

(Адамдардын суроо-талабы, керектөө аракети коомдун өзгөрүшүнө байланыштуу дайыма өзгөрүп турат)

25. Кыргызстанда спелеология илимин жана спелеотуризмди негиздөөчү ким?

(С. Дудашивили)

26. Улуу жазуучу Ч. Айтматовдун демилгеси менен Ысык-Көл форуму качан уюшулган?

(1986-жылы)

27. Кыргызстанда туризмдин экономикасы боюнча илимий иш жактаган окумуштууларды ата.

(К. Алмакүчүков, М. Бекбоева, А. Бөкөнтаева, М. Кочкорбаева, А. Низамиев, Ш. Саякова, Б. Турдумамбетов ж. б.)

28. Эң көп саякаттаган элге кимдер кирет?

(Япондор)

29. Кыргызстанда туризмди колдоо жана өнүктүрүү жылы качан белгиленди?

(2001-жылы)

30. Саймалуу-Таш эмнеси менен белгилүү?

(Байыркы сүрөтчүлөрдүн аска-таш беттерине тарткан сүрөттөрү менен, алардын саны 107525ти түзөт)

31. Ден соолукту чыңдоо туризми функциялык жана ресурстук жактан кайсы түрлөр менен тыгыз байланышкан?

(Курорттук, спорттук, окуялуу жана промыселдик туризм)

32. Кайсы жыл Эл аралык тоолор жылы деп жарыяланды?

(2002-жылы)

33. Орусиядагы туризм боюнча адистешкен жогорку окуу жайын ата.

(Орусия эл аралык туризм академиясы)

34. Кыргызстан Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмга качан мүчө болуп кирди?

(1993-жылы)

35. Ысык-Көл Кыргызстандын жалпы көл аянтынын канча пайызын ээлейт?

(91,2%)

36. Кыргызстандын эгемендүүлүк шартында туризмдин географиясы боюнча илимий иш жактаган окумуштууларды ата.

(*А. Абдыкадырова, Н. Алымкулова, Р. Кермалиев, А. Низамисев, Т. Сунатаев, Э. Токторалиев ж.б.*)

37. Кыргызстандагы эн узун үнкүр кандай деп аталат жана кайсы жерде жайгашкан?

(*Канигут, Баткен областы*)

38. Кыргызстан Бүткүл дүйнөлүк соода уюмуна качан мүчө болуп кирди?

(1998-жылы)

39. Кыргызстан дүйнөлүк туристтик базарында атаандаштыкка жөндөмдүү туризмдин кайсы түрлөрүн сунуштай алат?

(*Тоо-экологиялык, тоо-экстремалдык, жайлоо-туризм*)

ТУРИСТТИК ТҮШҮНҮКТӨР ЭЛДИК МАКАЛ-ЛАКАПТАРДА

Атын барда жер тааны,
Атаң барда эл тааны.

Бийик тоону жанынан көр, башына чыкпа.

Билгенден биле элегин көп,
Көргөндөн көрө элегин көп.

Бир жолу туз таткан жерине,
Мин жолу салам берип өт.

Бир күндүк жолго чыксаң,
Бир апталык азык ал.

Жазында жамынчыңды таштаба.

Жолоочунун жолдо болгону жакшы.

Кел демей бар, кет демей жок.

Кемеге түшкөндүн жаны бирге.

Конок койдон жоош.

Көп жашагандан сураба,
Көптү көргөндөн сура.

Көл жүргөн жер тааныйт,
Көп кыдырган эл тааныйт.

Кыргызды таяк берип, кырга кой.

Мейманды сыйлаган мышыгын «пыш» дебейт.

Миң уккандан көрө, бир көргөн артык.

Үйгө канча бут кирсе, ошончо кут кирет.

ДҮЙНӨ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ТУРИСТТИК ПОТЕНЦИАЛЫНА МҮНӨЗДӨМӨ

Өлкөнүн аталышы	Аянты, миң чарчы км	Калкы, миң киши (2006-ж.)	Борбору	Өлкөнүн туристтик потенциалын жараткан мүнөздүү аталыштар, табигый жана маданий объектилер, окуялар, продукциялар, инсандар
1	2	3	4	5
ЕВРОПА				
Австрия	83,9	8193	Вена	«Музыка өлкөсү», Альпы тоолору, тоо курорттору, Зальцбург музыка фестивалы, гүлдөрдүн фестивалы, Моцарт
Албания	28,7	3582	Тирана	Европадагы ислам мамлекети, Этем Бей мечити
Андорра	0,5	71	Андорра-де-Велья	Андорра-де-Велья – бийик тоолуу борбор, тоо-лыжа спорту
Беларуссия	207,6	10293	Минск	Нарочь көлү, Беловеж токойлору, зубр, Брест чеби, Хатынь мемориалдык комплекси, Купала
Бельгия	30,5	10379	Брюссель	Арденндер тоолору, Гранд-Пляс аянты, НАТОнун штаб-квартирасы, Европа союзунун парламенти, «Мини-Европа» паркы, карнавалдар
Болгария	111,0	7385	София	Родопи тоосу, Кара деңиз курорттору, атыр гүл өрөөнү, Алешанын эстелиги
Босния жана Герцеговина	51,1	4499	Сараево	Славян-мусулмандары, Мостарадагы орто кылымдык кенүрө
Ватикан	0,0004	0,9		«Туруктуу калкы жок өлкө», Рим-католиктик чиркөөнүн дүйнөлүк борбору
Венгрия	93,0	9981	Будапешт	Дунай суусу, Балагон көлү, Аквинкум тарыхый шаары, токай шарабы, Гаврово

1	2	3	4	5
Германия	357,0	82422	Берлин	Бавария Альпысы, Рейн, Эльба дарыялары, Боден көлү, Бранденбург дарбазасы, Трентов-парк, Кант, Гете, Гейне, Гегель, Бетховен
Греция	132,0	10688	Афины	Байыркы цивилизациялар өлкөсү, Олимп тоосу, Афон быйык тоосу, Македония, Крит, Родос аралдары, Акрополь, олимпиада оюндары, Ахиллес, Гомер, Платон, Геродот, Сократ, Гиппократ, Аристотель, Архимед, Македонский
Дания	44,5	5451	Копенгаген	Аралдагы борбор, Ютландия, суу перисинин эстелиги, Гамлет, Андерсен
Ирландия	70,3	4062	Дублин	«Изумруд аралы», арфа
Исландия	103,0	299	Рейкьявик	Мөңгүлөр, жанар тоолор, кратерлер, гейзерлер, ысык булактар
Испания	506,0	40398	Мадрид	Пиреней тоолору, Канар аралдары, Сьерра-Невада, Монтсеррат, коррида, тореро, «Реал» (Мадрид), Дон Кихот, Сервантес, Пикассо
Италия	301,3	58134	Рим	Рим империясынын борбору, Альпы тоолору, Монблан чокусу, Сицилия аралы, Везувий, Этна жанар тоолору, Венеция, Генуя, Пантеон, Колизей, Капитолий каршы-кыры, Цицерон, Микеланджело, Леонардо да Винчи, Рафаель, Бруно, Паганини
Косово	10,9	2 200	Приштина	Европанын жаңы өлкөсү
Латвия	64,6	2275	Рига	Даугава дарыясы, Юрмала, парфюмерия, Паулс
Литва	65,3	3586	Вильнюс	Нямунас дарыясы, янтарь музейи
Лихтенштейн	0,2	34	Вадуц	«Альпы княздыгы», Альпы тоолору, почта музейи, почта маркаларынын базары
Люксембург	2,6	474	Люксембург	Арденн тоолору, Адольфгун көпүрөсү
Македония	25,7	2051	Скопье	Өлкөнүн аталышы боюнча Греция менен талашы, Орхид көлү, Македонский

1	2	3	4	5
Мальта	0,3	400	Валетта	«Мальта ордени», мальта крести
Молдавия	33,8	4467	Кишинев	Бессарабия, гагаузалар, Криков шарап сактаган жер төлөөлөрү, жүзүмзарлар, молдаван шарабы
Монако	0,002	33	Монако	Оксанография музейи, Монте-Карлодогу казинолор
Нидерланддар	41,5	16491	Амстердам	«Тайыз жерлер», польдерлер, Роттердам, жоогазындар, жел тегирмендер, Рембрандт, Ван Гог
Норвегия	385,2	4611	Осло	«Викингдердин тукумдары», Шпиберген аралы, фьорддор, деңиз жээгиндеги куч базарлары, түндүк булусу, Амудсен, Нансен, Хейердал
Орусия	17075,4	142894	Москва	Урал, Алтай, Чон Кавказ тоолору, Эльбрус чокусу, Волга суусу, Сибирь, Камчатка, Байкал көлү, Оймякон – «суук уюду», тайга, ак аюу, күрөң аюу, багыш, уссури жолборсу, Кремль, Киж, Эрмитаж, Третьяков галереясы, Петр I, Суворов, Ломоносов, Пушкин, Менделеев, Толстой, Вернадский, Ленин, Сталин, Гагарин
Польша	312,7	38537	Варшава	Батыш Карпат, Бийик Татр, Судет тоолору, Одра суусу, ийне жалбырактуу токойлор, бизон, Освенцим концлагеринин негизиндеги музей, уламыштуу «Ажыдаардын үнкүрү», Коперник, Шопен, Иоанн Павел II
Португалия	92,3	10606	Лиссабон	«Деңизде сүзүүчүлөрдүн өлкөсү», Азор, Мадейра аралдары, португал шарабы, Васко да Гама, Магеллан
Румыния	238,4	22304	Бухарест	Карпат тоолору, граф Дракула
Сан-Марино	0,06	29	Сан-Марино	Дүйнөдөгү эң эски өлкө, почта маркалары
Сербия	77,5	7823	Белград	Дунай суусу, карстык үңкүрлөр, сокур протей, НАТО өлкөлөрүнүн интервенциясы
Словакия	49,0	5439	Братислава	Карпат тоолору, «Габчиково» гидротүйүнү, тоо-лыжа курорттору

1	2	3	4	5
Словения	20,3	2010	Любляна	Альпы тоолору, липа жана элик – улуттук символдор, тоо-лыжа жана деңизде эс алуу курорттору
Украина	603,7	46711	Киев	Крым, Карпат тоолору, «Аскания-Нова» коругу, запорож казактары, борщ, Чернобыль кыйроосу, «Артек» эл аралык балдар лагери, Шевченко
Улуу Британия	244,9	60609	Лондон	«Тумандуу өлкө», Темза дарыясы, табышмактуу Лох-Несс көлү, «Алптардын жолу» деп аталган аска-таш түзүлүштөр, Стоунхенж, Тауэр, Букингем сарайы, Оксфорд, Кембридж университеттери, Гринвич, «Көпөлөктөрдүн үйү», «Биглз» тобу, Дрейк, Ньютон, Шекспир, Байрон, Дарвин, Скотт, Елизавета II, «Челси»
Финляндия	338,1	5231	Хельсинки	«Көлдөрдүн өлкөсү», Лапландия, ийне жалбырактуу токойлор, түндүк бугусу, Санта-Клаустун резиденциясы, фин мончосу
Франция	549,2	60876	Париж	Альпы тоолору, Монблан чокусу, Сена дарыясы, Корсика аралы, Ницца, Ош, Лувр, Эйфель мунарасы, Елисей сарайы, Сорбонна университети, Евродиснейлнд, Каннадагы эл аралык кинофестиваль, тоо-лыжа жана деңизде эс алуу курорттору, Наполеон, Ампер, Лаплас, Гюго, Бальзак
Хорватия	56,6	4495	Загреб	Адриатика деңиз бою курорттору
Черногория	13,8	731	Подгорица	Бока-Бокототор булуңу, Скадар көлү, Острог монастыры
Чехия	78,9	10235	Прага	Карпат, Судет тоолору, Влтава дарыясы, Карлови-Варн курорту, чех сырасы
Швейцария	41,3	7524	Берн	«Чексиз нейтралитет өлкөсү», Альпы тоолору, Боден, Женева көлдөрү, Давос, дүйнөлүк каржы борбору

1	2	3	4	5
Швеция	450,0	9017	Стокгольм	Веттерн, Венерн көлдөрү, кара шакылдак – улуттук куш, Нобелев комитети, «АББА» тобу, Карлсон, Линней
Эстония	45,1	1324	Таллинн	Чуд көлү
АЗИЯ				
Азербайжан	86,6	7962	Баку	Чоң Кавказ тоолору, Кура суусу, Кыз мунарасы, Низами
Армения	29,7	2976	Ереван	Армян тайпак тоосу, Арарат чокусу, Севан көлү, Спитак жер титирөөсү, армян геноциди, «армян радиосу»
Афганистан	652,1	31057	Кабул	Узак согуштардын өлкөсү, Гиндукуш тоосу, Саланг ашуусу, можахеддер, шурави, «Талибан», наркотрафик, афган кыргыздары, Ахмад Шах Масуд
Бангладеш	147,6	147365	Дакка	Дүйнөдөгү калк жыш жайгашкан өлкө, Ганг, Брахмапутра суулары, бенгал жолборсу, «Барисал замбиректери» табигый кубулушу
Бахрейн	0,7	699	Манама	«Укмуштардын аралы»
БАЭ	83,6	2603	Абу-Даби	«Мунага шейхтери», жасалма аралдар, төө жарыш, Дубайдагы курал-жарак көргөзмөсү, эл аралык аэропорттогу пошлинисыз ири соода борбору
Бруней	5,8	379	Бандар-Сери-Бегаван	Социалдык быкубатчылык, Брунейдин султаны – дүйнөдөгү эң бай башкаруучу
Бутан	47,0	2280	Тхимпху	«Гималай королдугу», «Тоолордо жоголгон дүйнө», Гималай тоолору, будда монастрлары
Вьетнам	331,7	84403	Ханой	Меконг суусу, жунгли, муссондор, бамбук, вьетнам согушу, америкалык жана кытайлык аскерлердин аскерий кылмыштарынын музейи, Хо Ши Мин

1	2	3	4	5
Грузия	69,7	4661	Тбилиси	Кавказ тоолору, Рица көлү, «Боржоми» минералдык суусу, Джугашвили (Сталин), Кикабидзе
Израиль	20,8	6352	Тель-Авив	Өлүк деңиз, Ыйык жер, Сион тоосу, Иерусалим – дүйнөлүк диндердин аралашкан шаары, Вифлеем – Ыса пайгамбар туулган жер, кнессет, моссал, «алты күндүк согуш», Авраам, Исаак, Иосиф, Моисей, Давид
Индия	3287,3	1095352	Нью-Дели	Гималай тоолору, Декан бөксө тоосу, Инд, Ганг, Брахмапутра суулары, жунгли, индия пили, буйвол, кобра, индия шивилизациясы, Тадж-Махал, касттар, индия киносу, Неру, Махатма Ганди, Индира Ганди
Индонезия	1904,5	245453	Джакарта	«Миңдетен аралдардын өлкөсү», көп улуттуу өлкө, дүйнөдөгү эң ири мусулман мамлекети, Зонд архипелагы, аракеттеги жанар тоолор, жунгли, муссондор, комода аждааары, 2004-жылдагы цунами
Иордания	89,3	5907	Амман	Өлүк деңиз, Петрдин аска шаары, Хашимиттердин династиясы
Ирак	435,1	26783	Багдад	Евфрат, Тигр дарыялары, Вавилон, Месопотамия, Ассирия, Неджеф, Кербелла – мусулман-шииттердин ыйык шаарлары, Ирактагы согуш, Саддам Хусейн
Иран	1634,0	68688	Тегеран	Эльбурс, Загрос тоолору, Урмия көлү, Мешхед – мусулман-шииттердин ыйык шаары, Тегеран конференциясы, ислам маданияты, перс килеми
Йемен	528,0	21456	Сана	Чөл ладшафттары, тоо капталдарындагы таш айылчептер, аска үстүндөгү Имам Дарь-аль-Хажар сарайы, джамбий канжары
Казакстан	2724,9	15233	Астана	Арал деңизи, Балхаш көлү, талаалар, сайгак, «Байконур» космодрому, Байтерек, «Медео» спорт комплекси, Валиханов
Камбоджа	181,0	13881	Пномпень	Тонлесап көлү, кокос пальмасы, «кызыл кхмерлер»

1	2	3	4	5
Катар	11,4	885	Доха	Чөл ладшафттары, «Аль-Жазира» телеканалы
Кипр	9,3	784	Никосия	«Жез аралы», «Жашыл сызык», экиге бөлүнгөн борбор шаар. Афродитанын мекени, деңиз бою курорттору
Корея Республикасы	99,4	48847	Сеул	«Таңкы тазалыктын өлкөсү», «Экономикалык укмуш», Чеджудо аралы, корей согушу
Кувейт	17,8	2418	Эль-Кувейт	«Мунай эмираты», «Аль Хамра» курулмасы, «Челдегу бороон» операциясы
Кыргызстан	199,9	5214	Бишкек	Тянь-Шань тоолору, Ысык-Көл көлү, Жеңиш чокусу, дүйнөлөгү эң ири жаңгак-жемиш токойлору, илбирс, Сулайман-Тоо, «Манас» эпосу, Айтмагов
Кытай	9598,0	1344402	Пекин	Рынок экономикасы менен коммунисттик саясаттын айкалышы, Гималай, Каракорум, Тибет тоолору, Жомолунгма чокусу, Такла-Макан чөлү, Лобнор көлү, бамбук, панда, суу бугусу, «амаданий ыңкылап», Улуу кытай чеби, Шао-Линь монастыры, Цин династиясынын императорунун күмбөзү (чоподон жасалган 6 миң аскердин жана алардын аттарынын кадимки чондуктагы селектерү бар), у-шу, кунг-фу, ийне сайып дарылоо, Конфуций, Мао Цзэдун, Чан Кайши, Дэн Сяопин, Далай Лама
КЭДР	122,0	23113	Пхеньян	«Таңкы тазалыктын өлкөсү», коммунисттик тартиптин өлкөсү, Пектусан жанар тоосу, корей согушу, Ким Ир Сен
Лаос	236,8	6368	Вьентьян	Меконг суусу, будда монастырлары, АКШнын интервенциясы
Ливан	10,4	3874	Бейрут	Ливан кедри, «Хезболла» уюму
Малайзия	329,8	24386	Куала-Лумпур	Малакка, Калимантан аралдары, «Петронас» эгиз-курулмалар

1	2	3	4	5
Мальдивдер	0,3	539	Мале	«Дүйнөнүн эң төмөнкү өлкөсү», дүйнөлөгү келдей өлкөлөрдүн бири, тропикалык атоллдор
Монголия	1564,1	2832	Улан-Батор	Монгол Алтайы, Гоби чөлү, андагы палеонтологиялык ачылыштар (динозаврлардын калдыктары), Халкин-Гол салгылашуусу, Чынгызхан, Сухэ-Батор
Мьянма	676,6	47383	Янгон	Ирравади дарыясы, Инле көлү, жунгли, деңиз боюнда эс алуу
Непал	147,2	28287	Катманду	«Альпинисттердин меккеси», Гималай тоолору, Жомолунгма (Эверест) чокусу, йети – киши-кийик, Лумбини – Будданын төрөлгөн жайы
Оман	309,5	3102	Маскат	Аравиядагы португалдык таасирдин натыйжасы
Пакистан	796,1	165804	Исламабад	Гиндукуш, Каракорум тоолору, Пенджаб, Зия-уль-Хак, Беназир Бхутто
Палестина	6,3	3889	-	ХАМАС, шахиддер, Ясир Арафат
Сауд Аравиясы	2150,0	27020	Эр-Рияд	«Бактылуу Аравия», бүткүл дүйнөлүк мусулмандардын зыярат (ажылык) жайы, Мухамед пайгамбар, Кааба ташы, Замзам ыйык булагы, бедуйндер
Сингапур	0,6	4492	Сингапур	«Азия жолборсу», мамлекет-шаар, дүйнөлөгү ири порт, каржы борбору
Сирия	185,2	18881	Дамаск	Евфрат, Тигр суулары, Омейядлардын мечити
Тажикстан	143,1	7321	Дүйшөмбү	Памир – «дүйнө чатыры», Вахш суусу, Сомони чокусу, Сарез көлү, Нурек ГЭСи, Саади
Тайланд	513,1	64632	Бангкок	Жунгли, муссондор, тай укалоосу (массажи), тай боксу, деңиз боюнда эс алуу курорттору
Түркия	779,5	70414	Анкара	Батыш менен Чыгыштын айкалышы, Анадолу бөксө тоосу, Арарат чокусу, Ван, Туз көлдөрү, Памуккале, Каппадокия, Троя, Султанахмет мечити, Жер Ортолук деңиз боюндагы курорт-шаарлар, түркиялык кыргыздар, Атагүрк

1	2	3	4	
Түркмөнстан	488,1	5043	Ашхабад	Колетдаг тоосу, Каракум чөлү, Бахарден үңкүрү (жер алдында көл бар), Каракум каналы, түркмөн килеми, ахалтекин жылкысы, каракул койлору, Түркмөнбашы
Өзбекстан	447,4	27307	Ташкент	Арал деңизи, Кызылкум чөлү, Регистан, Гур-Эмир, Кальян мунарасы, Улугбек, Навои, Темирлан
Чыгыш Тимор	14,9	1041	Дили	Кедейчиликтин эң жогорку деңгээли
Филиппиндер	300,1	89469	Манила	Аралдар өлкөсү, Магелландын өлгөн жери, хилерлер – филиппин дарыгерлери, коралл рифтери
Шри-Ланка	65,6	20222	Коломбо	Адам жана Ева жашаган Адам чокусу, Будданын тиши сакталган Кандидети храм, цейлон чаы
Япония	372,8	127464	Токио	«Күн чыгыш өлкөсү», Фудзияма тоосу, жанар тоолор, жер титирөөлөр, хризантема, япон философиясы жана маданияты, азыркы мегаполистер, рикша, самурай, камикадзе, кимоно, сумо, дзюдо, гүл фестивалдары, «бонсай» өнөрү, ядролук бомбалоонун таасирлери

АФРИКА

Алжир	2381,7	32930	Алжир	Атлас, Ахаттар тоолору, Сахара чөлү
Ангола	1246,7	12127	Луанда	Конго, Замбези суулары, ири жапайы жаныбарлар, УНИТА
БАР	622,4	4303	Банги	Император-канибал Бокасса
Бенин	112,7	7863	Порто-Ново	Нигер дарыясы, суу үстүндөгү үйлөр
Ботсвана	581,7	1640	Габороне	Калахари чөлү, Лимпопо суусу, «Чобе» улуттук паркы, ири жапайы жаныбарлар
Буркино-Фасо	274,4	13903	Уагадугу	Сахель, Кызыл, Кара жана Ак Вольта дарыялары, са-ванна
Бурунди	27,8	8090	Бужумбура	Танганьика көлү, саванна, пигмейлер
Габон	267,7	1425	Либревиль	Экватордук Африкадагы тез өнүгүп жаткан өлкө

1	2	3	4	5
Гамбия	11,3	1642	Банжул	Гамбия дарыясы, арахис
Гана	238,5	22410	Аккра	Алтын Жээк, Вольта - дүйнөдөгү эң ири жасалма көлдөрдүн бири, Кофи Аннан
Гвинея	245,9	9690	Конакри	Фута-Джаллон бөксө тоосу, жунгли
Гвинея-Бисау	36,1	1442	Бисау	Пальма майы, вуду маданияты
Джибути	23,2	487	Джибути	Асаль көлү - Африкадагы эң төмөнкү жер
Египет	1001,4	78887	Каир	Ливия чөлү, Нил дарыясы, оазистер, финик пальмасы, папирус, египет цивилизациясы, пирамидалар, сфинкс, «Өлүктөрдүн шаары» - байыркы көрүстөн, Суец каналы, Асуан плотинасы, Кызыл деңиз курорттору, суу алдында сузүү туризми
Замбия	752,6	11502	Лусака	Жез алкагы, Танганьика көлү, Виктория шаркыратмасы, саванна
Зимбабве	390,8	12237	Хараре	Лимпопо суусу, Виктория шаркыратмасы, саванна, ири жапайы жаныбарлар, крокодил фермалары
Кабо-Верде	4,0	421	Прая	Жашыл Тумшук аралдары
Камерун	475,4	17341	Янде	Камерун жанар тоосу, Чад көлү, масаи уруулары
Кения	580,4	34708	Найроби	Кения тоосу, Туркана көлү, жунгли, саванна, ири улуттук парктар, ири жапайы жаныбарлар
Коморлор	1,9	691	Морони	Латимерия реликт балыгы, сейрек кездешүүчү Ливингстон жарганаты
Конго	342,0	3702	Бразавиль	Конго дарыясы, Ливингстон шаркыратмасы, жунгли
Конго	2344,9	62661	Киншаса	Жез алкагы, Конго дарыясы, жунгли, мамба - дүйнөдөгү эң уулуу жыландардын бири, цеце чымыны, пигмейлер, диктатор Мобуту, Патрис Лумумба
Кот-д Ивуар	322,5	17655	Абиджан	Пил Сөөгүнүн Жээги, Комоз дарыясы
Лесото	30,4	2022	Масеру	«Дүйнөдөгү эң бийик өлкө», Африкадагы кар жааган жалгыз өлкө, анклав-мамлекет

1	2	3	4	5
Либерия	97,8	3042	Монровия	«Арзан туунун» өлкөсү
Ливия	1759,5	5901	Триполи	Сахара, Ливия чөлдөрү, финик пальмасы
Маврикий	2,0	1241	Порт-Луи	«Инд океанынын ачкыч», жоголгон доло кушу
Мавритания	1030,7	3177	Нуакшот	Сахара чөлү, Сахель
Малагаскар	587,0	18595	Антананариву	Анкаратро тоосу, Алаотра көлү, лемурлар – эндемик жаныбарлар
Малави	118,5	13014	Лилонгве	Ньяса көлү, андагы «жаннат аралы»
Мали	1248,6	11717	Бамако	Сахель, Ылай дубал мечиттер, табышмактуу догон эли
Марокко	446,6	33241	Рабат	Атлас тоосу, марокко мандариндери, Мулай-Ыдрыс мечити, берберлер
Мозамбик	799,4	19687	Мапуту	Замбези, Лимпопо дарыялары, Ньяса көлү, жунгли
Намибия	825,1	2044	Виндхук	Намиб чөлү, вельвичия, Этоша улуттук паркы, алмаз өндүрүшү
Нигер	1267,0	12525	Ниамей	Франциянын «уран цехи», Сахара чөлү, Сахель, Чад көлү
Нигерия	923,8	131860	Абужа	Адамава тоосу, Нигер дарыясы, Чад көлү
Руанда	26,3	8648	Кигали	Нилдин башаты, Киву көлү, сейрек кездешүүчү тоо гориллалары, дүйнөдөгү эң бийик элдер
Сан-Томе жана Принсипи	1,0	193	Сан-Томе	Бока-де-Инферно «тешик» аскалары
Свазиленд	17,4	1136	Мбабана	Ажыдаарлар тоосу, ат туризминин борбору
Сейшель Аралдары	0,5	82	Виктория	Коко-де-мер – «дениз кокосу»
Сенегал	196,7	11987	Дакар	Альмади тумшугу, «Париж-Дакар» автораллиси
Сомали	637,7	8863	Могадिशо	Рас-Хафун тумшугу, азыркы дениз каракчылары
Судан	2505,8	40187	Хартум	Сахара чөлү, Сахель, Нил суусу
Сьерра-Леоне	71,7	6005	Фритаун	«Арстан тоолордун» өлкөсү

1	2	3	4	5
Танзания	945,1	37445	Дар-Эс-Салам	Виктория, Танганьика, Ньяса көлдөрү, Килиманжаро жанар тоосу, Занзибар ири коралл аралы, Серенгети улуттук паркы (анда жапайы жаныбарлардын табигый миграциясын байкоого болот), банту элдери
ТАР	1219,1	44188	Претория	«Африка Америкасы», байлык менен кедейликтин ай-калышы, Ажыдаарлар тоосу, Ййне тумшугу, ири ай-бандардын Крюгер-паркы, Аддо пил паркы, Трансваль жылан паркы, жапайы жаныбарларды көбөйтүүчү ферма, Ист-Лондон музейи (анда байыркы манжа канаттуу балык сакталуу), алмаз өндүрүшү, апартеид, Нельсон Мандела
Того	56,8	5549	Ломе	Жунгли, вуду маданиятынын мекени
Тунис	164,2	10175	Тунис	Атлас тоолору, байыркы Карфагендин урандылары, кумдуу жээктер
Уганда	241,0	28196	Кампала	Виктория көлү, улуттук парктар, шимпанзе, тоо горилласы
Чад	1284,0	9944	Нджамена	Сахара чөлү, Сахель, Чад көлү (жаан-чачын сезонунда эки эсе чоңоет)
Экватордук Гвинея	28,1	540	Малабо	Биоко аралы, жунгли
Эритрея	117,6	4787	Асмэра	Африканын эң жаш өлкөсү, абдан ачуу даамга негизделген улуттук ашкана
Эфиопия	1104,3	74778	Аддис-Абеба	«13 ай күнөстүү өлкө», Эфиопия тайпак тоосу, Тана көлү, кофенин мекени

1	2	3	4	5
АМЕРИКА				
АКШ	9518,9	298444	Вашингтон	Кордильерлер, Аппалач тоолору, Мак-Кинли чокусу, Улуу түздүктөр, Улуу көлдөр, Ниагара шаркыратмасы, Колорадо, Ажал өрөөнү, Аляска - «Орус Америкасы», Йеллоустон улуттук паркы, алп секвой, гризли, Капитолий, Ак үй, Эркиндиктин эстелиги, Бруклин көпүрөсү, БУУнун имараты, Голливуд, Диснейленд, Бродвей, Арлингтон мемориалдык көрүстөнү, Флориданын курорттору, Лас-Вегас оюн-зоок борбору, 11-сентябрдагы теракт, Вашингтон
Антигуа жана Барбуда	0,4	69	Сент-Джонс	Антигуа, Барбуда аралдары
Аргентина	2780,1	39922	Буэнос-Айрес	«Күмүш өлкө», Аконкагуа чокусу, Оттуу Жер аралдары, Патагония, Игуасу шаркыратмасы, лампа, коңдор, гаучо, танго, спорттук балык уулоо, Марадона
Багам Аралдары	13,9	304	Нассау	Багамдар - дүйнөлүк белгилүү курорттор, Колумб Жаны Дүйнөдөн көргөн биринчи кургактык, «дениз бактары»
Барбалос	0,4	280	Бриджтаун	Карстык үнкүрлөр
Белиз	23,0	288	Бельмопан	Борбордук Америкадагы жалгыз англис тилдүү өлкө
Боливия	1098,6	8989	Ла-Пас	Ла-Пас - бийик тоолуу борбор, лама, пума, Латын Америкасындагы биринчи индеец-президент
Бразилия	8547,4	188078	Бразилиа	Амазонка дарыясы, жунгли, ягуар, пума, аллигатор, бушмастер уулуу жыланы, Иса пайгамбардын алп эстелиги, «Итайпу» - дүйнөдөгү ири ГЭС, футбол, карнавалдар, телесериалдар, фазендалар, Пеле

1	2	3	4	5
Венесуэла	912	25730	Каракас	Ориноко дарыясы, Маракайбо «нефть көлү», дүйнөлөгү эң бийик Анхель шаркыратмасы, анаконда, өгүздөр таймашы
Гаити	27,7	8309	Порт-о-Пренс	Латын Америкасындагы биринчи эркин мамлекет, зомби
Гайана	215,0	767	Джорджтаун	«Расалардын жана элдердин аралашы»
Гватемала	108,9	12294	Гватемала	Майя империясынын борбору, кетсаль кушу – улуттук символ
Гондурас	112,1	7326	Тегусигальпа	Батыш жарым шардын эң кедей өлкөлөрүнүн бири, майя империясынын урандылары
Гренада	0,3	90	Сент-Джорджес	«Мускат жаңагынын аралы», АКШнын интервенциясы
Доминика	0,8	69	Розо	Дьяблотен жанар тоосу, Графальгар шаркыратмасы
Доминика Республикасы	48,7	9184	Санто-Доминго	Мурунку Эспаньола, Санта Мария ла Менор собору – Колумбдун руху жаткан жер
Канада	9970,6	33099	Оттава	«Ак чечек жалбырагынын өлкөсү», Кордильерлер, ири көлдөр, Ниагара шаркыратмасы, карагай, бизон, барибал, карибу, «Вуд-Буффало» улуттук паркы, Манитоба – америкалык Украина, Торонто телемунарасы, хоккей, гүл, жүзүм жана шарап фестивалдары, ит чаналарындагы жарыштар, балык уулоо боюнча мелдештер
Колумбия	1141,7	43593	Санта-фе-Богота	Анды тоолору, кокос пальмалары, кондор, колибри, коканн мафиясы
Коста-Рика	51,1	4075	Сан-Хосе	«Бай жээк», аскери жок өлкө, орхидея (1 миңден ашык түрү бар)
Куба	110,9	11383	Гавана	«Азаттыктын аралы», пальмалар, куба сигары, «Кариб кризиси», Хемингуэй, Фидель Кастро

1	2	3	4	5
Мексика	1938,2	107450	Мехико	Полокәпетель жанар тоосу, Рио-Гранде дарыясы, кактустар, койот, аңгектердин пирамидалары, майлардын байыркы шаарлары, телесериалдар, деңиз боюндагы курорттор
Никарагуа	131,8	5570	Манагуа	Никарагуа жан Манагуа көлдөрү, тузсуз суудагы акулалар
Панама	75,5	3191	Панама	Эки материкти бириктирүүчү көпүрө, Панама моюнчасы, тропикалык токойлор, Панама каналы
Парагвай	406,8	6506	Асунсьон	Парагвай дарыясы, америкалык төө куш
Перу	1285,2	28303	Лима	Анды тоолору, Укайка көлү, жунгли, лама, кондор, инктер империясынын борбору
Сальвадор	21,0	6822	Сан-Сальвадор	Борбордук Америкадагы калкы жыш өлкө, көп жылдык атуулдук согуш
Сент-Винсент жана Гренадиндер	0,4	118	Кингстаун	Суфриер жанар тоосу, согушчан кариб элдери, балык уулоо боюнча бир жумалык мелдеш
Сент-Китс жана Невис	0,3	39	Бастер	Дүйнөдөгү эң кичинекей федерация
Сент-Люсия	0,6	168	Кастри	Грос-Питон – Пти-Питон – эки чокулуу жанар тоо, сент-люсия рейсери – дүйнөдөгү эң сейрек жылан, тар ооздуу жылан – дүйнөдөгү эң кичинекей жылан
Суринам	163,8	439	Парамарибо	Төрт континенттин аралаш маданияты (Америка, Европа, Азия жана Африка)
Тринидад жана Тобаго	5,1	1066	Порт-оф-Спейн	Тамекинин мекени, табигый асфальт көлү
Уругвай	176,2	3432	Монтевидео	Уругвай дарыясы, гаучо, танго
Чили	756,6	16134	Сантьяго	«Эң узун өлкө», «Өлкө-омуртка түркүгү», Анды тоолору, Льюльяльяко жанар тоосу, Атакама чөлү, Пасхи аралындагы алл таш эстеликтери, гуано, Пиночет

1	2	3	4	5
Экватор	272,0	13548	Кито	Котопахи жанар тоосу, Галапагос аралы, алп таш бакалар, деңиз игуанасы, түндүк пингвини, Риоамбадагы индеец буюмдарынын базары, Дарвин
Ямайка	11,0	2758	Кингстон	«Деңиз каракчыларынын уясы», тоту куштар, регги музыкасы
АВСТРАЛИЯ				
Австралия	7692,0	20264	Канберра	«Жашыл континент», тескери климаттуу өлкө (январь, февраль – эң ысык, июнь, июль – эң суук айлар), Австралия Алпысы, Косцюшко чокусу, Эйр келү, Тасмания аралы, Виктория чөлү, дүйнөлөгү эң ири Чон Барьер рифи, эндемик өсүмдүктөр менен жаныбарлардын көп түрдүүлүгү, эвкалипттер, акациялар, торболуулар, казуар, тоту куштар, алп термиттер, алп сөөлжандар, Улуу улуттук паркы, аборигендер, «Формула-1» жапышы, Бумеранг
Батыш Самоа	2,8	177	Апия	Самоа аралдары, жазуучу Стивенсондун үйү жана мурасы
Вануату	12,2	209	Порт-Вила	«Океаниянын кол тийбеген жаннаты»
Жаңы Зеландия	270,5	4076	Веллингтон	Гейзерлер, эндемик өсүмдүктөр, киви – уча албаган караттуу, гаттерия, маори, Океаниядагы тоо лыжасы менен эс алуучу жалгыз өлкө
Кирибати	0,8	105	Баирики	Даталардын алмашуу сызыктары менен бөлүнгөн дүйнөдөгү жалгыз өлкө
Маршалловдор Аралдары	0,2	60	Маджуро	Бикини атолуу – ядролук куралдарды жер үстүндө сыноонун жайы
Микронезия	0,7	108	Паликир	Каролин аралдары
Науру	0,02	13	Ярен	Коралл аралдары
Палау	0,5	21	Корор	«Суу астындагы бай дүйнө»

1	2	3	4	5
Папуа-Жаңы Гвинея	462,8	5671	Порт- Морсби Хониара	Жунгли, дарак жана аска кенгурулары, жаннат кушу - мамлекеттин символу, Милухо-Маклай Соломоновдор аралдары
Соломонов- дор Араллары	28,4	552		
Тонга	0,7	115	Нукуалофа	Суу астындагы жанар тоолор, учуучу түлкү деп аталган себрек жарганаттар
Тувалу	0,03	12	Фунафути	Атолдордун түзүлүшүн илимий изилдөө
Фиджи	18,3	906	Сува	Фиджи аралдары, туристтик борборлор

ТУРИСТТИК ТҮШҮНҮКТӨРДҮН СӨЗДҮГҮ

Түшүнүктүн аталышы	Апыктамасы
Айыл туризми, агрардык туризм	Айыл жергесиндеги жашоо-турмуш, анын өзгөчөлүктөрү, айыл чарба өндүрүшү менен таанышууну максат кылган туристтик саякаттын түрү
Бальнеологиялык дарылануу	Ар түрдүү касиеттеги термоминералдык суулардын жардамы менен тиешелүү оорулардан арылуу жана ден соолукту чыңдоо
Ботель	Тиешелүү талапта жабдылган анча чоң эмес кеме-мейманкана
Видеоаңчылык	Жаратылыш чөйрөсүндө өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн видеотасмага алуу үчүн уюшулган ышкылуу түр
Виндсервинг	Чоң эмес парус кадалган кууш түрүндөгү тактай менен толкуну катуу деңиз суусунда сүзүү
Гид	Туристтердин экскурсиялык-таанып-билүүчүлүк иштерин алып баруучу атайын даярдыгы жана уруксаты бар адис-кызматкер
Дайвинг	Атайын жабдыктардын жардамы менен деңиз түбүндө сүзүү
Джипинг	Рельефи татаал жерлерди (көбүнчө тоо, чөл шартында) джип автомашинасы менен кыдыруу
Диний туризм	Адамдардын рухий жактан тазалануу, сыйынуу, каалоо-тилек кылуу максаттарда ыйык жайларга зыярат жасоосу
Жайлоо-туризм	Тоолордун альпы жана субальпы шалбаа алкагында элдин көчмөн турмуш шартында маданий, турмуш-тиричилик жана чарбалык ишмердүүлүк жүргүзүүсүн таанып-билүү максатында уюштурулуучу туризмдин экзотикалык-этнографиялык мүнөздөгү түрү
«Жашыл» аңчылык	Экологиялык жактан коопсуз «куралдар» менен жаратылыш чөйрөсүндө өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн өкүлдөрүнө зыян келтирбей «аңчылык» кылуу ишмердүүлүгү; колдонуу «куралдарына» фото-, (фотокурал), кино- жана видеоаппараттар, үн жазуучу каражаттар кирет
Жолдомо	Кардар тарабынан курорттук кызмат алууну алдын ала төлөгөндүгүн күбөлөндүрүүчү документ
«Жыйноо» туризми	Ар түрдүү жер-жемиштерди, козу карындарды жана пайдалуу чөптөрдү терүү жана жеке керектөө (коммерциялык максатта эмес) менен мүнөздөлгөн туристтик иш-аракет
Инсентив-тур	Иште жакшы жетишкендиктерге ээ болгон кыз-

	маткерди сыйлоо катары ишкананын эсебинен туристтик саякатка жөнөтүү
Ички туризм	Өлкөнүн атуулдарынын өз өлкөсүнүн ичиндеги туристтик кыдыруулар менен байланышкан саякат
Иштиктүү туризм	Адамдардын жумуш, кесиптик жана илимий ишмердүүлүгүнө байланышкан туристтик сапар
Ишкердик туризми, коммерциялык туризм	Тиешелүү товарларды жана кызматтарды туристтик базарда атаандаштыктын негизинде сунуш кылуу менен киреше алууга негизделген туристтик иш-аракет
Каякинг	Атайын ылайыкташкан кайык менен агыны катуу тоо дарыясында жеке же топтук курамда агуу (сүзүү)
Кемпинг	Авто-, мото- жана велотуристтер үчүн шаардан тышкары жерлерде жайгашкан атайын лагерь; туристтерге түнөк жай чатырларда, жайкы үйлөрдө берилет, ашканаларда жекече тамак даярдоого шарттар бар
Конок туризми	Тууган-туушкан, достор жана тааныштарда коноктоо, тарыхый мекенге сапар тартуу сыяктуу максаттарды көздөгөн туристтик саякат
Космостук туризм	Космостук аппараттарда аалам мейкиндигине туристтик максатта чыгып келүү менен байланышкан элитардык-экстремалдык тур
Круиз	Атайын жабдылган кемде тиешелүү маршрут боюнча жайгаштыруу, тамактануу жана көңүл ачуу тейлөөлөрүн камтыган деңиз же дарыя саякаты
Курорттук мейманкана	Жаратылышы кооз жерлерде, деңиз бойлорунда жайгашып, анча кымбат эмес кызматтарды көрсөтүүчү жаңы типтеги жайгаштыруу каражаты
Маданий туризм	Адамзат коомунун турмушун, жашоо образын, салт-санаасын, анын ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын таанып-билүү үчүн болгон саякат
Маданий-туристтик ресурстар	Адамзат коомунун турмушун, жашоо образын, салт-санаасын, анын ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын чагылдырган туризм үчүн кызыктуу предметтер жана кубулуштар
Маунтинбайкинг	Рельефи катаал тоо шартындагы велосипед жүрүшү
Мейманкана	Туристтерди жайгаштыруунун негизги классикалык ишкана тиби
Мотель	Автожол бойлоруна жайгашып, негизинен автотуристтерди тейлөөгө адистешүү менен

	кардарларга ыңгайлуу жатак жана тамактануу шарттарын, алардын автомашиналары үчүн токтоочу жай, техникалык тейлөө сунуштайт
Окуялуу туризм	Туристтик иш-аракет өзгөчө шарттарга жана каражаттарга негизделип, курч сезимдерге туш болуу, тобокелчилик элементтери басымдуулук кылган саякат
Отель	Шаарларда, туристтик борборлордо жайгашып, жогорку комфорттук сервисти тартуулаган кеңири профилге адистешкен мейманкана тиби
Өз алдынча туризм, «жапайы» туризм	Туристтик катышуучулардын өз каалоолору менен кыдыруу жана өзүн-өзү тейлөө принциптери менен саякат жасоосу
Пансион	10-15 адамга эсептелген чоң эмес мейманкана, көбүнчө бир үй-бүлөгө таандык болуп, бир үйдү толук ээлеши мүмкүн.
Промыселдик туризм	Адамдардын рухий жана материалдык керектөөлөрүн канааттандыруу максатында кандайдыр бир нерсени издөө жана табуу аракетине негизделген саякаттын активдүү түрү
Рафтинг	Үйлөмө салдар менен агыны катуу тоо дарыяларында агуу (сүзүү)
Рекреация	Эс алуунун жардамы менен адамдардын күнүмдүк жумуш жана турмуш-тиричилик мезгилинде чыгымдалган дене-бой жана рухий (акыл) күчтөрүн калыбына келтирүү жана өнүктүрүү иш-аракети
Ресторан	Кардарларга кеңири менюдагы тамактануу тейлөөсү менен кошо маданий-эстетикалык жактан эс алууга шарттары бар классикалык тамактануу жайы
Ротель	Бир же эки жатак орундуу вагондорго ээ болгон жылып жүрүүчү мейманкана. Жалпы ашкана жана башка кызмат көрсөтүүчү бөлүмдөрү бар
Саякат	Адамдардын өзү туруктуу жашаган жайынан башка жерге ар кандай максаттарда убактылуу жылуусу; туризмге караганда бир кыйла кеңири түшүнүк болуп саналат: анын катарына туристтер менен катар эмгек мигранттары, көчмөн элдер, дипломатиялык кызматкерлер, эл аралык транспорттук каттамдардын экипаждары ж.б. кирет
Серфинг	Атайын тактайда толкуну катуу деңиз суусунда сүзүп эс алуу менен рахаттануу
Сноуборд	Атайын тактай менен тоолордун карлуу капталдарынан катуу ылдамдыкта

	түшүү аркылуу адамдардын өзгөчө ышкылуу керектөөлөрүн канааттандыруусу
Социалдык туризм	Калктын төлөм жөндөмдүүлүгү төмөн жана аярлуу катмарларын тейлөөгө багытталган туризмдин социалдык маанидеги түрү
Спелеотуризм	Рельефдин өзгөчө жана татаал формалары болгон үңкүрлөрдү таанып-билүү жана изилдөө менен байланышкан туризмдин экстремалдуу түрү
Спорттук туризм	Адамдын дене-бой күчүн калыбына келтирүүгө жана өнүктүрүүгө багытталган ар кандай татаалдык категориясындагы маршруттарды камтыган активдүү кыймыл-аракеттеги тур; буга ар түрдүү спорттук иш-чараларды көрүү (тамашалоо) үчүн уюшулган саякаттар да кошулат
Таанып-билүү туризми	Табигый, тарыхый жана маданий баалуулуктарды маалыматтык керектөө жолу менен адамдардын рухий жактан өсүп-өрчүү максатын көздөгөн саякаттын түрү
Табигый-туристтик ресурстар	Туристтик жүрүш мезгилинде адамдардын ар кандай суроо-талаптарын, каалоолорун канааттандырууга ылайык болгон жаратылыштын предметтери жана кубулуштары
Термоминералдык булактар	Физикалык жана химиялык курамы ар түрдүү жана ошого жараша адамдардын ар кандай ооруларына дабасы бар жер алдынан чыгуучу ысык минералдуу суулар
Треккинг	Тилмеленген тоолуу жерлер аркылуу болгон жөө жүрүш
Тур	Туристтик кызматтардын (ташуу, жайгаштыруу, тамактануу, көңүл ачуу, трансферт ж.б.) тутумунан турган жекече же топтук курамдагы саякат
Турагент	Туроператор тарабынан түзүлгөн (жасалган) туристтик продукцияны чекене баа менен сатууга адистешкен ортомчу-ишкана
Туризм	Адамдардын өзү туруктуу жашаган жайынан (өлкөсүнөн) башка жерге (өлкөгө) ар кандай максаттарда, анын ичинде эс алуу аракетин басымдуулук кылуу менен, бирок барган жерде иш акы табууну жана ал жерде туруктуу жашап калууну көздөбөгөн ыктыярдуу саякат жасоосу
Туризм географиясы	Туризм ишмердүүлүгүн территориялык уюштуруу жана жайгаштыруу мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана факторлорун окуп-үйрөтүүчү география илимдеринин тармагы

Туризмдин активдүү формасы	Маршрут боюнча дене-бой кыймыл-аракетинин активдүү ыкмаларын талап кылган туристтик саякаттардын бардык формасы; жөө, тоо, аңчылык туризми, экстремалдуу туризмдин бардык түрлөрү кирет
Туризмдин инфраструктурасы	Туристтик товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүүгө, таркатууга, сатууга жана керектөөгө багытталган ишкана-уюмдардын өз ара байланышкан түзүмү
Туризмдин классификациясы	Туристтик агымга катышуучуларды салыштырмалуу окшош иш-аракеттерине жана аларга көрсөтүлүүчү кызматтардын мүнөзүнө жараша тиешелүү топторго бөлүштүрүү
Туризмдин материалдык-техникалык базасы	Туризм тармагынын толук кандуу иштөөсүн камсыздоочу жана тейлөөчү өндүрүштөрдүн, инженердик курулмалардын, транспорттук каражаттардын, башка кубаттуулуктардын технологиялык биримдиги
Туризмдин пассивдүү формасы	Ашыкча дене-күч аракеттерин талап кылбаган туристтик «тынч» эс улуу (сейилдөө, күнгө кактануу, маданий, спорттук ж.б. иш-чараларды тамашалоо)
Туризм индустриясы	Туристтик товарларды жана кызматтарды өндүрүү, таркатуу, сатуу жана керектөөнү камсыздоочу өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес багыттагы ишкана-уюмдардын жана мекемелердин технологиялык бирдиктүү түзүмү
Туризм маркетинги	Туристтик маанидеги товарларды жана кызматтарды өндүрүү, таркатуу, сатуу жана керектөөнү уюштурууга багытталган иш-чаралардын илимий негиздеги түзүмү
Туризм менеджменти	Туризм тармагын, туристтик ишканаларды, алардын иш процессин башкаруу жана натыйжалуу уюштуруу боюнча жүргүзүлгөн илимий негиздеги ишмердүүлүк
Туризм тармагы	Туристтердин керектөөлөрүн толук кандуу канааттандырууга багытталган адистешкен ишкана-уюмдардын түзүмүн, анын бирдиктүү материалдык-техникалык базасын жана бир максаттуу чарбалык иш-аракетин камтыйт
Туризм экономикасы	Туризмдин башка тармактар, тармак ичиндеги, ишканаларынын ортосундагы чарбалык мамилелерин, алардын экономикалык натыйжалуулугун окуп-үйрөтүүчү экономикалык илимдердин тармагы
Турист	Өзү туруктуу жашаган жерден (өлкөдөн) башка

	жерге (өлкөгө) убактылуу ар кандай максаттарда барып, бирок ал жерде иш акы табууну жана туруктуу жашап калууну көздөбөгөн саякатчы
Туристтик агым	Кандайдыр бир мезгилдин ичинде белгилүү бир туристтик аймакка багыт алган туристтердин саны
Туристтик аймак	Туристтик ресурстардын тутумдаш курамына жана ири өлчөмүнө ээ болгон жана аларды өздөштүрүүгө жана туристтерге сунуштоого адистешкен территория; өлкөнүн бир бөлүгүн же бир топ өлкөлөрдүн территориясын камтышы мүмкүн
Туристтик база	Курамында туристтерди кабыл алуучу жана жайгаштыруучу бөлмөлөрү, ашканасы, активдүү дем алууну камсыз кылуучу кызматтары бар ишкана; тоолуу жана башка жаратылышы өзгөчө райондордо жайгашуу менен тоого чыгуу, сууда агуу, лыжа тебүү, треккинг сыяктуу кыдыруунун активдүү ыкмаларын сунуш кылат
Туристтик базар (рынок)	Туризм алкагындагы суроо-талаптардын жана сунуштардын жыйындысы (биримдиги)
Туристтик «басым»	Туристтик ишмердүүлүктүн курчап турган чөйрөгө болгон терс таасирлеринин өлчөмү
Туристтик бренд	Өлкөнүн (аймактын) туристтик потенциалын, мүмкүнчүлүгүн жана артыкчылыгын аныктап, көрсөтүп турган предмет, образ, кубулуш
Туристтик жарнама (реклама)	Өлкөнү, аймакты, ишкананы даназалоо жолдору менен потенциалдуу турист-кардарларга тааныштыруу максатында жүргүзүлгөн иш-аракет
Туристтик чөлкөм (зона)	Туристтик ресурстардын белгилүү бир чектүү курамына жана өлчөмүнө ээ болгон жана аларды өздөштүрүүгө жана туристтерге сунуштоого адистешкен территориянын чоң эмес бөлүгү; аянтты туристтик аймактан бир канча кичине болот жана туристтик ресурстары да бир түрдүү болушу мүмкүн (мисалы, бир өрөөндүн чегинде)
Туристтик ишкердик (бизнес)	Туристтик товарларды жана кызматтарды базарда атаандаштыктын негизинде сунуш кылуу менен киреше табууну көздөгөн иш-аракет
Туристтик кызматтар	Туристтердин суроо-талабын жана керектөөсүн канааттандыруучу тейлөөлөрдүн тобу
Туристтик маршрут	Кандайдыр бир туристтик жайды (аймакты) кыдыруунун алдын ала аныкталган жана бекитилген жүрүш багыты

Туристтик ресурстар	Туризм максатында керектөөгө ылайыктуу табигый, тарыхый, маданий жана социалдык-экономикалык предметтердин жана кубулуштардын биримдиги
Туристтик продукция (продукт)	Туристтик товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн биримдиги
Туристтик сезон	Курчاپ турган чөйрөнүн туристтик ишмердүүлүккө ыңгайлуу (жагымдуу) болгон жыл мезгили
Туристтик сунуш	Туризм маанисиндеги товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү керектөө болгон жерге өз убагында жана керектүү санда жана сапатта сунуштоо (жеткирүү)
Туристтик сурооталап	Туризм багытындагы товарларга жана кызматтарга (продукцияга) болгон төлөм жөндөмдүү керектөө
Туристтик тейлөө	Турист-кардарлардын ар жактуу талап-керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган иш-аракет
Туристтик технология	Туристтик ишканалардын ишмердүүлүгүн камсыздоого жана туристтердин керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган өндүрүштүк-техникалык жана маалыматтык түзүм (система)
Туристтик фирма	Туристтик жүрүштү уюштурууда акы төлөөчү кызматтарды көрсөтүүгө адистешкен коммерциялык ишкана
Туристтик экология	Туристтик ишмердүүлүктүн курчاپ турган чөйрөгө болгон терс таасирлерин аныктоо жана аларды азайтуунун (жоготуунун) илимий негиздерин иштеп чыгуучу экологиялык илимдердин тармагы
Туристтик экспорт	Туристтик товарларды жана кызматтарды чет элдик туристтерге сатуу; башка тармактардан айырмасы – туристтик экспорт экспорттоочу өлкөнүн ичинде жүргүзүлөт
Туроператор	Туристтик продукцияны пландаштыруу, түзүү жана ортомчулар аркылуу же түздөн-түз турист-керектөөчүгө сатууга негизделген ишкана
Уюшулган туризм, пландуу туризм	Туристтик ишкана-уюмдар аркылуу сунуш кылынган жана алдын ала сатылып алынган белгилүү чектеги (маршруттагы) тур
Үн аңчылыгы	Табигый шартта жаныбарлар дүйнөсүнүн ар кандай өкүлдөрүнүн (көбүнчө канаттуулардын) үндөрүнүн аппаратына жаздырып алуу үчүн уюшулган саякат
Флотель	Суудагы чоң отель же атайын жабдууланган ке-

	ме-мейманканасы
Фотоаңчылык	Табигый шартта өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн өкүлдөрүн фотосүрөттөргө алуу үчүн уюшулган саякат
Шаар туризми	Шаардагы жашоо-турмуш, анын объектилери, жетишкендиктери жана өзгөчөлүктөрү менен таанышууну максат кылган шаар чегиндеги саякат
«Шоп»-туризм	Чет өлкөлөргө барып, эл керектөөчү товарларды сатып алуу жана аларды өз өлкөсүндө сатуу менен пайда табууну көздөгөн ишкердик маанидеги тур
Экзотикалык туризм	Башка аймакта (өлкөдө) катышуучуларды өзгөчө предметтер, кубулуштар жана көрүнүштөр менен окуялуу турмушка, кызыктуу ой-пикирлерге, курч сезимдерге туш кылган туризмдин кызыктуу түрү
Экологиялык туризм	Экологиялык туруктуу өнүгүүгө негизделүү менен жаратылышты үнөмдүү пайдаланууга жана ага карата сырткы таасирлерди азайтууга багытталган дене-бой жана эстетикалык дем алуу, экологиялык билим жана тарбия берүү максатында уюштурулган туристтик ишмердүүлүк
Экстремалдуу туризм	Туристтик иш-аракет өзгөчө шарттарга жана каражаттарга негизделип, ар кандай тобокелчиликтердин негизинде курч сезимдерге туш болуу үчүн уюшулган саякаттын активдүү формасы
Эл аралык туризм, дүйнөлүк туризм	Саякаттоочулардын ар кандай туристтик максаттар менен өз өлкөсүнөн тышкары башка өлкөгө сапарга чыгуусу
Элитардык туризм	Тейлөө баасы жогору жана жогорку төлөм жөндөмдүү кардарларга багытталган туристтик иш-аракет
Эс алуу	Адамдардын күнүмдүк жумуш жана турмуш-тиричилик ишмердүүлүгүнүн натыйжасында сарпталган дене-бой жана акыл күчтөрүн калыбына келтирүү жана өнүктүрүү максатындагы аракеттери
Этнографиялык туризм	Элдердин жашоо турмушу, каада-салты жана үрп-адаттары менен таанышууну максат кылган туризмдин түрү

СУНУШТАЛУУЧУ АДАБИЯТТАР

1. Атышов К.А. Кыргызстандын туризм географиясы. Бишкек, 1996. -152 б.
2. Атышов К.А., Турдумамбетов Б.У. Экотуризм: Учебное пособие. Бишкек, 2004. -320 с.
3. Атышов К.А., Челик З. Туризм алкагындагы реклама. Бишкек: Кыргызстан, 1997. -184 б.
4. Биржаков М.Б. Введение в туризм. Издание 4-е, переработанное и дополненное. -Санкт-Петербург: Герда, 2002. -320 с.
5. Бобушев Т.С. Основы горного туризма: Учебное пособие. -Бишкек, 2008. -184 с.
6. Вавилова Е.В. Основы международного туризма: Учебное пособие. Москва: Гардарики, 2005. -160 с.
7. Воскресенский В.Ю. Международный туризм. Инновационные стратегии развития: Учебное пособие. -Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. -159 с.
8. Кермалиев Р.С., Сагынтай кызы Э., Сагынтай уулу А. Рекреационное природопользование и устойчивое развитие Иссык-Кульской области. Каракол, 2006. -164 с.
9. Косолапов А.Б. Туристское страноведение. Европа и Азия: Учебно-практическое пособие. -Москва: КНОРУС, 2005. -400 с.
10. Низамиев А.Г. Рекреационный комплекс Кыргызстана: реалии и перспективы. -Бишкек: Илим, 1998. -136 с.
11. Низамиев А.Г. Туризм как отрасль в условиях рыночных преобразований. -Ош, 1996. -60 с.
12. Низамиев А.Г. Туризм Кыргызстана: социально-экономические аспекты. -Ош, 2005. -208 с.
13. Осипов М.С., Низамиев А.Г., Алайчиев Э.К. Маркетинг туризма: основы теории и практики: Учебное пособие. -Ош, 2006. -168 с.
14. Сагынтай кызы Э. Горный туризм: Учебное пособие. -Каракол, 2006. 264 с.
15. Турдумамбетов Б.У. Проблемы и перспективы развития туризма в горных условиях Кыргызской Республики. -Бишкек. 2005. -176 с.

Киришүү.....	3
I бөлүм. Туризмдин илимий-теориялык негиздери.....	6
1.1. Туризм түшүнүгү жана анын критерийлери.....	6
1.2. Туризм иш-аракетинин өзгөчөлүктөрү.....	11
1.3. Туризмдин ресурстары	14
1.4. Туризмдин түзүмдүк курамы.....	21
1.5. Туризмдин инфраструктурасы.....	37
II бөлүм. Туризмдин өнүгүүсүн жөнгө салуу.....	48
2.1. Туризмди укуктук жөнгө салуу.....	48
2.2. Туризмди рыноктук жөнгө салуу.....	51
2.3. Туризмди экологиялык жөнгө салуу.....	54
2.4. Туризмде коопсуздукту камсыз кылуу.....	57
III бөлүм. Дүйнөлүк туризм жана анын географиялык сегменттери...65	65
3.1. Дүйнөлүк туризмдин өнүгүүсү: өбөлгөлөрү, абалы, көйгөйлөрү....	65
3.2. Дүйнө бөлүктөрүнүн эл аралык туризмдеги орду жана мааниси....	69
3.3. Түркия – туризм индустриясы өнүккөн өлкө.....	74
3.4. Кыргызстан – калыптануу жолундагы туризм өлкөсү	85
Кызыктыруучу суроолор.....	97
Туристтик түшүнүктөр элдик макал-лакаптарда.....	100
Дүйнө өлкөлөрүнүн туристтик потенциалына мүнөздөмө.....	101
Туристтик түшүнүктөрдүн сөздүгү	118
Суушталуучу адабияттар.....	126

Абдурашит Низамиев (1967-ж. т.), КРдин билим берүүсүнүн отличниги, экономика илимдеринин кандидаты, география илимдеринин доктору.

Ош мамлекеттик университетин артыкчылык менен «география» жана «биология», Ош мамлекеттик юридикалык институтун «юриспруденция», Ош технологиялык университетинин аспирантурасын «экономика жана эл чарбасын башкаруу» адистиктери боюнча бүтүргөн. Анадолу университетинде (Түркия) «туризм» багытында билимин өркүндөткөн.

Эмгек жолун Ноокат районундагы № 44 жылкы заводунда жумушчу болуп баштаган. Ош технологиялык университетинде окутуучу, ага окутуучу, кафедра башчысы, Ош мамлекеттик университетинде ага лаборант, кафедра башчысы, декан болуп эмгектенген. Азыркы мезгилде Ош шаарынын мэриясынын эл аралык байланыштарды өнүктүрүү жана инвестицияларды тартуу боюнча комитетин жетектейт.

Кыргызстанда биринчиден болуп туризмдин экономикасы боюнча кандидаттык, туризмдин географиясы боюнча докторлук диссертацияларын жактаган. 105 илимий, окуу жана публицистикалык эмгектердин автору. Илимий макалалары республиканын жогорку окуу жайларынын (ОшМУ, ОшТУ, КӨУ, ЖАМУ, КЭУ, ЫМУ ж.б.) жана чет өлкөлөрдүн илимий журналдарында («Вестник Московского университета», «География в школе», «География и природные ресурсы» (Орусия), «Известия Узбекского географического общества» (Өзбекстан), «Үлкүмүз» (Түркия) ж.б. жарык көргөн.

Жетекчилиги астында 1 кандидаттык диссертация корголгон.

КРдин Улуттук аттестациялык комиссиясынын эксперттик кеңешинин мүчөсү.

Спорттук туризм боюнча спорттун чеберчилигине талапкер.

Туризмди өнүктүрүүдөгү салымы үчүн Ош шаарынын мэриясынын, Ош областынын мамлекеттик администрациясынын Ардак грамоталары, КРдин Өкмөтүнө караштуу Туризм боюнча мамлекеттик агенттигинин Диплому менен сыйланган. Ош шаарынын мэриясынын «Алтын калем - 2007» сыйлыгынын ээси. 2007-жылы «Кыргыз туусу» газетасынын тандоосу боюнча «Жылдын мыкты адамы» аталган.

954598